

2014 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- AZ 1514-ES PARASZTHÁBORÚ EMLÉKEZETE.
ERDÉLYI GABRIELLA, KISS FARKAS GÁBOR,
TÓTH GERGELY, SZILÁGYI MÁRTON,
TATAI ERZSÉBET ÉS ÁCS PÁL ÍRÁSAI
- *BOGDÁNDI ZSOLT*
FRÁTER GYÖRGY BÍRÓI MŰKÖDÉSÉNEK
EMLÉKEI BÁCSI JÁNOS
FORMULÁSKÖNYVÉBEN
- *KÁRMÁN GÁBOR*
KÉZCSÓK A PASÁNAK?
ERDÉLYI KÖVETEK BUDÁN
- *TURBUCZ DÁVID*
A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY
HORTHY-KÉPE (1945–1989)
- VITA A DUALIZMUS KORÁNAK
VIDÉKI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
MŰHELYEIRŐL

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVI. ÉVFOLYAM, 2014. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

E számunk vendégszerkesztője: ERDÉLYI GABRIELLA

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,

R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,

SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

AZ 1514-ES PARASZTHÁBORÚ EMLÉKEZETE

Erdélyi Gabriella: Egy felkelés arcai, avagy miért kell nekünk Dózsa?	539
Kiss Farkas Gábor: Taurinus <i>Parasztháborúja</i> . Kétértelműség és paradoxitás a Jagelló-kor humanista irodalmában	549
Tóth Gergely: Értelmezések fogságában. Az 1514. évi parasztháború a kora újkori magyarországi történetírásban	563
Szilágyi Márton: A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában	587
Tatai Erzsébet: Dózsa '72. Dózsa György vizuális reprezentációja a Kádár-korszak idusán	595
Ács Pál: „Hamis barátok rebelliója”. Szücs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után	611

TANULMÁNY

Bogdándi Zsolt: Fráter György bírói működésének emlékei Bácsi János formuláskönyvében	621
---	-----

MŰHELY

Kármán Gábor: Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán	639
Turbucz Dávid: A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989)	663

VITA

Vita a dualizmus korának vidéki történettudományi műhelyeiről (<i>Oláh Tamás, Varga Bálint</i>)	689
---	-----

MÉRLEG

Lucian Boia: Az első világháború. Viták, paradoxonok, újraértelmezések (<i>Nagy Levente</i>)	697
--	-----

CONTENTS

THE MEMORY OF THE 1514 PEASANT WAR

Gabriella Erdélyi: The Faces of a Rebellion, or Why Do We Need Dózsa	539
Farkas Gábor Kiss: The <i>Stauromachia</i> of Taurinus. Ambiguity and Paradox in the Humanistic Literature of the Jagellonian Age	549
Gergely Tóth: Caught in the Web of Interpretations. The 1514 Peasant War in Early Modern Hungarian Historiography	563
Márton Szilágyi: The Image of Dózsa in the Hungarian Literature of the 1840s	587
Erzsébet Tatai: Dózsa '72. The Visual Representation of György Dózsa on the Ides of the Kádár Era	595
Pál Ács: Falsorum fratrum rebellio. Jenő Szűcs's Essays on the Peasant Revolt of György Dózsa, after 40 Years	611

STUDIES

Zsolt Bogdándi: The Records of the Judicial Activity of György Fráter in the Formulary Book of János Bácsi	621
--	-----

WORKSHOP

Gábor Kármán: Kissing the Hands of the Pasha? Transylvanian Diplomats at Buda	639
Dávid Turbucz: The Image of Horthy in Hungarian Historiography (1945–1989)	663

DEBATE

On the Provincial Forums of the Historical Science in the Period between 1867 and 1918 (Tamás Oláh, Bálint Varga)	689
--	-----

REVIEW ARTICLE	697
----------------	-----

E számunk szerzői

ÁCS PÁL, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet) • BOGDÁNDI ZSOLT PhD, tud. munkatárs (Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete) • ERDÉLYI GABRIELLA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KISS FARKAS GÁBOR PhD, egy. adjunktus (ELTE) • NAGY LEVENTE PhD, tanszékvezető egy. docens (ELTE) • OLÁH TAMÁS főlevéltáros, osztályvezető (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaiújhelyi Fiókleveletár) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. docens (ELTE) • TATAI ERZSÉBET PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK Művészettörténeti Intézet) • TÓTH GERGELY PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • VARGA BÁLINT tud. munkatárs (MTA BTK TTI)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

ERDÉLYI GABRIELLA

Egy felkelés arcai, avagy miért kell nekünk Dózsa?

Az 1514-es parasztfelkelés 500. évfordulója alkalmából 2014. május 22–23-án az MTA BTK Történettudományi Intézetében kétnapos nemzetközi konferenciát rendeztünk.¹ A *Történelmi Szemle* jelen száma a magyar résztvevők itt elhangzott előadásából válogat.² A német, cseh, horvát, olasz és magyar kutatók találkozása jó lehetőséget kínált a késő középkori és kora újkori felkelések összehasonlítására. A szervezők kérték a résztvevőket, hogy a kollektív erőszak kultúratörténeti megközelítésében vizsgálják a felkeléseket; olyan kérdésekre keressék a választ, hogy miként tapasztalták meg a résztvevők az erőszakos eseményeket, miért és miképpen ábrázolták, vagy éppen hallgatták és felejtették el őket utólag. A másik központi téma a kollektív emlékezet vizsgálata volt, vagyis az események utólagos reprezentációjának elemzése, megjelenésük a kora újkori, illetve a modern kulturális emlékezetben, valamint identitásformáló funkcióik. Dózsa mint mártír vizuális és írott megjelenítése hogyan formálta az újkori magyar társadalom önképét? És vajon mire használta Dózsa személyét és magát a felkelést a 19. és a 20. századi történetírás?

Az emlékezet és az erőszak társadalomtörténeti elemzéseinek jelentős része a 20. század totális háborúinak és azok egyénre, közösségre, államfejlődésre és gazdaságra gyakorolt hatásainak jobb megértésére törekszik.³ Olyan kérdések kerülnek előtérbe, mint például a kollektív, gyakran szélsőséges erőszak egyéni tapasztalata, értelmezése és feldolgozása. A résztvevők perspektíváját közelebb hozó egyéni elbeszéléseket olyan emlékezeti gyakorlatként szokás vizsgálni, amely az egyéni identitás bemutatását szolgálta, szoros kölcsönhatásban a nyilvános emlékezeti gyakorlattal. A háború és az erőszak szöveges reprezentációi (irodalomban, sajtóban, történetírásban) és azok felhasználása a vizuális megjelenítés során szintén fontos téma. Az események kisajátításáért utóbb folytatott értelmezési háborúk megfigyelése pedig azért fontos, mert sokszor szerepet játszik a közösségi kulturális emlékezet mítoszainak létrejöttében.

1 A konferencia címe: *Revolt, Violence and Memory. Peasant Uprisings in Late Medieval and Early Modern Europe*. Programja: http://www.tti.hu/images/events/Dozsa_online_.pdf.

2 A konferencia teljes anyaga angol és német kétnyelvű kötetben fog a közeljövőben megjelenni.

3 Ld. pl.: *Cities into Battlefields: Metropolitan Scenarios, Experiences and Commemorations of Total War*. Ed. Stefan Goebel–Derek Keene. Ashgate, Farnham, 2011.; *Jay M. Winter: Remembering War: The great war between memory and history in the 20th century*. Yale University Press, New Haven (Connecticut), 2006.

Ennek a megközelítésnek a késő középkorra és a kora újkorra történő alkalmazása során szintén a háborúk és a felkelések vizsgálatai dominálnak.⁴ Ebben a korszakban a tudományos kíváncsiság kielégítésére egyfelől az ad lehetőséget, hogy a korszakban már nagyobb mennyiségben keletkeztek és maradtak fenn katonai naplók és visszaemlékezések, amelyek a háborús borzalmak egyéni percepciójának és feldolgozásának vizsgálatát teszik lehetővé.⁵ Továbbá a könyvnyomtatás elterjedése hatására a korabeli Európát elárasztották a háborúkról és felkelésekről tudósító, metszetekkel illusztrált röplapok és tudósítások. Ezek egyfelől a hírekre és borzalmakra éhes olvasóközönség igényeit elégítették ki. Míg a háborúkról tudósító röplapok és metszetsorozatok az ellenség kegyetlenségét és barbárságát sulykolták, a lázadások képi ábrázolásain keresztül, a lázadók példás és kegyetlen megbüntetésének bemutatásával ugyanakkor a hatalom üzent alattvalóinak.⁶ A megégetett és felfalatt magyar parasztvezér képe – jóllehet a fájdalmas Krisztus ikonológiai hagyományának eszközeivel megjelenített lázadó ambivalens érzéseket és sokféle asszociációt kelthetett a befogadókban – bejárta a korabeli Európát.⁷ A korabeli nyomtatott sajtótermékek lapjain a hősiek/mártír halált szenvedett lázadók a – korántsem csak a modernításban megjelenő – „transznacionális emlékezet” jellegzetes témáinak, hordozóinak is tekinthetők.⁸

-
- 4 Csupán néhányat a legújabbak közül említve: *Hans Medick*: Introduction. The Thirty Years War in Experience and Memory. In: *Uő–Benjamin Marschke*: Experiencing the Thirty Years War. A Brief History with Documents. Bedford/St Martin's, Boston–New York, 2013. 1–28.; *John Gibney*: The Shadow of a Year: The 1641 Rebellion in Irish History and Memory. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2013.; *Alain Hugon*: Naples insurgée. De l'événement à la mémoire, 1647–1648. Presses Universitaires Rennes, Rennes, 2011.; *Philip Benedict*: Shaping the Memory of the French Wars of Religion. The First Centuries. In: *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe*. Ed. J. Pollmann–E. Kuijpers–J. Müller–J. van der Steen. Brill, Leiden, 2013. 111–125.
- 5 Ld. pl. *Benigna von Krusensjern–Hans Medick*: Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 148.); *Yuval Noah Harari*: Renaissance military memoirs. War, history, and identity, 1450–1600. Boydell Press, Woodbridge, 2004.
- 6 *Dietmar Peil*: Strafe und Ritual. Zur Darstellungen von Straftaten und Bestrafungen im illustrierten Flugblatt. In: *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700)*. Hrsg. Wolfgang Harms–Alfred Messerli. Schwabe, Basel, 2002. 465–489.; *Tóth G. Péter*: A lator teste és a lator test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés-emlékeztetés problémája. *Korall* 5–6. (2001) 141–162.
- 7 Dózsa kivégzésének ábrázolása: Taurinus Bécsben kiadott (1519) *Stauromachiájának* címlapmetszete; német városokban megjelenő röplapsorozat 1514 végén: Zeckel Jorg, *Die auffrur so geschehen ist im Vngerlandt mit dem creutzern vnnd auch darbey wie man der creutzer haubtman hat gefangen vnnd getoedt* [1514], kiadva: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. nr. 227.; *Marianna D. Birnbaum*: A Mock Calvary in 1514? The Dózsa-Passion. In: *European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference*. Ed. György E. Szónyi. Leiden, Brill, 1996. 91–108.
- 8 *Dagmar Freist*: Lost in Time and Space? Glocal Memoryscapes in the Early Modern World. In: *Memory before Modernity* i. m. (4. jz.) 203–222.

És vajon mit mondhatunk a köztudatban ma élő Dózsa-képről? Mindenekelőtt a tömegmédiá csatornáin megjelenő nyilvános történelmet (*public history*) érdemes ehhez közelebről szemügyre vennünk. És akár annak is utánajárhatunk, hogy vajon a mai „népszerű” Dózsa-kép is igazolja-e azt a tendenciát, miszerint a kollektív emlékezet egyre inkább távolodni látszik a szaktörténetírástól, hogy egyre szorosabb kapcsolatba kerüljön a tömegmédiában sugárzott nyilvános történelemmel.⁹ A napilapok és hetilapok érdeklődését szintén elsősorban Dózsa kivégzésének kegyetlensége kötötte le. Pontosabban fogalmazva: az írások nem mondtak le az esemény komplexebb megközelítéséről és összetett társadalmi, esztörténeti folyamatok tárgyalásáról, az olvasók figyelmét azonban a szélsőséges erőszak bombasztikus képeivel – például „Muzsikáltak a kínhalálhoz” – igyekeztek magukra vonni.¹⁰ Vagyis a címadással alkalmazkodtak az olvasók feltételezett mentális horizontjához, amely a középkori parasztfelkelést mint a kegyetlen brutalitás eseményét tartja számon.

A köztörténelem nagy példányszámú történelmi lapjaiban (*Rubicon, Múlt-kor*) és az internetes felületeken megjelenő írások közös jellemzője továbbá, hogy a parasztháború összetett eseménye a vezér, Dózsa György személyére és életére egyszerűsödik.¹¹ Az emlékező közösségnek, mint oly gyakran, mindenekelőtt egy hősré, egy arcra van tehát szüksége. Mivel így a felkelés kollektív emlékezetét Dózsa alakja dominálja, ezért a vezér életére vonatkozó minden, a szaktörténetírás által mégoly kétesnek vélt forrás és adat is nagy jelentőséget és egyúttal – a szakmai dilemmákat kiiktatva – bizonyító erőt nyer. A megemlékezés alkalmából született írások funkciójukból adódóan alkalmazkodnak a megemlékezések nyelvéhez akkor is, ha azok a szaktörténészek munkáit vagy a velük készített interjúkat közvetítik a széles olvasóközönség felé. A megemlékezés rítusainak mindenekelőtt konkrét helyre és időpontra van szükségük akkor is, ha nem tudjuk forrásokkal igazolni a vezér, Dózsa György születésének pontos helyét és évét.¹²

Az ideai megemlékezéseknél szembeűnőbb példája ennek az 1972-ben tartott nagyszabású megemlékezéssorozat, amelyet Dózsa kitalált születésének 500. évfordulója alkalmából rendeztek. A megemlékezés koordinálására hivatott emlékbizottság noha azzal kezdte irányelvei összefoglalását, hogy „Dózsa pontosan meg

9 Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 361–362.

10 Muzsikáltak a kínhalálhoz. Révész Sándor interjúja Erdélyi Gabriella, Klaniczay Gábor és Pálosfalvi Tamás történészekkel. *Népszabadság* 2014. május 17. 2–3.; „Az izzó vastrón a képzelet szüleménye”. Kovács Péter interjúja Erdélyi Gabriella történésszel az 1514-es Dózsa-parasztfelkelésről. *Magyar Narancs* 2014. április 24. 14–16.

11 Egy újságíró azzal keresett meg, hogy Dózsa György kivégzésének 500. évfordulója alkalmából szeretne interjút készíteni többek között arról, hogy valójában hol született és hány évet élt Dózsa. Erdélyben „Megemlékező-Ünnepi-Tudományos Konferenciát” rendeztek Dózsa György halálának 500. évfordulójára (Csíkszereda, 2014. június 5–6., szervezők: az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Sapientia EMTE gazdaság-, humán- és társadalomtudományi tanszékei, Hargita Megye Tanácsa, Magyarország Csíkszeredai Főkonzulátusa, Csíkszereda Polgármesteri Hivatala). A rendezvény vezérgondolata: Dózsa a magyar történelmi/nemzeti sorstudat része.

12 Barta Gábor: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. *Századok* 109. (1975) 87.

nem határozható időpontban született”, ez nem akadályozta meg abban, hogy 1972-ben ünnepeltesse a néppel egykori vezére születését: Dózsa György „katonai tetteivel, a nép előtt kifejtett célkitűzéseivel méltó megtestesítője a parasztháború és az évszázados jobbágytörekvések eszméinek és hagyományainak. Személyében a társadalmi haladás egyik népszerű hőstét tiszteljük, akire emlékezve a küzdő és szenvedő néptömegekre is emlékeztünk.”¹³ A hivatalos történetírás osztályharcos propagandája bénítóan hatott a művészekre – ez Tatai Erzsébetnek az emlékévében rendezett kiállításokkal foglalkozó tanulmányának egyik fő állítása.

A történészszakma másként reagált. A reformációkutatás 1970–1980-as évekbeli megújítója, Robert Scribner szerint az 1972-es Dózsa-évforduló alkalmából született tanulmánykötet – amely az MTA-n tartott nemzetközi Dózsa-konferencia anyagát tartalmazza – volt az, amely a *gemeiner Mann*, vagyis az egyszerű ember felé irányította a kora újkori társadalomtörténetek figyelmét.¹⁴ De ami ennél sokkal fontosabb: Barta Gábor, Szakály Ferenc és Szűcs Jenő neve fémjelzi azt a komoly forrásfeltáró és a forrásokat kritikai elemzés alá vevő és szintetizáló munkát, amely gyökeresen átírta a parasztfelkelés akkor elfogadott történetét, amelynek „tényanyaga” egészen addig Márki Sándor 1913-as monográfiáján alapult.¹⁵ A leg-
 áttörőbb eredmények Szűcs Jenő tollából születtek – Ács Pál ezzel külön tanulmányban foglalkozik. Az ekkor megjelent tudományos műveket a mai kutatók jól ismerik, mert ezeket használják. Az alapos forrásfeltáráson alapuló okmánytár, több évtizedes kutatás eredményeit az évforduló alkalmából szintetizáló szakmonográfia és számos szakcikk eredményeképp sikerült megszabadulni számos régi mítosztól. Ez a megközelítés gyökeresen új, valószerűbb és megbízhatóbb képet rajzolt a felkelés mozzanatairól, résztvevőiről és mozgatórugóikról, valamint Dózsa szerepéről.¹⁶ A megemlékezésre felkért szerzők – az elbeszélő források helyett elsősorban az egykorú okleveles anyagra, levelekre, tudósításokra támaszkodva – nyíltan cáfolták Dózsa születésének 1472-es mítosztát. Felhívták továbbá a figyel-

13 Dózsa György születésének 500. évfordulójára. Az Emlékbizottág irányelvei. Századok 106. (1972) 532.

14 Robert Scribner: Peasant Politics in Early Modern Europe. Review Article. Comparative Studies in Society and History 28. (1986) 248–254.; Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Vorträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz aus Anlass der 500. Wiederkehr der Geburt von György Dózsa, Budapest, 12–15. September 1972. Hrsg. Gusztáv Heckenast. Akadémiai, Bp., 1977.

15 Szűcs kritikáját Márki forráskezeléséről, a humanista elbeszélések kritikátlán elfogadásáról Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Uő: Nemzet és történelem*. Gondolat, Bp., 1974. 605–606., 612.

16 Monumenta rusticorum i. m. (7. jz.); Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Bp., 1973.; Szakály Ferenc–Barta Gábor: Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle 27. (1972) 6. sz. 75–85.; néhány évvel később: Barta G.: i. m. (12. jz.). Szűcs Jenő szaktanulmányairól és a szélesebb olvasóközönséget is elérő esszéiről, tanulmányairól ld. Ács Pál tanulmányát folyóiratunk jelen számában. Az 1972-es ábrázolás kritikája az ideai megemlékezés alkalmából Nyíregyházán rendezett konferencián („1514 emlékezete”, 2014. november 6–7.) jelent meg. Az az álláspont körvonalazódott markánsan, hogy a korabeli Európa egyik legnagyobb felkelése valójában egy jelentéktelen esemény volt: sokkal kevesebb résztvevővel, kisebb területi kiterjedéssel, jelentéktelen katonai összecsapásokkal, enyhébb büntetésekkel.

met arra, hogy az oklevelekben csak a Székely György megnevezés szerepel, a Dózsa családnév csak később rögzült. A legendák világába utalták a humanista történetíróktól korábban kritikátlanul átvett történetet György végvári vitéz hivatalos kinevezéséről a keresztes had fővezérének Budán (1514. április 23.), és azt valószínűsítették, hogy az események sodrában lett a maga erejéből a már felkelt parasztsereg vezére valamikor május végétől-június elejétől.¹⁷ És végül Szakály Ferenc egy időben azzal, hogy Cegléden 1972. június 25-én Somogyi József újabb Dózsa-szobrát avatták nagy tömeg előtt, mondta el egy tudományos konferencián, hogy a marxista történetírásban a forradalmi programbeszéd, a kizsákmányolók elleni lázadásra buzdítás funkcióját betöltő híres „ceglédi beszéd” sosem hangzott el¹⁸ – amelynek megalkotásáról a humanistáktól Márki Sándoron át Székely Györgyig bezárólag Tóth Gergely ír a parasztfelkelés kora újkori történetírói reprezentációját elemző tanulmánya bevezetésében.

Míg az akadémiai történetírásban ez a Dózsa-hagyománnyal szakító ellen-Dózsa lett a meghatározó, a köztörténelemben és az általa erősebben befolyásolt kulturális emlékezetben ez nem épült bele. A meggyökeresedett mítoszokhoz való ragaszkodás szemléletes példája Nemeskürty István – Ács Pál tanulmányának egyik lábjegyzetében rejtett – munkamódszere *Krónika Dózsa György tetteiről* című, szintén az 1972-es évforduló során kiadott könyve, amely regényes elbeszélésének tényekre alapozott igazságát és szavahihetőségét a címbeli „krónika” használatával igyekszik elhíttetni laikus olvasójával.¹⁹ „A szerző – mondja Ács – már tudatában van a ceglédi beszéd hitelességét cáfoló új kutatásoknak: »tekintsük tehát Ceglédet pusztán *jelképnek*« – mondja Nemeskürty. Mégis – követve a hagyományt – beilleszti könyvébe a »Cegléd piacán« című fejezetet [amely egyértelmű utalás Illyés Gyula *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* című, frissen kiadott versére],²⁰ jellemző módon [...] a Szűcs által kritizált humanista feldolgozásokra alapozva elbeszélését.”²¹ Az eset jól tükrözi irodalom és – a fikciónak a szaktörténetírásnál nagyobb teret hagyó – köztörténelem szoros kapcsolatát.

A 2014-es emlékév alkalmából a Dózsa-kép változásairól a *Rubicon* történelmi magazinban megjelent írás szintén a köztörténelmi sztereotípiák töretlen továbbélését mutatja.²²

17 Barta G.: i. m. (12. jz.).

18 Szabó Alfréd: Tények a legendák világából. <http://www.cegledipanorama.hu/index.php/magazin/historia/612>.

19 A *Népszabadságban* szaktörténelemszóciklok (Barta, Érszegi, Szakály) által jegyzett tizenkét részes sorozat jelent meg 1972. június 13–25. között *A Dózsa-krónika korabeli források alapján* címmel ekkor.

20 Kiadva: Dózsa. Magyar költők versei. Szépirodalmi, Bp., 1972. 82–84.

21 Ács Pál: „Hamis barátok rebelliója”. Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után. Ld. folyóiratunk 613. oldalán a 12. jegyzetet.

22 *Romsics Ignác*: Székely Dózsa György. Haramia és/vagy népvész? *Rubicon* 24. (2014) 3. sz. 6–7., 9.

Tóth Gergely *Értelmezések fogságában* főcím alatt jegyzett írása azt mutatja be, hogy a humanista hagyomány (a kortárs Taurinustól a száz évvel később író Istvánffy Miklósig) mennyire tévútra vitte évszázadokon át a Dózsa-felkelés történeti elemzéseit. Amit érdemes azzal kiegészíteni, hogy a magyar történetírásban máig kísértő értékelés a Jagelló-korbeli elit felelősségéről az ország bukásához vezető válság előidézésében, ennek részeként a parasztfelkelés kitörésében, szintén elsősorban a humanisták által egyöntetűen kapzsisága, fényűzése és semmittevése miatt ostromozott nemesség képéhez vezethető vissza. Az egyöntetűség ugyanis nem a mögöttes valóságalappal magyarázható, hanem az azonos antik irodalmi előképek átvételével. A történészek a primer forrásokkal való összevetés révén mutattak rá a korabeli történeti elbeszélések fiktív jellegére, az irodalomtörténészek pedig az irodalmi minták kimutatásával. Tóth Gergő ezen a nyomon továbbhaladva aprólékos filológiai munkával mutatja be a Róma hanyatlását a Catilina-féle összeesküvéssel magyarázó sallustiusi minta örökségét: a züllött nemesség toposza, a nagyravagyó, merész és gátlástalan Dózsának Catilinára hasonlító figurája, a „ceglédi” beszédek sora, de a temesvári „csata” hagyománya is ide vezethető vissza.

Kiss Farkas Gábor írása, amely az említett szerzők közül időben az elsőt, Stephanus Taurinus *Parasztháborúját* (1519) veszi górcső alá, szintén azt mutatja be, hogy a humanista történeti művek megközelítésmódja mindenekelőtt saját korukból ered, a szerzők egymás közötti és a patrónusaikkal folytatott kommunikáció kontextusában érthető meg. Kiss mindenekelőtt a Bakócz Tamás, majd Várdai Ferenc erdélyi püspök (aki szintén aktív szerepet játszott a keresztes hadjárat meghirdetésében, majd a felkelés leverésében) környezetébe tartozó morva humanista Dózsa-képének irodalmi sokrétűségére és többértelműségére hívja fel a figyelmet, és keresi ennek korabeli funkcióit. A többértelmű üzenetre az irodalmi beszédmód, a történelmi téma eposzi keretek közötti tárgyalása teremtett a szerzőnek lehetőséget. Taurinus Dózsában nemcsak négyféle ókori római, egymásnak ellentmondó tipológiai előképet gyúrt egybe (a kezdeti Caesart, Catilinát és Rufinust imitáló vad alak az eposz végén, a halál pillanatában sztoikus öntudattal áll szenvedései elébe az uticai Catót megidézve), de a megbízásából készült címlapmetszet a komikus passióelbeszélések hagyományában Dózsát mint szenvedő Krisztust idézi meg (miközben a szövegben a kereszténység ügyét eláruló Rufinus volt a mintakép), ám a szenvedés dicső fénye nélkül. Kiss rámutat, hogy az intertextuális játék hatására a szokásos és szigorú morális üzenet ironikus történelemszemléletté enyhül: nincs jó és rossz oldal, az eseményeket a kiszámíthatatlan sors irányítja. A legközelebb Taurinus saját álláspontjához – érvel meggyőzően a szerző – az eposz címének és mélyszerkezetének irodalmi mintája alapján juthatunk el. A korban Homérosznak tulajdonított komikus eposz, a *Békaegérharc* mintája azt sugallja, hogy a nemesek és jobbágyok nem voltak ekkoriban egymás ellenségei, a háború csupán egy véletlen folytán, a Bakóczcal azonosítható békakirály miatt tört ki. Az irodalmi minták többértelműsége, a kétértelműségnek tág teret engedő felhasználásának Erasmus nyomán ekkoriban divatos narratív stratégiáját Taurinus bravúrosan alkalmazta tehát – mutat rá Kiss logikus és izgalmas érveléssel. Erre, hozzátehetjük,

különösen nagy szüksége lehetett már öreg és beteges, de még mindig aktív patrónusa árnyékában (a mű megjelenésekor már Gyulafehérvárott él Várdai védőszárnyai alatt). Bakócz szerepét, mint láttuk, többértelműen ábrázolta: a felszínen a Bakóczot mentető eposz antik utalása a bíborost teszi a felkelés kirobbantójává (vajon a bíboros ezt kihallotta-e belőle?). Ez a kétértelműség pedig lehetővé tette Taurinus számára személyes, írói és politikai identitása koherenciájának fenntartását új patrónusa mellett is. Csupán a sokszólamú szöveg egy a változó idők szelének megfelelő regiszterét kellett felhangosítania.

A szerzők személyes, valamint történészi/írói identitása és a múlttal való foglalatosság, a múltértelmezés tevékenysége közötti szoros kapcsolat fontosságára vet fényt úgyszintén Ács Pál írása, aki Szűcs Jenő 1514-es felkeléssel foglalkozó munkáit elemzi. Ács azt emeli ki, hogy Szűcs volt az első, aki rámutatott a gazdasági összefüggések helyett a keresztény eszmekör mozgósító szerepére, a lázadás szervezőiként és „ideológusaiként” az obszerváns ferencesek rendből kizárt fiatal „ellenzékét” azonosítva. Ácsot az izgatja elsősorban, hogy milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy Szűcs felismerje az obszerváns ferenceseket a radikális „értelmiség”, a hatalommal szembeszegülő „ellenzék” szerepében. Szűcsről ezért megállapítja: a marxista determinizmus távol állt tőle;²³ hatottak rá a millenarista mozgalmakat elemző történeti munkák; az *Annales*-körrel is szellemi rokonságot mutat; Umberto Eco is szóba jön mint párhuzam (az inkvizítor ortodoxiája és az eretnesség közötti határ átjárhatóságának percipiálása közös a két szerzőben) – hogy végül a '68-as baloldali értelmiség soraiban helyezze el a neves magyar történészt. Vagyis a magának feltett kérdésre a válasz: a ferences obszervancia a '68-as generációval több tekintetben analóg helyzetben volt. Szűcsöt az értelmiségi elit és a tömegmozgalmak viszonya izgatta az 1970-es évek elején a Dózsa felkelésben – így Ács. És azt is tudni véli, hogy „a Dózsa-parasztháború döntő történelmi tanulsága Szűcs Jenő számára az volt, hogy változás, a »forradalom« gyakorlata átértelmezi, magába olvasztja, maga alá gyűri az ideológiákat és az ideológusokat”. Következtetését előrevetíti már tárgya időbeli elhelyezése a dolgozat elején (6–7. sor): „Nem sokkal Csehszlovákia 1968-as megszállása után történt a következő, jellegzetesen groteszk, kelet-közép-európai eset.” Nagy kár, hogy nem tudhatjuk, Szűcs Jenő mit gondolna erről.

Az mindenesetre tanulságos, hogy a 16. századi humanista értelmiségtől eltérően az 1970-es évek antihős Dózsáját és a felkelés vallásos motivációit hangsúlyozó történészgeneráció mennyire nem tartotta szükségesnek üzenete kódolását. A képzőművészek ezzel egy időben zajló megemlékezésével Tatai Erzsébet korábban már említett tanulmánya foglalkozik. Két kiállítást hasonlít össze: a Magyar Nemzeti Galéria a Művelődési Minisztérium támogatásával grafikai, valamint kislasztikai és éremművészeti kiállítást rendezett, míg néhány hónappal korábban a Képzőművészeti Alap „Jeánya”, a F fiatal Képzőművészek Stúdiója hirdetett

23 Vö. *Gyáni Gábor* értékelésével Szűcs halálának 20. évfordulóján: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás* (2008) 6. sz. 13–17. (Determinista szemlélet és a racionális magyarázat dilemmája).

Dózsa-pályázatot. Feltűnő különbség mindenekelőtt a két esemény között az elsőnek adott nagy nyilvánosság, míg a második „elhallgatása”, ami tükrözheti egyszerűen az érdeklődés kifulladását is. A részt vevő művészek közötti nagy átfedés ugyanis kizárja annak lehetőségét, hogy az utóbbi kiállításnak valamiféle ellenzékiiséget tulajdonítsunk. A tanulmány tézise, hogy a hivatalos politikai diskurzus forradalmi retorikája, Dózsának a munkásmozgalom nagy elődjeként, az osztályharc szimbolikus figurájaként való propagálása „kilúgozta” a művészi motivációt és invenciót. Az aktualitás hiánya miatt a sablonos tematika (Dózsa kivégzése, Dózsa alakja, Dózsa serege) és a gondolati üresség vagy legalábbis átgondolatlanúság jellemezte a zsűri által a kiállításokra meghívott vagy kiválogatott műalkotásokat. Az összkép és végkövetkeztetés – amint a korszak hangulata – mégis inkább ambivalens. A művészek megdöbbenő, túlzott – és teljességgel felesleges – alkalmazkodását a hivatalos elvárásokhoz jól mutatja a Fiatal Művészek Stúdiójában győztesnek kihirdetett festmény (Bodóczy István: *Dózsa*). Bodóczy alkotása – Tatai értelmezése szerint – az emberi szenvedésnek az ikonográfiai hagyományokra építő és a szocialista realizmust ignoráló expresszionista ábrázolása. A korszak kultúrpolitikájának kiszámíthatatlanságát tükrözi ugyanakkor a tanulmányt záró eset. A *Keresztek Dózsat* című játékos alkotás, amely reflektál a megismerés korlátaira és a nézőt a maga Dózsa-képének megalkotására invitálja, a művész várákozása ellenére nem kerülhetett a Nemzeti Galéria falára.

Végezetül Szilágyi Márton nagyon fontos tanulmányt írt az 1840-es évek Dózsa-képéről a magyar irodalomban. Talán a szerző sincs tudatában annak, hogy megfigyelései milyen fontos, általános érvényű következtetéseket rejtenek magukban az emlékezet nagy ívű történetével kapcsolatosan. Szilágyi – meglehetősen eleganciával – úgy tesz, mintha Kulin Ferenc 1982-ban megfogalmazott tézisét,²⁴ amely saját gondolatmenete kiindulópontjául szolgál, igyekezne tovább árnyalni. E tézis szerint Dózsat mint vadállatot és tömeggyilkost, a felkelést mint anarchiát és nemzetvesztést ábrázoló „konzervatív nemesi történetfelfogást” ekkoriban váltja fel egy „pozitív Dózsa-hagyományt képviselő liberális vagy éppen már kifejezetten forradalmi előképül szolgáló Dózsa-kép”. A Kulin által vázolt kétfázisú, dinamikus képet Szilágyi új szövegek vizsgálatával (a kulcsszövegek: Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ja, Arany és Petőfi levelezése, Kölcsey országgyűlési beszéde stb.) és új megközelítésmódjával (Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regénye kapcsán) olyannyira árnyalja, hogy már-már gyökeresen új képet rajzol. A hosszú időre visszanyúló, általában konzervatívnak minősített gondolati keret a parasztháborúról cseppet sem változott meg az 1840-es években annak hatására, hogy vele párhuzamosan megjelent teljes tagadása (Petőfi) és logikai meghaladása (Eötvös) – véli Szilágyi. Elemzése az 1840-es évek irodalombeli Dózsa-képének megértésén túl azért fontos, mert megkérdőjelezi a kollektív emlékezet evolucionista felfogását. Azt az elképzelést, hogy a régi történelmi tudatot mindig leváltja egy újabb – ahogy Kulin koncepciója szerint történt ez a reformkorban is Magyar-

24 *Kulin Ferenc*: Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori megítéléséről. Akadémiai, Bp., 1982. (Irodalomtörténeti Füzetek 106.)

országon. Szilágyi azt mutatta meg nekünk a reformkori irodalom „kísérleti laboratóriumában”, hogy a kollektív emlékezet – a 19. századi nacionalizmus idején éppúgy, mint más korszakokban – többszölamú annak eredményeként, hogy a múlthoz való viszonyulás új módjai együttélnek a régebbi emlékezeti gyakorlatokkal.²⁵ A 16. századi humanistákig visszanyúló régi hagyományt, amely a történelmi tapasztalatok (Horea és Cloșca vezette felkelés Erdélyben 1784-ben, az 1830-as évek zempléni koleralázadása, galíciai parasztfelkelés 1846-ban) hatására aktualizálódott, korántsem szorította ki a Petőfi és Eötvös nevével fémjelzett, egymástól nagyon eltérő, mégis sommásan „liberálisnak” nevezett viszonyulást Dózsához és az általa vezetett parasztfelkeléshez.

25 Vö. *Judith Pollmann–Erika Kuijpers*: Introduction. On the early modernity of early modern memory. In: *Memory before Modernity* i. m. (4. jz.) 1–2., 22–23.

KISS FARKAS GÁBOR

Taurinus *Parasztháborúja*

Kétértelműség és paradoxitás a Jagelló-kor
humanista irodalmában*

Az elmúlt években Stephanus Taurinus *Stauromachiája*, a Dózsa-parasztháború legfontosabb korabeli irodalmi feldolgozása teljes átértékelésen ment keresztül a szakirodalomban. Annak ellenére, hogy az eposz udvari-társadalmi kontextusa jól meghatározható, műfaji-irodalmi háttérét alaposan feltérképezték, és a szöveg hiánytalanul és nagy terjedelemben maradt ránk, a szerzői intenció, egészen pontosan a szerző által az ideális olvasó számára felvázolt üzenet rejtély maradt előttünk. A korabeli költői művek jelentős részével, a panegirikuszokkal, a főhóst dicsőítő történeti eposzokkal, a horatiusi *Carmen saeculare* hagyományát követő dalokkal ellentétben a költemény üzenete nem sorolható egyértelműen a retorikai *genus demonstrativum*, az epideiktikus, dicsőítő és gyalázó beszédnem körébe. Számos kutató – többek között Jankovits László és Szörényi László – hívta fel a figyelmet az eposz néhol ironikus és paradoxikus üzenetére, és egy történelmi pesszimizmussal átítatott és szubverzív olvasat lehetőségére, amely a nemesség politikai álláspontjától is távolságot tart ironikus történelemszemlélete révén.¹ Erre mind a költemény direkt állításai (a nemesség romlottságának bírálata), mind pedig a közvetlen epikus forrásokhoz való intertextuális kapcsolat módját adott: Lucanus *Pharsaliája* és a homéroszi *Békaegérharc*, az eposz kimutathatóan legfontosabb költői mintái példaképet nyújtottak az ironikus és a paradoxikus beszédmód alkalmazására. Amennyiben elfogadjuk ezeknek az értelmezéseknek a jogosságát, újra kell gondolnunk azokat a társadalmi, patrónuskliensi kapcsolaton nyugvó kereteket, amelyek a humanista költészetet övezték. Tanulmányomban arra próbálok rámutatni, hogy a többértelműség szándékolt használata nem egyedi a korban, és az olyan irodalmi eszközök és műfajok használata, mint a fiktív szónoklat, a dialógus vagy az eposz nemcsak a szerző retorikai készségeinek bemutatására volt alkalmas, hanem segíthette a szerzőt abban, hogy művének új körülmények között új értelmet keressen.

Taurinus nem egyszerűen kortárs szemtanúja volt az eseményeknek, hanem két olyan főpap, Bakócz Tamás és Várdai Ferenc szolgálatában állt, akik fontos sze-

* A tanulmány az OTKA PD-104316 és a TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0010 program támogatásával készült.

1 Szörényi László: Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusai történeti ironia. Irodalomtörténeti Közlemények 104. (2000) 281–293. és Jankovits László–Szörényi László: A megíratlan és a megírt magyar tárgyú eposz. 1519: Megjelenik Stephanus Taurinus *Stauromachiája*. In: A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László–Orlovsky Géza. Gondolat, Bp., 2007. 195–203.

repet töltöttek be a parasztháború történetében, és emiatt kizárható, hogy Taurinus külső szemlélőként, semlegesen viszonyult volna az eseményhez. Bakócz Tamás 1511-ben fogadta titkárának, és kisebb megszakításokkal szolgálatában maradt egészen a kardinális haláláig. Ezt követően Várdai Ferenc, Erdély püspöke lett a fő patrónusa 1517-től, aki személyesen is szerepet játszott a felkelés elfojtásában. Nyilvánvaló, hogy ez a szűkebb társadalmi kontextus kizárta annak a lehetőségét, hogy Taurinus másképp nyilatkozzon a parasztságról, mint megvetéssel és lenézőssel. Brandenburgi György, a *Stauromachia* ajánlásának címzettje hasonlóképpen súlyos anyagi veszteségeket szenvedett a felkelés miatt, amelyet Taurinus dedikációjában is kiemel, és itt, az egyetlen helyen, ahol nem eposzi narrátorként, hanem a mű szerzőjeként szólal meg, elítélően „plebeius furor”-nak, a nép örületeinek címkézi az eseményt. Egyértelmű, hogy Bakócz és Várdai Ferenc klienseként, művét Brandenburgi Györgynek dedikálva Taurinusnak az ő politikai álláspontjukat kellett képviselnie.

De akkor hogyan illeszthetjük be a *Stauromachiáról* kialakított összképbe azokat a felhangokat, amelyek függetlenedni látszanak a patrónus-kliensi viszony megszokott kereteitől? Az egyik lehetséges válasz erre a kérdésre a mű keletkezés-történetéből fakad. Bár a szerző saját maga adta sajtó alá a művet 1519. március elején, farsang után,² ennek ellenére az elbeszélést nem sikerült tökéletesen egységesíteni, és erre számos apró jel utal. Az első ének, miután beszámolt arról, hogy egy jó szellem (*eudaemon*) Bakócz Tamást római útra ösztönözte, az erényes II. Gyula meghalt, és helyére a kiváló X. Leó került (Taurinus csak halványan céloz Bakócz pápai aspirációira! – I., 100.), egy humanista verses útirajz (*hodoeporicon*) formáját ölti. Itt Taurinus többes szám első személyben, kiesve az epikus narrátor semleges szerepéből, részletesen beszámol a hazaút viszontagságairól, az Appennineken való átkelésről (I., 143.), Narni, Loretto, Ancona meglátogatásáról, az Adria viharáról és zenggi kikötésükről (I., 139–167.). A mintegy negyvensoros részlet (I., 137–180.) egy korábban írt verses úti beszámolóból származhat, amelyben a Bakóczot Rómába elkísérő költő az út eseményeit örökíthette meg.³ Ekkor még időszerűnek tűnhetett II. Gyula dicsérete (I., 104–115.), X. Leó előgiuma (I., 120–128.), amelyek 1519-ben, az eposz publikálása idején, Bécsben már némileg anakronisztikusnak tűnhetek (1514-ben jelent meg a *Iulius Exclusus e Coelis!*). Ezen kívül V. Kovács Sándor is utalt már az ötödik, záróének különállására, amelyből az összes addig szereplő hős (a király, Bakócz, Bornemisza János) eltűnik, és helyüket az ének első sorában magasztalt Várdai Ferenc püspök és Szapolyai János erdélyi vajda veszik át.⁴ Az egységes szemlélet hiányát az eposz koncepciójának rekonstruálható változásai okozzák: a Bakócz-dicsérő hodoeporiconból, verses útirajzból (I. ének) előbb Bakóczot mentegető parasztháborús eposz (II–IV. ének), majd végül Várdai Ferenc dicsérete lett (V. ének).

2 A dedikáció dátuma 1519. január 1., az utószóé 1519. március 6.

3 Vö. *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Méhner, Bp., 1889. 142.

4 *V. Kovács Sándor*: A Dózsa-háború humanista eposza. Irodalomtörténeti Közlemények 63. (1959) 461.

A másik fontos tényező, amely az eposz ellentmondásos politikai üzenetére magyarázatot adhat, az épp a szöveg alapvetően irodalmi jellege. Taurinus, bár rövid történeti kompiláció írására kérte fel Thurzó János Boroszlóban,⁵ végül mégis az eposz műfaja mellett döntött, talán azért, mert az irodalmi szövegkörnyezet nagyobb rugalmasságot adott a történeti tények kezelésében. Ez a választás egyúttal azt is jelentette, hogy követnie kellett a műfaj által adott szabályokat. Az eposzi hősök cselekedeteit mindig az istenek, felsőbb hatalmak irányítják, és végzetük már a cselekmény kezdetén meg van szabva. Az antik, és az azt imitáló humanista epikus költemények cselekményét egy isteni *méchané*, az istenek terve irányítja, amelyhez az emberi szereplők emberi tulajdonságaik és szerencséjük szerint viszonyulnak. A *Stauromachia* univerzumában a cselekményt alapvetően három ok motiválja. Az első és legfontosabb Isten (*Deus astripotens*, a csillagokon uralkodó isten), illetve az istenek akarata, és ennek visszatükröződése, a csillagok kedvezőtlen állása, Saturnus haragja: ezzel indul a cselekmény (I., 33–34.), és ennek megszűnése zárja le az eseményeket (V., 438–443.).⁶ Másrészt a cselekmény morális előidézője a két főbűn, a kapzsiság és a bujáság (*avaritia* és *luxuria*) elharapódzása (I., 58–75.; II., 57–82.).⁷ Harmadrészt, a háború legfőbb oka Zeglius, azaz Dózsa,⁸ akit Taurinus felfogásában egyetlen vágy vezérel, a háború és a pusztítás minél szélesebb körű kiterjesztése. A cselekmény – legalábbis Bakócz szereplése idején, az első négy énekben – a béke (*pax*) és a háború (*bellum*) ellentétére épül. Bakócz a béke hírnöke, minden megszólalásával azt propagálja: „Pacis auctor”-ként, a béke szerzőjeként szólítja meg őt Szathmári György a budai bevonulás leírásakor (I., 279.), és a 4. ének elején nem a parasztság vagy Dózsa, hanem általában a háború ellen szólal meg az érsek költői szónoklatában (IV., 6–8.). Ezzel szemben Zeglius szinte fúriaként repül Budára (I., 347–348.: „pernicibus alis ad-volat”); a puszta megjelenésével ráveszi az őt követő parasztokat, hogy a háborút válasszák (I., 432.);⁹ megjelenését a Kunságon ok nélküli vérengzés követi (I., 459–466.); egyetlen üzenete a háború („Evocat in bellum crudele” – I., 481.), legalábbis Taurinus elbeszélése szerint, és ennek következtében a parasztság is a háború eszköze lesz („Spirasse agricolas, belli portenta crudelis” – II., 26.); mindent Marssal tölt el (III., 339.). Erre az ellenpontozásra Bakócz, a béke barátja, és Zeglius, a háború szerzője között minden bizonnyal azért lehetett szüksége Taurinusnak, hogy elvágjon minden történeti kapcsolatot az esztergomi érsek és a parasztháború keletkezése között, amely az eposz elbeszélése szerint Zeglius fúriaszerű buzdítása nyomán, tulajdonképpen spontánul tör ki.

5 „[J. Th.] stimulat, ut tam initium, quam exitum *plebei furoris* huiusmodi caeteraque id genus omnia, quo fieri posset compendiosius, conscriberem.” *Stephanus Taurinus Olomucensis: Stauromachia* id est Cruciatorum servile bellum. Ed. Ladislaus Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1944. 1.

6 Taurinus az elbeszélés közben számtalan más helyen is égi és földi előjeleknek tulajdonítja a sorsfordító eseményeket.

7 Ez utóbbi leírásában főképp Juvenalis 5. satíróját követi Taurinus.

8 Az alábbiakban annak hangsúlyozására, hogy a műben nem a történeti Dózsa, hanem egy fiktív irodalmi alak szerepel, a Taurinus által választott Zeglius nevet használom.

9 Uo., 14: „Postponenda putant pacem dominosque perosi”.

Itt érdemes röviden kitérni Taurinus parasztokkal szembeni viszonyára.¹⁰ Annak ellenére, hogy a morva humanista számos helyen használ negatív kifejezéseket a parasztság leírására, társadalomképében, amely alapvetően három osztályból áll (*servi, civica turba, regis curia/heroes*: szolgák, polgárság, főnemesség),¹¹ a parasztság fő jellemzője nem a gonoszság, hanem a tudatlanság. Ezért nevezi őket Taurinus *pecus servilének*, paraszti csordának (III., 327.), és ennek a műveletlen állapotnak köszönhető, hogy Zeglius tetszése szerint gonosz szándékkal tudja irányítani őket: „és amikor rábeszéléssel megnyerte lelküket [Zeglius], mindnyájan kezdtek hajolni a gonosz bűnre” („Atque ubi persuasos animos elusit, iniquo / Assensere omnes sceleri” – II., 207–208.). A cselekmény fordulópontján, a IV. énekben, amikor a csillagok új állása megfordítja a hadi szerencsét, és Bornemisza János fenyegető szónoklatot tart, egy névtelen paraszt is azzal mentegetőzik: „akaratumk ellenére kezdtük ezt a háborút, és részint félelemből” („inviti bellum hoc partesque timore / fecimus” – IV., 160–161.). Maga Juppiter is ezért próbálja allegorikusan „észhez téríteni” őket: az eposz végén felkínálja Pallasnak, a bölcsesség istennőjének, hogy segítsen a nyomorult népen (*plebs misella* – V., 374.), akit a főisten rokonszenvezve neki áldozó, saját földműveseinek (*agricolis meis*) nevez, de Pallas elutasítja az ajánlatot, Juno pedig bosszút követel. Bár bűnösök a parasztok, de tudatlanok: a bűn eredete Taurinus szerint nem bennük, hanem Dózsában van, és a háború nem társadalmi konfliktus, hanem a háború küzdelme a béke ellen.

A mű kezdetétől egyértelmű, hogy Taurinus eposzi koncepciójában Zeglius minden rossz eredete. Az első énekben ravasz (*dissimulans animum*), rosszindulatú (*promptus ad omne nefas*) és hitszegő (*artemque nocendi edoctus, violare fidem*) nemesként mutatja be, aki azért indul Budára, hogy ott zavart keltsen (I., 341–371.).¹² A leírás egyes elemei külön figyelmet érdemelnek: Zeglius, a humanista költői alakká stilizált Dózsa, minden tulajdonságát abból a leírásból kapta, amellyel Flavius

10 Ld. még *Klaniczay Gábor*: Images and designations for rebellious peasants in late medieval Hungary. In: The man of many devices who wandered full many ways. Festschrift in honor of János M. Bak. Ed. Balázs Nagy–Marcell Sebők. Central European University Press, Bp., 1999. 119. Klaniczay Gábor helyesen hívta fel a figyelmet, hogy Taurinus többnyire elítélően beszél a parasztságról, de két szöveghelynél nem Taurinus, hanem csak Geréb László pontatlan fordítása okolható ezért. Csonka Ferenc már utalt rá, hogy nem a parasztok tartják magukat „pannon Néró”-nak, hanem Taurinus szerint azt gondolják, hogy „Pannónia Nérói”, azaz a főurak meghátráltak előttük; a Juvenalistól származó „teneram frontem perficere” kifejezés pedig azt jelenti, hogy „szégyenérzetét veszti”, nem pedig „agyalágyult homlokát vakarja”, ahogy Geréb fordította. Ld. *Csonka Ferenc*: A Dózsa-forradalom első eposzának fordítása: fordítói tévedések a Paraszti háborúban. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 664–665. Fontos újra és újra felhívni a figyelmet, hogy a *Stauromachia* Geréb által készített, kétszer is megjelent fordítása (1946, 1972) rendkívül pontatlan, csak Muraközy Gyula fordítása használható (Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál., szerk. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi, Bp., 1982. 227–289.).

11 Ld. pl. I., 541–546.

12 A leírás Claudianus, *in Rufinum* 1. énekéből származik. Claudianus művei 1510-ben jelentek meg Bécsben Johannes Camers kiadásában (VD16 C4032). A *Stauromachia* retorikai és magyarázó széljegyzetei ennek a kiadásnak a jegyzetelésére hasonlítanak a legjobban. A Claudianus-egyezőkre utalt már Császár Zoltán, de nem próbálta értelmezni az egyezéseket. Ld. *Császár Zoltán*: A *Stauromachia* antik és humanista forrásai. Egyetemi Ny., Bp., 1937. 10.

Rufinust, a keletrómai, Stilicho nyugatrómai hadait eláruló konzult ábrázolta Claudianus, a késő római költő az ellene írt invektívájában. A tipológiai párhuzam Rufinus és Zeglius között egyértelmű: ahogy Rufinusnak segítenie kellett volna a nyugat-római Stilichónak a vizigótok és Alarik ellen, de hadait visszavonta a végső csata előtt, Zeglius hasonlóképpen árulta el a keresztény ügyet: a parasztokat törökellenes hadjárat ürrügével toborozza (I., 396–397.),¹³ de célja csak a pusztítás.

Zegliust gonosz tetteire a költemény pokoli Múzsája, Megaera ösztökéli, akit Taurinus szintén a Rufinus ellen írott költői invektívából emelt át: ott *Allecto* fúria, és a Bűnök együtt esküdtek össze arra, hogy Megaera fúriát elküldjék, hogy férkőzön be Rufinus elméjébe. Ebből a nézőpontból Zeglius alakja a *Stauromachiában* egyesíti magában Rufinus és Megaera vonásait: Zeglius nemcsak végrehajtója az ördögök akaratának, hanem saját maga lesz a bajok oka, és ő maga azok ördögi okozója. Megaera Taurinus Múzsája, de nem az események elindítója: nála a valódi indítóok Zeglius-Dózsa gonosz személyisége, amelyet ugyanúgy jellemez, ahogy Claudianus Megaerát, a bűnök pokoli mesterét.¹⁴ A másik fontos tipológiai előkép Dózsa humanista irodalmi képmása számára Catilináé: ahogy V. Kovács Sándor már bemutatta, Dózsa lázadó beszéde, amelyet a ceglédi beszéd imitál, valójában Catilina egyik Sallustiusnál található szónoklatának tételes poétikai parafrázisa.¹⁵

Mindezek ellenére nyilvánvaló, hogy az eposz üzenete nem nélkülözi a kétértelműségeket. Szörényi László már helyesen állapította meg, hogy túl kell lépni a parasztpártiság vagy parasztelenség kérdéskörén, mert az előbbi attitűd nem merülhetett fel a korban: a valódi kérdés az, hogy vannak-e olyan elemek a mű elbeszélő felszíne mögött, amelyek megkérdőjelezzik az események egyrétű értelmezhetőségét, és ha vannak, akkor azokat hogyan értelmezhetjük. A legtöbb jelét akkor találjuk annak, hogy Taurinus viszonya kétértelmű a parasztháború történetéhez, ha az eposz antik forrásokból származó motívumait vizsgáljuk. Ahogy az jól ismert, a *Stauromachia* (Karó/keresztharc) cím a legfontosabb antik komikus eposz, a *Békaegérharc* címadását követi, amelyet Taurinus korában egyértelműen Homérosznak tulajdonítottak. Népszerű iskolai olvasmány volt, 1510-ben (Taurinus barátja, Joachim Vadianus kiadásában) és 1516-ban (a budai származású, később budai iskolamesterré lett Bartholomaeus Frankfrodinus kiadásában) is megjelent Bécsben Carlo Marsuppini

13 Fontos megjegyezni, hogy Taurinus egyáltalán nem említi a kereszties hadjáratot Bakóczal kapcsolatban, Leó pápa csak olyan, konkrétan meg nem nevezett „tisztességeket” (*honores*) ad neki, amelyeket akarata ellenére vállal az esztergomi érsek (I., 129–130.: „Decretos iterum Thomae Leo praebet honores / Quos ille invitus vix tandem assumpsit”). Taurinus Dózsaalakjáról ld. még *Gabriella Erdélyi*: Tales of a Peasant Revolt. Taboos and Memories of 1514 in Hungary. In: *Memory before Modernity: Practices of Memory in Early Modern Europe*. Ed. Erika Kuijpers–Judith Pollmann–Johannes Müller–Jasper van der Steen. Brill, Leiden, 2013. 99.

14 Vö. Claud., in *Ruf.* I., 97–100. („Meque [sc. Megaeram] etiam tradente dolos artesque nocendi / Edidicit: simulare fidem sensusque minaces, / Protegere et blando fraudem praetexere risu, / Plenus saevitiae lucrique cupidine fervens”) és Taur., *Staur.* I., 349–356. („Promptus ad omne nefas, cunctorum Lerna malorum, // Thesaurus scelerum, gestusque artemque nocendi // Edoctus, violare fidem sensusque minaces // Cognatam, et ficto fraudem praetexere risu”).

15 *V. Kovács Sándor*: Taurinus és Sallustius Catilinája. Irodalomtörténeti Közlemények 60. (1956) 319–322.

latin verses fordításában, és egyetemi olvasmányként használták.¹⁶ Az eredeti történet főhősei, a békák és az egerek nem voltak egymás ellenségei: a háború egy véletlen ok miatt tör ki: az elővigyázatlan békakirály meghívott egy egeret a házába, de megfélekedezett arról, hogy vállaljon utazik vendége, miközben átúszott a tavon, és az emiatt vízbe fúlt. Az ártatlan egér halála miatt az egértársadalom tiltakozik, de a király letagadja az egész esemény megtörténtét. Emiatt nagyszabású háború tör ki a két faj között, amelyet csaknem megnyernek az egerek, de végül Zeusz a rákokat küldi a békák megsegítésére az utolsó pillanatban, és az egerek visszavonulnak. A történet egyszerű allegorikus olvasatában a főszereplők könnyen megfeleltethetők Bakócznak (a Békakirály), a parasztnak (egerek) és az erdélyi erőknél (rákok), különösen ha figyelembe vesszük Taurinus leírását a páncélos erdélyi hadakról, amelyek könynyűszerrel győznek a fegyvertelen (*inermes*) parasztok ellen.

Egy másik, Taurinus által gyakran használt és szubverzív hatású szövegek közötti forrás Lucanus *Pharsaliája*, amely talán a legnagyobb hatással volt a *Stauromachia* elbeszélő nyelvére. Lucanus a kedvenc költője volt Joachim Vadianusnak, a *De poetica et carminis ratione* (1518) szerzőjének,¹⁷ aki barátja és minden bizonynyal mestere is volt Taurinusnak. Valószínűnek látszik, hogy Taurinus ismerte Vadianus előadásait Janus Pannoniusról,¹⁸ és nemcsak az tűnik bizonyosnak, hogy Sallustiust olvasta, hanem az is, hogy a *Catilina összeesküvéséről* egyetemi előadásokat is hallgatott.¹⁹ A morva-német költő előszavában külön kiemelte, hogy

16 A Vadianus által gondozott kiadás tévesen Johann Reuchlinnak tulajdonítja a fordítást. Ld. *Kiss Farkas Gábor: A Békaegérharc Bécsben a 16. század kezdetén: jegyzetek a copia oktatásáról*. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. Nemerkenyi Előd. Argumentum, Bp., 2009. 167–174. és *Georg N. Knauer: Iter per miscellanea: Homer's Batrachomyomachia and Johannes Reuchlin*. In: *The Whole Book: Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ed. Stephen G. Nichols–Siegfried Wenzel. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996. 25–27.

17 Ld. *Joachim Vadianus: De poetica et carminis ratione*. I. Kritische Ausgabe. Hrsg. Peter Schäffer. Fink, München, 1973. A mű Vadianus 1513-ban tartott bécsi előadásán alapul. Hangsúlyosan említi, hogy Lucanus egyesek szerint több mesterségbeli tudással rendelkezett, mint Vergilius (uo. 247.), erényként emeli ki homályos, *obscurus* fogalmazását (uo. 260.) és elmélyült csillagászati ismereteit (uo. 295.).

18 Taurinus Bécszet „argutá”-nak, ékesszólónak nevezi (III., 251.). A szókapcsolat egyedül Janus Pannonius Guarino-panegyricusában fordul elő (481. sor). Erre a jelzőre („ékesszóló Bécs”) külön felhívja a figyelmet az a szöveget 1512–1520 körül a bécsi egyetemen magyarázó professzor, akit valószínűleg Vadianusszal azonosíthatunk, és aki azt skolasztikaellenes módon „fecsegő”-nek értelmezi („argutam: loquacem, propter logicam”). *Kiss Farkas Gábor: Janus Pannonius Guarino-panegyricusa az egyetemi oktatásban*. *Lymbus* 9. (2011) 21. Ugyanezt a téves magyarázatot adja Taurinus is Bécsről írt jegyzeteiben („Hanc Io. Panno. argutam vocat, quod illius gymnasium dialecticorum argutiae plus quam peculiariter praescribantur scholasticis” – *Taurinus*, S.: i. m. [5. jz.] 66.). Ezenkívül használja a „divisos ab orbe Britannos” (I., 470.) félsort is, amely ugyan vergiliusi (*Ecl.* I., 66.), de a bécsi előadás párhuzamként idézi Janushoz (uo. 42.). Csonka Ferenc egy másik helyen utalt Janus hatására. Ld. *Csonka Ferenc: A Stauromachia utólete a magyar irodalomban*. In: *Klaniczay-Emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékére*. Szerk. Jankovics József. Balassi, Bp., 1994. 148., 152.

19 Az ELTE Egyetemi Könyvtár Ant. 0502. jelzetű Sallustius-kötete egy 1510-es években elhangzott bécsi Sallustius-előadás jegyzeteit tartalmazza Johannes Wiert lejegyzésében. Ebben a tanár

Lucanus volt számára a legfontosabb költői forrás, és a filológiai kutatás igazolta ezt az állítást.²⁰ Lucanus viszonya főhőseihez, Caesarhoz, Pompeiushoz és utikai Catóhoz kétértelmű: Pompeius és Cato reprezentálják a régi római erényeket és erkölcsiséget, míg Caesar testesíti meg a lázadó, gonosz, felforgató erőket, amelyek végül győzedelmeskednek Caesar tettekre és erkölcstelen jelleme folytán. Zeglius taurinusi alakjának két legfontosabb összetevője (pokoli indulatán kívül) Caesar merészsége, vakmerősége és immoralitása, másrészt pedig az utikai Cato sztoikus türesének nagyszerűsége, amely leginkább abban a beszédben tükröződik, amelyet Zeglius kivégzése során tart. Az a viszony, amely Lucanust fűzi Caesarhoz, a principátus gyűlölt, de sikeres megalapozójához, már önmagában is komplex. Taurinus azért, hogy Zeglius figurájában ötvözze a gyors, de erkölcstelen Caesart az erényesség példaképével, az utikai Catóval, szinte kibogozhatatlan enigmává bonyolította, hogy mit is gondol róla valójában. Különösen az eposz első négy énekében, az erdélyi csapatok megérkezéséig tetten érhető Taurinus szövegében az az erkölcsi bizalmatlanság, amellyel Lucanus viszonyul Caesar pártjához (Dózsa oldalára vonatkoztatva), és az a csekély megbecsülés, amivel Pompeius lassúságát és hadvezéri képességeit illeti (a nemesi oldalra értve). Ahogy Lucanus, Taurinus is azt sugallja, hogy egyik oldal se jó, és az eseményeket valamilyen viszszaforordíthatatlan és gonosz sors irányítja.

Hasonlóképpen elgondolkodtató a mű címlapmetszete, amelyet csak innen ismerünk, és emiatt valószínűleg a szerző megbízásából készült. A közismert, a tüzes vaskoronát viselő Dózsa ábrázoló metszet az eposz csúcspontjához, Zeglius kivégzéséhez kapcsolódik, ahol Zeglius catói beszédét tartja: ez volt az egyetlen olyan eleme a felkelés történetének, amelyről a kortárs humanista közvélemény nem egyértelműen elítélően vélekedett, hanem kifejezte szánalmát is. Néhány kutató (köztük Marianna D. Birnbaum és Paul Freedman) felhívta már a figyelmet a hasonlóságokra e között az ábrázolás és a krisztusi passió későközépkori ikonográfiája között, míg az izzó vaskoronát Szent Kristóf mártíromságához kapcsolták.²¹ Talán Taurinus a szövegében is elrejtette ezt a párhuzamot, hiszen az izzó korona felhelyezése után a parasztkirályt kíznói ugyanúgy kigúnyolják (V., 155.: „descito illu-

külön felhívta a figyelmet a „pedibus iturus” szókapcsolatra (arra, hogy a római szenátorok egy helyre „lábbal menve”, csoportosulva fejezték ki véleményüket), és utalt arra, hogy a kifejezést Erasmus is használja első Adagia-kiadásában (D3v: a „pedibus iturus in sententiam Tiberii” mondathoz: „Eras. in pro[verbiis]: pedibus in sententiam discedere, A[ulus] Gel[lius] li. 3. ca. 18”). A kifejezéssel Taurinus bécsi Sallustius-olvasmányai során találkozhatott, és utána parafrazeálta Erasmus Adagia-prológiusát a *Stauromachia* előszavában (ld. később).

²⁰ Ld. Császár Z.: i. m. (12. jz.) és Szörényi L.: i. m. (1. jz.).

²¹ *Marianna D. Birnbaum*: A Mock Calvary in 1514? The Dózsa-Passion. In: *European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference*. Ed. György E. Szónyi. Brill, Leiden, 1996. 91–108.; *Paul Freedman*: Images of the Medieval Peasant. Chicago University Press, Chicago, 1999. 269–270.; *Uő*: Representations of peasant and seigneurial fury in late medieval and early modern Europe. *Temas medievales* 19. (2011) 79–82.; *Norman Housley*: Religious Warfare in Europe, 1400–1536. Oxford University Press, Oxford, 2002. 118–119.

dunt regi”), ahogy Jézust a szenvedéstörténetben a katonák.²² Első olvasatban úgy tűnhet, hogy ez a hagiográfiai kontextus feltétlenül emel Zeglius rangján és tisztességén. Ismerünk kortárs példákat, ahol a passióparódiát arra használja a szerző, hogy pozitív fényben tüntesse fel az áldozatot. Jó példa erre egy Luther Mártonról megjelent röpirat, a *Passio Doctoris Martini Lutheri secundum Marcellum*, amely 1521-ben látott napvilágot nem sokkal a wormszi birodalmi gyűlés után.²³ Ebben Luther úgy tűnt fel, mint a wormszi gyűlésen tartott processzus ártatlan, krisztusi áldozata, aki „szenedett a pápisták által, feltámadott a keresztény szívekben”.²⁴ Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a parodisztikus passióelbeszélés népszerű műfaj volt Kelet-Közép-Európában korábban is. Két cseh-, illetve morvaországi beszámolót is ismerünk a 14. század végéről és a 15. század elejéről, amelyekben a szerző tudatosan párhuzamba állítja az egyik esetben rablók kivégzését, a másik esetben a prágai zsidóellenes pogrom történetét a passió bibliai elbeszélésével. A *Passio raptorum de Slapanecz secundum Barthoss tortorem Brunensem*, azaz *A slapaneci rablók passiója Bartos, a brünni hóhér szerint*, bibliai elemekkel díszítette fel 56 rabló kivégzésének elbeszélését, akiket Brünnben fogtak el 1401-ben.²⁵ Figyelemre méltó körülmény, hogy a mű egyetlen ismert kézírata egy 1500-as évek első évtizedében keletkezett humanista miszcellánea.²⁶ A másik mű, a *Passio Judaeorum Pragensium secundum Ieskonem Rusticum quadratum*, azaz a *Prágai zsidók passiója Jancsi, az egyszerű paraszt szerint* még címének felépítésében is követi az evangéliumokat. Ez a szöveg, amelyet Burghart Wachinger, a kiváló német irodalomtörténész „a középkor legkomorabb szövegei közé” tartozónak gondolt („einer der finstemsten Texte des Mittelalters”),²⁷ tudatosan írja át a krisztusi passió narratíváját abból a célból, hogy bosszút álljon a prágai zsidókon Krisztus szenvedéséért. A húsvétkor bekövetkezett pogrom leírásában a szerző a szenvedő Krisztus evangéliumi szavait adja a zsidók szájába, míg a keresztény üldözők a Krisztuson gúnyolódó tömeg átkait és szitkozódását ismétlik meg.²⁸ A brünni rablók

22 Mt 27, 29: „et plectentes coronam de spinis, posuerunt super caput ejus, et arundinem in dextera ejus. Et genu flexo ante eum, illudebant ei, dicentes: Ave rex Judæorum.”

23 *Johannes Schilling*: *Passio Doctoris Martini Lutheri*. G. Mohn, Gütersloh, 1989. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 57.). A latin szöveg 1521-ben Bécsben is megjelent Singreniusnál (VD16 ZV 22257).

24 „Lutherus passus est sub papistis, resurrexit in pectoribus Christianis”. Uo. a8r. Ld. még *Burghart Wachinger*: *Die Passion Christi und die Literatur*. Beobachtungen an den Rändern der Passionsliteratur. In: *Die Passion Christi in Literatur und Kunst des Spätmittelalters*. Hrsg. Walter Haug–Burghart Wachinger. Niemeyer, Tübingen, 1993. 4–5.

25 Ld. *František Šujan*: *Passio raptorum de Slapanicz secundum Bartoss tortorem Brunensem*. Sborník historický 3. (1885) 245–252., 301–303. Ld. még *Lucie Doležalová*: *Passion and Parody*. In: *La typologie biblique comme forme de pensée médiévale*. Éd. Marek Thue Kretschmer. FIDEM, Barcelona, 2014. (Textes et Études du Moyen Age 75.) 245–265.

26 Národní knihovna (Prága; = NKP), ms. III. E. 27.

27 *Wachinger, B.*: i. m. (24. jz.) 1–20.

28 A gyakran, de pontatlanul idézett szöveg kritikai kiadását Eva Steinová készítette el 2010-ben szakdolgozatában (Ld. *Eva Steinová*: *Passio Iudeorum Pragensium*. Kritická edícia Pašiji pražských židov. http://is.muni.cz/th/180028/ff_m/ – a letöltés ideje: 2014. okt. 6.). Ld. még *Uő*:

és a prágai zsidópogrom története azt bizonyítja világosan, hogy a parodisztikus passióleírások nem feltétlenül veszik át az eredeti kontextus adta jelentést, hanem ellentétes konklúzióval megírt imitációk, középkori poétikai kifejezéssel *contrafactum*ok is lehetnek. Emiatt nem állítható egyértelműen, hogy a passió megidézése Zeglius/Dózsa kivégzése során, és különösen annak képi reprezentációjában, egyértelműen Krisztus szenvedésének fényét vetné a paraszti hősré.

Összegezve, Taurinus Dózsa-képe mindenképpen paradoxikus. Természetesen nem kell feltételeznünk, hogy az eposz minden kortárs olvasója felfedezte az említett költői forrásokat Zeglius beszédeiben, és tekinthetjük őket költői díszítő elemnek is, amelyeket Taurinus azért alkalmazott, hogy autentikusabbá tegye latin stílusát. De még ebben az esetben is megmarad a feloldhatatlan ellentmondás Zeglius kezdeti Caesart, Catilinát és Rufinust imitáló vad alakja és az eposz végén tanúsított sztoikus kiállása között, amellyel az utikai Catót idézi meg. Az, hogy az eposz címét és szerkezetét a homéroszi *Békaegérharc* mintáját követve határozta meg Taurinus, minden bizonnyal jól körülhatárolja saját nézőpontját. Az eposz végén, ott, ahol a modern olvasó a győztes oldal panegirikusát várna, egy ördögi megszállottságú, gonosz antihős szónoklatát olvashatjuk, aki halála pillanatában büszkén és sztoikus öntudattal áll szenvedései elébe. Mint Zeglius mondja, híre az édig fog érni, és „úgy fognak rólam énekelni a hunok nagy dicséretével szerte a világban, mint a parasztok kiskirályáról” (*regulus agricolum*; V., 139–140.). Hasonló öntudattal mondja Zeglius, hogy ameddig a róla írt költemény híre fennmarad, addig él majd saját *stauromachiája* is, felcserélve és egybeolvasztva Taurinus szerzői szerepét a magáéval.²⁹

V. Kovács Sándor 1959-ben megjelent úttörő tanulmányában azzal a feltételezéssel próbálta feloldani ezt a paradoxont, hogy Taurinusnak szükségszerűen el kellett kerülni annak a látszatát, hogy csak a magyar nemességgel rokonszenvez, és emiatt, a történeti hűség és a semlegesség látszatának fenntartására ruházta fel Dózsát kétértelmű vonásokkal: Dózsa teljesen negatív jellemzése ártott volna az eposz dedikációjában hangoztatott történeti igazság elvének.³⁰ Megkérdőjelezhető

Jews and Christ interchanged: discursive strategies in the Passio Iudeorum Pragensium. *Graeco-Latina Brunensia* 17. (2012) 93–106. Elemzését ld. pl. *Miri Rubin*: *Gentile Tales. The Narrative Assault on Late Medieval Jews*. Yale University Press, New Haven, 1999. 135–140.

29 Zeglius így mondja: „Quantum grandoloqui durabunt vatis honores / Tantum, crede mihi, mea vivet stauromachia” (II., 199–200.). A részlet játék az antik *sphragis* (pecsét) műfajával, amikor a szerző megszólítja saját alkotását, és mintegy ráteszi védjegyét. Egyik legnevesebb példája, amelyet Taurinus itt nyelvileg megidéz, Lucanus *Pharsaliájának* sphragisa (IX., 983–986.). Taurinus ezt a sphragist fordítja ki: míg Lucanus Caesart szólítja meg, és azt mondja neki, hogy közös *Pharsaliájuk* (*Pharsalia nostra*) örökké élni fog, addig Taurinusnál a szereplő, Zeglius szól ki az eposzból, és hirdeti Taurinusszal közös, de csak sajátjának vallott műve, a *Stauromachia* örök hírét (*mea vivet Stauromachia*).

30 V. Kovács S.: A Dózsa-háború i. m. (4. jz.) 463. Valójában nem a történeti hűségről beszél Taurinus a dedikációban, a „servato historiae decoro” kifejezés (Taurinus, 3.), amellyel erre utal, nem jelent többet, mint hogy a histórián ejtett változtatások nem lépnek át az illendőség keretein. Erasmus is azt tanácsolja a *Szavak és a dolgok kettős bőségéről* írt munkájában, hogy szereplők fikatív beszéltetésekor őrizzük meg az illendőséget (*Erasmus Roterodamus*: *De duplici copia*

azonban, hogy Taurinus bárhol is az események részrehajlás nélküli, pártatlan ábrázolására törekedett volna. Nyilván nem részrehajlás nélküli Dózsa pokolra szállásának ábrázolása, ahol Hadész három mitologikus bírása elítéli, és a Cocytusra küldi. Nyilvánvalóan nem a realizmus – hanem az Erasmus által nagyra tartott *enargeia*, a szemléltető ábrázolásmód eredménye az a leírás, ahogy a Pokol bírának szolgálai kénytelenek a büntetés után acélkapcsokkal összefogatni Dózsa darabokban levő holttestét.³¹ A panegirikusznak és eposznak nem szükségyszerű kelleke a történeti hűség, és Taurinusnak nem is áll szándékában Dózsát így ábrázolni. Zeglius kezdettől fogva gonosz, a Pokol küldi, gonosz módon ő szítja a lázadást a parasztok között, és a Pokolba is küldik vissza a költemény végén. Ha Taurinus egyszerűen Claudianus receptjét követte volna, aki Rufinust a Pokolba zavarja vissza költeménye végén anélkül, hogy bármilyen erénnyel felékesítené, akkor Dózsát, azaz Zegliust a végső gonoszként, mindenféle pozitív konnotáció nélkül kellett volna ábrázolnia. A kérdés az, hogy miért ábrázolta mégis másképp.

A válasz erre a kérdésre véleményem szerint abban a népszerűségében rejlik, amely a humanista szerzők közt a kétértelmű beszédmodot övezte. Ennek legfontosabb modellje Taurinus évtizedében Erasmus 1509-ben megjelent *A Balgaság dicsérete* című munkája volt. Mint jól ismert, Erasmus arra használta a paradoxikus dicséretnek már az ókorban népszerű műfaját, hogy egy olyan ironikus beszédmodot hozzon létre, amelyben minden emberi bűn dicséretes erénnyé alakul át. A Balgaság minden emberi igyekezetet, érzést, kapcsolatot azért dicsér, mert végső soron a Balgaság tükröződik bennük, és ezáltal hoz létre egy olyan szabad beszédre alkalmas szférát, amelyben a hagyományos, középkori vanitas-irodalom keveredhet a kortárs társadalomkritikával a szerzetesség, a világi autoritás, a teológusok stb. ellen. Egyúttal azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a beszélő maga a Balgaság, tehát végső soron minden szavát ostobaságnak és hazugságnak is érthetjük. Erasmus a fiktív idézeteknek és nem azonosított barátoktól származó véleményeknek ezt a technikáját később nagy hatékonysággal használta levelezésében is, részben saját karizmatikus szerzőfigurájának felépítésére, részben pedig a potenciálisan veszélyes teológiai vagy politikai álláspontok megfogalmazására.³²

V. Kovács Sándor még kételkedett abban, hogy Taurinus esetében feltételezhetünk-e komolyabb erasmusi hatást,³³ mivel nem találta a németalföldi mester munkáinak nyomát a *Stauromachiában*. Valójában nem kell tovább mennünk, mint a *Stauromachia* ajánlása, hogy Erasmus közmondásgyűjteményének egyértelmű nyomára leljük: Taurinus leírása arról, hogy miképp volt kénytelen egy súlyos betegség miatt elhanyagolni a komolyabb jogi stúdiumokat, és ehelyett a Múzsák

verborum et rerum. Ed. Betty E. Knott. North Holland, Amsterdam, 1988. (Erasmus – Opera omnia I/6.) 212: „personam hominis procul absentis aut iam olim defuncti loquentem facimus servato decoro” – de ez nem a történelmi igazság, hanem a retorikai decorum elve.

31 „Discissi et laniati dentibus artus // aeternis chalybum nodis artantur” (V., 250–251.).

32 A levelezésnek erről az oldaláról ld. *Lisa Jardine: Concentric circles: conflicted correspondence and the Opus epistolarum Erasmi*. In: *Uő: Erasmus, Man of Letters: The Construction of Charisma in Print*. Princeton University Press, Princeton, 1993. 147–174.

33 *V. Kovács S.: A Dózsa-háború i. m. (4. jz.) 457–458.*

szent forrásánál megpihenni, azaz költeni, valójában pontos parafrázisa annak, ahogy Erasmus számol be arról, hogy miért állított össze Lord Mountjoy számára egy közmondásgyűjteményt.³⁴ Az egyes részleteket és a pontos szóhasználatot ugyan módosította Taurinus, valamint további (Erasmustól vett) közmondásokkal is felékesítette a dedikációt, de a történet fő vonala, a komolyabb tanulmányok elhanyagolása betegség miatt, és a költészet (illetve Erasmus esetében a közmondásgyűjtés) elkezdése, azonos. Egy apró részlet egészen pontosan árukkodik Taurinus munkamódszeréről: amikor Erasmusnak azt a mondatát írja át, hogy „azt gondolván – Pliniust követve – hogy minden időt elvesztegetek, amelyet nem tanulmányokra fordítok” („iuxta Plinium perire ratus omne id temporis, quod studio non impertiatur”), az egyes szavakat szinonimákra cserélte ki, hogy sajátjává tegye a szöveget. A „ratus” („azt gondolván”) szóhoz választott szinonimája némi képp sajátos, hiszen azt mondja, „Plinius véleményére mentem lábammal” („ego autem in Plinii sententiam pedibus iturus”). A szólás a római szenátorok szokását idézi fel, akik a szenátus különböző pontjain összegyűlve szavaztak, és Taurinus minden bizonnyal Sallustius olvasása során sajátította el a bécsi egyetemen: az 1511-ben megjelent bécsi kiadás marginális jegyzetei az adott helyen hivatkoznak is Erasmus *Adagiára*.³⁵ Ugyanezek a jegyzetek tanúskodnak arról, hogy az ironikus beszéd oktatása részét képezte a tananyag: ugyanennek az egyetemi kurzusnak az órai jegyzetei két különböző példányban is fennmaradtak,³⁶ és mindkettőt kiemeli Sallustius egy részlete kapcsán Marcus Cato Caesar elleni szónoki beszédének iróniáját. Az irónia megjelenése egy történelmi mű, Sallustius retorikai elemzésében természetesen nem váratlan jelenség, de egyúttal felhívja a figyelmet arra, hogy a retorikai nevelés során a hallgatók – köztük Taurinus is – megtanulták, hogyan kell véleményüket burkoltan, a szó szerinti jelentéssel ellentétesen kifejezni.

Az erasmusi hatás jelenléte és az irónia használatának ismerete nem azt jelenti, hogy Taurinus megpróbált volna bármilyen módon Zeglius vagy a történelmi Dózsa védelmére kelni. Ahogy Ulrich Fabri, a bécsi egyetem retorikatanárának a kötet paratextusai között szereplő epigrammája mondja, Taurinus mind a nemességet, mind a parasztságot megfeddi, mert mindkettőt a pénzvágy vezérli:

*Crimina nobilium, quae sunt, plebisque prophanæ
Carpit nunc turbas, aeris inde sitim.*³⁷

34 Kiss Farkas Gábor: Constructing the Image of a Humanist Scholar: Latin Dedications in Hungary and the Use of *Adages* (1460–1526). In: Cui dono lepidum novum? Dedicating Latin Works and Motets in the Sixteenth Century. Ed. Ignace Bossuyt–Demmy Verbeke. Leuven University Press, Leuven, 2008. (Supplementa Humanistica Lovaniensia 28.) 155–156.

35 Ld. 20. jz.

36 ELTE Egyetemi Könyvtár Ant. 502. és Ant. 505.

37 „Egyszer a nemesek meglevő bűneit szidja, egyszer a szentségtelen népét, aztán a pénzvágyat”. *Stephanus Taurinus: Stauromachia*. Singrenius, Bécs, 1519. 4v.

Az egyértelmű szidalom mellett azonban mindkét oldalon találunk olyan felhangokat, amelyeknek a kétértelműsége szándékolt, és egyúttal a kortárs humanista kultúrában való jártasság bizonyítéka.

A fiktív beszélők paradoxikus szerepeltetése politikai és társadalmi üzenetek megszólaltatására a 15. század végén már magyarországi kontextusban is megjelent: a Beatrix királyné ellen írt *Apologia regis Wladislai*³⁸ szerzője Outis, azaz a homéroszi Odüsszeusz jól ismert Senkije, álnéven, de az odüsszeuszi Senki szerepében adja elő vádjait a természetlen Beatrix ellen II. Ulászló házasságának semmisségét igazolandó, azt hangoztatva, hogy a mitológia istenei is a termékenység pártján álltak. A szerző, aki görögül idézi Szophoklész, és gyakorlattan használja a retorikai eszköztárat (például V. Lászlót is előlépteti egy prosopopoeiával a sírból, hogy tiltakozzon egy esetleges nemtelen királyutód ellen),³⁹ a római célközöniséget a paszkvillusok gyakran használt irodalmi keretezésével, a beszélőszereppel való játékkal próbálta elkápráztatni.

Míg az *Apologia regis Wladislai* csak az elbeszélőt rejti el, de a szerzői intenciókat egyértelműen fogalmazza meg, két Taurinusszal kortárs műben is felfedezhetők az értelmi ambiguitással való játék jegyei. Az első, Bartholomaeus Frankfordinus budai iskolamester (majd 1522-től selmecebányai jegyző) 1519-ben megjelent, szintén Brandenburgi Györgynek dedikált *Gryllus* című darabja, amelynek azonos nevű, Odüsszeusz disznóvá változtatott társa után elnevezett címszereplője egy plautusi komédiából merített parazita-alak. Kenyerét hízelgéssel keresi, és azzal nyeri el patrónusa támogatását, hogy hasznos információt szerez számára fia hollétéről. Miután felfedi, hogy a fiút elrabolták, jutalmat mégsem kap érte, és az elrablók még el is verik. Az általa elmondott felvezető monológ egyértelműen *A Balgaság dicséretének* hatását tükrözi: „pro sapiente quisque morionem agitat”, bölcs helyett mindenki csak bolondot játszik. Míg a későbbi iskoladramák általában világos erkölcsi üzenetet adnak a diákok számára, a *Gryllus*ból hiányzik az egyértelmű morális állásfoglalás: a dráma egyetlen erkölcsösen cselekvő szereplője a parazita, aki a világ balgaságáról értekezik beszédében.⁴⁰

A másik példa Hagymási (Cybeleius) Bálint gyulafehérvári kanonok 1517-ben megjelent declamatiója, szónoklata a bor- és a vízivók összehasonlításá-

38 Kiadva (sok hibával): *Roszner Ervin*: Régi magyar házassági jog. Franklin, Bp., 1887. 452–479. Fraknoi Vilmos feltételesen Filipec Jánosnak tulajdonította (*Fraknoi Vilmos*: II. Ulászló királlyá választása. Századok 19. [1885] 5.). Figyelemre méltó azonban, hogy mindkét kéziratában (Bayerische Staatsbibliothek [München], clm 24106, 7r; NKP ms., I. D. 3., 98r) az akkor, 1492-ben Padovában tartózkodó Augustinus Moravus egy-egy műve mellett hagyományozódik a szöveg, és az bizonyos, hogy a szerzőnek jó görög tudása lehetett. Miriam Hlavačková újabban a mű címzettjének, Sánkfalvi Antalnak tulajdonította a szöveget, véleményem szerint minden alap nélkül: *Miriam Hlavačková*: A diplomat in the service of the Kings of Hungary. The activity of the Bishop of Nitra, Antony of Šankovce at the end of the Middle Ages. *Historický časopis* 59. (2011) 17.

39 *Roszner E.*: i. m. (38. jz.) 478. („Si Ladislaus adolescens ab inferis revocatus de suo genere gloriari posset.”)

40 *Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius*: Opera quae supersunt. Ed. Anna Vargha. Egyetemi Ny., Bp., 1945. 6.

ról.⁴¹ A declamatio műfaja, ahogy a szöveg alcíme is mutatja („amelyben dicsérő és bíráló érvek is fel vannak sorolva” – „quatenus utraque secundum suos gradus vel ad laudem vel vituperium tendunt inseruntur”), alapvetően a genus deliberativum, a tanácsadó beszédek körébe tartozik. A 15. század végén, a 16. század elején azonban a műfajt nemcsak komoly, hanem komikus céllal is felhasználták, és Bolognában id. Filippo Beroaldo tett közzé egy nagy sikerű declamatiót arról a kérdésről, hogy három testvér közül a részeges vagy a kockázó érdemei nagyobbak-e.⁴² A nagy sikerű munka nemcsak számos kiadásban jelent meg, hanem jó néhány népnyelvre, többek között németre és angolra is lefordították. Hasonló módon komikus szatírává alakította a műfajt Antonio Urceo Codro, a bolognai egyetem másik retorikaprofesszora, aki sermók – tulajdonképpen antik mintájú szórakoztató declamatiók – sorozatában tárgyalt különböző filológiával vegyesen moralizáló témákat szórakoztató modorban.⁴³ A Bolognában, Giovan Battista Pionál, id. Filippo Beroaldo tanítványánál tanult Hagymási Bálint ezt a hagyományt követte, amikor műve műfajául a declamatiót választotta, és komikus hangnemét már a kezdetnél kellően retorikus komikus eszköz igénybevételel biztosította: a *bathost*, azaz a magas tárgyról alacsony, komikus témára való hirtelen áttérést alkalmazza szónoklata kezdetén. Elbeszélése szerint Mihály pécsi kanonok házában beszélgettek, és épp egy hosszú fejtegetésbe kezdett volna Aldus Manutius alapján a hangsúlyok fajtáiról,⁴⁴ amikor hirtelen arra gondolt („a jó istenekre, épp eszembe jutott”), hogy mégis inkább a bor és a víz erényeiről és hátrányairól fog beszélni. A *bathos* kissé ügyetlen alkalmazása helyett azonban több figyelmet érdemel a mű dedikációjának címzettje, Szathmári György pécsi püspök.⁴⁵ Szathmárral már régóta kapcsolatban állt Valentinus, az ő unokaöccsét, Besztercei (Kretschmer) Lőrincet kísérte Bolognába tanulmányaira már 1509-ben, és neki köszönte meg kanonokká választását egy Pécset mint a Múzsák székhelyét dicsérő elégiában 1512-ben.⁴⁶ Talán felfedezhető a témaválasztásban némi szerepe annak a híresztelésnek, amelyet Alvise Bon közöl a pécsi püspökről 1519-ben: „Szívesen ázik el, szokása ez a magyaroknak, akik igen gyakran lesznek részegesek. Utána négy órát alszanak ebéd után, hogy a bor hatását eltüntessék. Itt nem szégyen részegnek lenni, mert itt reggel dolgoz-

41 *Valentinus Cybeleius Varasdiensis: Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae.* Ed. Mária Révész. Egyetemi Ny., Bp., 1939. Róla és erről a kiadásról ld. *Bellus Ibolya: Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez.* Magyar Könyvszemle 107. (1991) 120–123.

42 *Filippo Beroaldo: Declamatio ebriosis, scortatoris et aleatoris.* Benedetto d’Ettore, Bologna, 1497.

43 *Antonio Urceo Codro: Orationes seu Sermones.* Benedetto d’Ettore, Bologna, 1502. Ld. *W. S. Blanchard: O miseri philologi: Codro Urceo’s Satire on Professionalism and Its Context.* Journal of Mediaeval and Renaissance Studies 20. (1990) 91–122.

44 Amikor Valentinus Cybeleius a tízféle hangsúlyról kezd beszélni, Manutius nyelvtanát idézi (i. m. [41. jz.] 14.). A megfelelő rész (későbbi kiadásból): *Aldus Manutius: Institutionum grammaticarum libri IV.* Robertus Stephanus, Paris, 1531. 341.

45 *Cybeleius, V: i. m. (41. jz.) 12.*

46 Uo. 5–11. A város humanista kultúrájának díszei gyanánt Brodarics István és Besztercei Lőrinc szerepelnek.

nak és nem ebéd után.”⁴⁷ Ha Alvise Bon információi helytállóak voltak, Valentinus Cybeleius témaválasztása szokatlannak tűnhet a hagyományos kliens-patrónus viszony keretein belül, és a mű által közvetített üzenet meglepően kétértelműnek hathat a közvetlen társadalmi környezetében.

Mindezekben az esetekben közös vonás, hogy a leírt szöveg irodalmi jellege, fikciós kerete és a költői, mitológiai, tudós allúziók használata a jelentés lehetőségeit kitágítja, és ezáltal nagyobb teret ad az ambiguitásnak, a kétértelműségnek az értelmezésben. Tudjuk, hogy a korszak egyes humanistái – elég itt ismét csak Erasmus nevét említeni – tudatosan használták ezt a stratégiát nem egyértelmű, szigorúan referenciális üzenetek megfogalmazására. Ezek a rendelkezésre álló minták olyan kereteket teremtettek a humanista és a patrónus közti kommunikációban, amelyek megengedhettek nem egyértelmű felhangokat, kétértelmű megnyilvánulásokat, különösen olyan művelt, a kor szellemi elitjével kapcsolatban álló olvasókörnél, mint a *Stauromachia* dedikációjában említett neissei szümpozsion lehetett Thurzó János püspökkel és Václav z Velhárticével.⁴⁸ Erre nemcsak az értelmiség kibontakozó szabadságigénye inspirálhatta a szerzőket, hanem az a pályafutásuk során felmerülő kényszer is, hogy műveiket, teljes korábbi életműveiket új patrónusok előtt, új politikai közegben kellett prezentálni. Akár a műfaj teremtette meg a szólamok sokszínűségét egy mű értelmezhetőségénél (például a dialógus esetében), akár a szöveg által felidézett nyelvi minták tették többértelművé az intencionált jelentést (például egy eposz esetében), az irodalmi beszédmód olyan lehetőséget teremtett, amely nemcsak az üzenet pontos jelentését, hanem a szerző álláspontját is nyitva hagyta.

FARKAS GÁBOR KISS

THE *STAUROMACHIA* OF TAURINUS

AMBIGUITY AND PARADOX IN THE HUMANISTIC LITERATURE OF THE JAGELLONIAN AGE

The *Stauromachia* of Stephanus Taurinus (1519), the most significant literary account of the 1514 peasant war in Hungary, has been justly considered as a work deeply imbued with the ironic view of history and human fate. In my lecture, I will offer a survey of the Latin and vernacular works from the Jagellonian age in Hungary, which might be associated with paradoxical and ironic story-telling. Starting with the *Apologia regis Wladislai* (1493) to the edition of Homeric *Batrachomyomachia* by Bartholomaeus Frankfordinus and the ironic declamation of Valentinus Hagymási (*De laudibus et vituperio vini et aquae*), the ‘oblique’ manner of speaking was more present than ever before in the humanistic culture of the age. After reconsidering the ancient and contemporary sources of oblique narration, I argue that this contextual evidence must be taken into account in the interpretation of the *Stauromachia*.

47 Balogh István: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged, 1929. 31.

48 Thurzó Jánosra és neissei udvarára ld. Martin Rothkegel: Der lateinische Briefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó. Ein ostmitteleuropäische Humanistenkorrespondenz der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. LIT Münster, 2006. 67–68.

TÓTH GERGELY

Értelmezések fogságában

Az 1514. évi parasztháború a kora újkori
magyarországi történetírásban*

A magyarországi parasztmozgalmak, köztük a Dózsa-felkelés története 1945 után vált kiemelt kutatási témává, s ekkor kezdtek el foglalkozni annak történetírói recepciójával is. Hogy mennyire fontos volt a Rákosi-rezsim számára ez a kérdés, jelzi az a kötet, amelyet Geréb László állított össze az 1437–1514 közötti parasztháborúk „irodalmáról” 1950-ben.¹ A kötetben 16–17. századi szerzők műveinek vonatkozó részei kaptak helyet a szerkesztő rövid előszói kíséretében, amelyekben jellemzést adott a szóban forgó munkáról és írójáról. Azonban sem a bevezető tanulmányt jegyző Székely György, sem Geréb László nem tett kísérletet arra, hogy a forrásokat komolyabb kritikának vessék alá. Pontosabban fogalmazva: a kritika csupán ideológiai jellegű volt – vagyis azt vizsgálták, hogyan viszonyult az adott szerző a parasztmozgalmakhoz –, ám az egyes munkák hitelességével, megbízhatóságával nem foglalkoztak. Ez tükröződik Székely György 1961-es tanulmányában is. A szerző ugyanis kritikátlanul elfogadta és elemezte a Tubero, Taurinus és Brutus által „lejegyzett” Dózsa-beszédeket, azaz a „ceglédi beszédet”, jóllehet ez valójában Márki Sándor találmánya volt, aki a humanista szerzők által Dózsa szájába adott fiktív orációkat erre a képzeletbeli szónoklatra vezette vissza.²

A humanista kútfők kritikája terén Szűcs Jenőnek a parasztháború eszmerend-szerével foglalkozó nevezetes tanulmánya hozott áttörést. Szűcs rámutatott, hogy mindeddig a 16–17. századi elbeszélő kútfők narrációja volt az irányadó, s ezért nagyon erős hatást gyakoroltak a magyar történetírára, illetve „a magyar történelmi köztudatra”. Mindazonáltal szerinte a humanista történetírás a „legutolsó helyen foglal helyet”, már ami forrásértékét illeti. Felállított ugyanis egy rangsort az 1514. évi parasztháború kútfői között a fenti kritérium szerint, s ebben az utolsó helyre utasította a humanistákat. Az egyes szerzőket is értékeli röviden (Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus, Istvánffy), de mindegyik esetében kételkedik a megbízhatóságukat

* Köszönöm C. Tóth Norbertnek, Erdélyi Gabriellának, Pálosfalvi Tamásnak és Varga Szabolcsnak, hogy tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették a tanulmány elkészítését.

1 A magyar parasztháborúk irodalma. 1437–1514. Összeáll. Geréb László, bev. Székely György. Hungária, Bp., 1950.

2 Székely György: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok 95. (1961) 479–480. és passim. A „ceglédi beszéd” elméletét ld. Márki Sándor: Dósa György. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1913. 182–187.

illetően.³ A szerzőkről összességében kijelenti: „nem is annyira a »tény«, mint a »szerkesztés« s az a törekvés mozgatta tollukat, hogy »felismerjék« az események mozgatórugóit, összefüggéseit, oksági kapcsolatait, még akkor is, ha ehhez forrásszerű támpontjuk vajmi kevés volt”.⁴ Tanulmányában témánk szempontjából fontos még, hogy végleg leszámolt a már említett ceglédi beszéddel és általában a Dózsa szájába adott szónoklatokkal. Értelmezésében többek között arra mutatott rá, hogy a már említett fiktív humanista orációkban egyetlenegy sem található meg a felkelők eszmerendszerének azon elemeiből, amelyek az *elsődleges* források (keresztes vezérek levelei, egykorú beszámolók stb.) alapján megállapíthatóak. Emiatt, ahogy Szűcs fogalmaz, „okkal” ki lehet rekeszteni e beszédeket a források közül.⁵

Szintén az 1972-es Dózsa-émlékév alkalmából jelent meg Barta Gábor és Fekete Nagy Antal könyve a parasztháborúról, amely máig a legfontosabb összefoglalás az eseményről.⁶ Nincs benne külön historiográfiai fejezet, de a szerzők nagy gondot fordítottak arra, hogy a humanista elbeszélők által írtakat minden egyes mozzanatnál komolyan felülvizsgálják a Fekete Nagy által összegyűjtött, s nem sokkal később kritikai kiadásban is megjelentetett primer források alapján.⁷ Így méretetik meg és találtatik „könnyűnek” – hogy csak a legfontosabbakat említsük – az Istvánffynál olvasható Telegdi-beszéd,⁸ Csanád püspöki mezőváros Iovius, Brutus és Istvánffy által elbeszélte „ostroma”, Lőrinc pap több személyből összegyűrt alakja, Nagy Antal parasztszervező tetteinek elbeszélése, a gubacsi ütközet előadása – ahol szintén több eseményt mostak össze a tárgyalt szerzők –, a temesvári „csata”, és természetesen a ceglédi beszéd fikciója.⁹

Bellér Béla két tanulmányt is közzétett (1972-ben és 1974-ben) a felkelés historiográfiájáról.¹⁰ Ami a 16–17. századi történeti műveket illeti, csupán összefoglalólag írt róluk néhány sort; amit pedig írt, az visszalépés volt Szűcs dolgozatához és a Barta–Fekete Nagy szerzőpáros által írt monográfiához képest. Nem foglalko-

3 Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár) 607–609., 612. (A tanulmány első, rövidebb formájában 1972-ben jelent meg.)

4 Uo. 608–609.

5 Uo. 662–664.

6 *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Bp., 1973.

7 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.)

8 C. Tóth Norbert viszont újabban hiteles adatnak véli a Telegdi-beszéd elhangzását – még ha persze nem is szó szerint úgy, ahogy Istvánffynál található –, s elemzi annak tartalmát. Ld. C. Tóth Norbert: Az 1514. márciusi országgyűlés (Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig). (Sajtó alatt.)

9 Ld. *Barta G.–Fekete Nagy A.:* i. m. (6. jz.) 29–31., 99–100., 111–114., 149–150., 156–160., 201–204., 274–277.

10 *Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás. Vigilia 37.* (1972) 599–603.; *Uő: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban. Történelmi Szemle 17.* (1974) 289–325.

zott ugyanis e művek hitelességének kérdésével, hanem Gerébhez hasonlóan kizárólag ideológiai szempontból értékelte a tárgyalt szerzőket – saját megfogalmazása szerint e tollforgatók „a feudális nemesi és papi érdekeket szolgáló kortárs krónikások, humanista történetírók” voltak.¹¹ A 18. századi szerzők közül Pray György és Katona István műveinek vonatkozó részeit vizsgálta meg. Összességében helyesnek mondható az az állítása, hogy a korábbi századokhoz képest „nincs alapvető változás” a két jezsuita történésznél a téma feldolgozását illetően – de hibát követett el azzal, hogy nem vizsgálta meg Pray kései művét, a *Historia regum Hungariae*t, amelyben bizonyos elmozdulás mégis megfigyelhető.¹² Katona István *Historia criticáját*, s az abban írtakat – bár az események elbeszélése gyakorlatilag csak forrásidézetekből áll – néhol úgy értékeli, mintha azok Katona önálló gondolatai lennének a felkelésről.¹³ Viszont helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy mindkét jezsuita szerző mentegetni igyekszik az ügyben „érintett” pápákat, azaz II. Gyulát és X. Leót.¹⁴

Jókora szünet után 2009-ben jelentkezett Erdélyi Gabriella új kutatási eredményekkel a felkelés recepciójának vizsgálata terén: egy addig ilyen szempontból nem vizsgált forráscsoport, a szentszéki *Sacra Poenitentaria Apostolica* hivatalához küldött kérelmek alapján írt a felkelés korai értelmezéseiről, mítoszairól.¹⁵ Több fontos szempontot, fogalmat vetett fel: így részben Péter Katalin kutatásai alapján megemlítette a tabusítás kérdését, illetve „az események kisajátításáért utólagosan folytatott értelmezési háború” jelenségét. Ennek kapcsán a német párhuzam segítségével (a vesztfáliai béke emlékezete) felveti, hogy 1514 talán azért nem épült be a korabeli kulturális emlékezetbe, mert nem vált a felekezetek közötti versengés terepévé.¹⁶

Az idei emlékévként alkalmából Romsics Ignác vizsgálta meg a „változó Dózsa-képet”, vagyis azt, hogy az évszázadok során hogyan módosult a parasztfelkelés vezérének megítélése a történetírásban, illetve a közgondolkodásban.¹⁷ Nem tér ki a szerzők kritikai vizsgálatára – de ez nem is volt célja. Áttekintésének eredménye az általunk vizsgált korszakra nézve az lett, hogy a „külföldi humanisták”, azaz Tubero, Taurinus és Brutus „magáról a parasztvezérről elítélően nyilatkoztak”, de „részvétellel szóltak a parasztság nyomoráról”; ami pedig a honi szerzőket illeti, ők még a pórnép szenvedéseit is elhallgatták, és természetesen Dózsát sem kímélték.¹⁸ Köztük is kiemeli a „báróságig jutott” Istvánffy Miklós jellemzését a paraszt-

11 Bellér B.: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 289.

12 Bellér Prayra vonatkozó véleményét ld. *Uő*: A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás i. m. (10. jz.) 600–601.; *Uő*: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 291–292. Az említett műre ld. alább.

13 Bellér B.: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.)

14 Uo. 291., 292. A kérdésre ld. alább.

15 Erdélyi Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 461–480.

16 Uo. 461–463.

17 Romsics Ignác: Székely Dózsa György. *Rubicon* 24. (2014) 3. sz. 4–29. A historiográfiai rész: 11–29.

18 Uo. 11.

vezérről, amely véleménye szerint mind közül a legnegatívabb.¹⁹ Mindezzel kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy amit Dózsáról – vagy úgy általában – egy humanista szerző megfogalmaz, azt véleményem szerint elsősorban azon keresztül kell megrostálni, hogy éppen milyen antik mintát követett – erről alább még lesz szó. Továbbá aligha meglepő, hogy e szerzők „elítélték” a felkelést és Dózsát: ez nem is lehetett kérdés. De a „nép” és a keresztiesek felé időnként megnyilvánuló rokonszenvük is megtévesztő, mivel az általában csak narratív kellék, antik szerzőtől kölcsönzött reminiscencia. Tehát esetükben különösen óvatosan kell eljárunk, s nagy türelemmel kell szétválasztani a valóst a megkomponált, máshonnan vett elemektől.

Dolgozatom első részében erre teszek kísérletet. Szűcs Jenő megjegyzése kapcsán – miszerint a humanista szerzők narrációja nagyon erős hatással bírt századokig – elsősorban azt vizsgálom, hogy e meggyökeresedett toposzok honnan származnak, tehát a humanista történetírók honnan vették elbeszélésükhöz az előképeket. Ugyanakkor azt is igyekszem bemutatni, hogy nemcsak az antik auktorok, hanem más tényezők, így a felekezeti és politikai hovatartozás is szerepet játszottak egy-egy szerzőnél az elbeszélés kialakításában – tehát korántsem olyan egysíkú a kép, ahogy azt korábban gondoltuk. Végül, a 18. század vonatkozásában arra keresem a választ, hogy a tudományossá, „kritikaivá” váló honi történetírás mit tudott kezdeni a parasztháborúval, sikerült-e közelebb jutni az esemény megismeréséhez.

Dózsa mint Catilina: a parasztfelkelés a humanista történetírásban

Ironikusan fogalmazva, a Dózsa-felkelésnek az a sors jutott osztályrészül, hogy a humanista történetírás korára esett. Így a korai recepció – amely az eseményhez való közelsége miatt mindig döntő jelentőségű – magán hordozza a szokásos humanista jegyeket: e művekben a középkori szereplők antik jelmezű öltönek, iskolázott szónoklatokat tartanak, gesztusaik, magatartásuk is gyakran inkább ókori héroszokra emlékeztet. De a kor történetírói ennél tovább is mentek az antik minták alkalmazásában: nemcsak a stílust, nyelvezetet imitálták, hanem az eseményeket úgy beszélték el, hogy ehhez vonatkozó görög és római történeti munkák kulcsfogalmait, érvelését, narratív technikáit vették át.

Felkelés bemutatásánál egy humanista számára önként kínálkozott Sallustius *Bellum Catilinae* című műve. A híres opusz mind a középkorban, mind a reneszánsz idején rendkívül népszerű volt. E népszerűséget olvasmányos, jól érthető szövegének, de elsősorban tartalmi komplexitásának köszönhette. A *Catilinában* Sallustius egyszerre dicsőíti a korai köztársasági Róma intézményeit, hangoztatja a szabadságban rejlő erkölcsi fölényt, majd mutatja be ennek az intézményrendszernek a korrodálódását, lezüllesztését, aminek a tünete az ő értelmezésében a Catilina-összeesküvés; s

¹⁹ Uo. 12.

végül eljut odáig – ha csak utalásszerűen is –, hogy egy „erős ember” (Cato, illetve Cicero) és az erős központi kormányzat mentheti meg a *respublicát*. Így műve sokféle történelmi szituációra, jelenségre alkalmazható volt, illetve adhatott valamiféle igazolást. Már a pártharcokba stílyedő 14. századi Padova és Firenze történétírói (így Mussato és Villani) felfedezték maguknak a művet, amelyben a válság okaira kerestek választ, hogy aztán a firenzei humanisták (Bruni, Bracciolini) saját városköztársasági berendezkedésük és szabadságeszményük mellett hozzák fel annak nevezetes 7–9. fejezeteit. De lehetett egyszerűen a mindenkori lázongás ellen is mintaként alkalmazni: Poliziano a *Catilina* alapján írta meg a Pazzi-összeesküvés történetét, amelynek résztvevői a Medicieket akarták eltávolítani Firenze éléről – persze a Medici-párti historikus már nem beszélt sem szabadságeszményről, sem válságjelenségekről. Itália 15–16. századi politikai krízise idején ismét a hanyatlás okait, a politikusok hatalom- és pénzhűségét olvasták ki inkább a műből; sőt Sallustiusnak a késő köztársaságkori római politikai harcokkal szemben megnyilvánuló kiábrándultsága, cinizmusa Machiavelli politikai nézeteit is formálta. Az Alpokon túl a *Catilina* köztársasági eszménye szinte teljes mellőzésben részesült; inkább politikai kézikönyvként használták, sőt a monarchikus, illetve abszolutista államforma mellett is érveként hozták fel. Sallustius műveinek 1575-ös fordítása bevezetőjében a francia király szolgálatában álló Jérôme Chomedey azt a következtetést vonta le a *Catilinából*, hogy a fejedelemnek több eszköze van a lázongás leverésére, mint a köztársaságnak. Lipsius is a monarchia áldásait (rend, szigor, uralkodói kegy) szemléltette a Sallustius műveiből kiragadott mondatokkal. Zavarba ejtően széles tehát a *Catilina* értelmezési horizontja, de ez könnyen magyarázható azzal, hogy bele van foglalva a római köztársaság teljes életrajza, amelyből ki-ki kedve szerint kiválaszthatta a neki tetsző passzusokat. Az mindenesetre általánosságban kijelenthető, hogy a római historikus „tanítványával”, a később nagyobb népszerűsége szert tevő Tacitusszal együtt a kora újkori államelméleti irodalom állandó hivatkozási pontja lett, mivel a *Catilina* vagy a *Jugurtha* ugyanolyan őszinteséggel leplezte le a késő köztársaságkor politikai szereplőinek machinációit, mint aztán Tacitus az *arcana imperiit*.²⁰

A Dózsa-felkelés sem kerülhette el a Catilina-interpretáció vonzását. Már korábban bizonyítást nyert, hogy Stephanus Taurinus (Stieröxel) a felkelésről szóló történelmi eposzában (1519) Dózsa alakját és eszméit bizonyos részben Sallustius *Catilinája* alapján mintázta meg – bár nála az epikus előképek (Vergilius, Lucanus stb.) jóval fontosabbak.²¹ Ludovicus Tubero dalmát történétíró (1459–1527) kor-

20 Minderre ld. *Patricia J. Osmond*: „Princeps Historiae Romanae”. Sallust in Renaissance Political Thought. *Memoirs of the American Academy in Rome* 40. (1995) 101–143., különösen 101–130. Még ld. *Gian Biagio Conte*: *Latin Literature: a History*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999. 244.; *Jacob Burckhardt*: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. In: *Uő: Das Geschichtswerk*. I–II. Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 2007. I. 401.; *Michael von Albrecht*: *A római irodalom története*. I–II. Balassi, Bp., 2003–2004. I. 343. Az általam használt *Catilina*-kiadás: *Gai Sallusti Crispi libri de Catilinae coniuratione et de bello Iugurthino*. Ed. Rudolphus Dietsch. Teubner, Lipsiae, 1882. 1–37. (A műre fejezetszámok szerint hivatkozom.)

21 Taurinus műve: *Stephanus Taurinus*: *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum*. Singrenius, Viennae, 1519. Kritikai kiadása: *Stephanus Taurinus Olomucensis*: *Stauromachia, id est cruciato-*

történetében, illetve a parasztháború nála olvasható elbeszélésében is felcsillannak sallustiusi jegyek,²² így például amikor azt írja, hogy Dózsa *quietis et otii impatiens*, vagyis „a nyugalmat és a tespedést elviselni nem tudván” jelentkezett a királynál: az „átkos” *otium* mint az elzúllás melegágya sallustiusi kulcsfogalom.²³ Dózsa remekül megformált lázító szónoklata emellett egyértelműen megfeleltethető Catilina hasonló szándékú beszédének, már ami a szerkesztést illeti.²⁴

Az esemény igazi áthangolása azonban egy vérbeli itáliai humanistától, Paulus Ioviustól (Paolo Giovio, 1483–1552) származik, aki nagy kortörténetében sokszor kitér a magyar eseményekre.²⁵ Hogy Iovius forgatta a *Catilinát*, az aligha meglepő, tekintettel Sallustius fentebb ismertetett, mélyen gyökerező itáliai népszerűségére – ahogyan az is érthető, hogy Itália válságos időszakában őt is a mű „sötét” oldala, a hanyatló állam láttelepe ragadta meg.²⁶ Láthatóan egészen természetes volt számára, hogy a parasztháború kitörését Sallustius művének megállapításai alapján magyarázza – Szűcs Jenőnek tökéletesen igaza volt abban, hogy a humanisták nagyon szerették keresni az „okokat”, s ebben a forráshiány nem zavarta őket. Érdemes a Iovius által írtakat, s annak sallustiusi gyökereit egy táblázatban érzékeltetni.

rum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V). Ed. Ladislaus Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1944. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XVI.) Taurinus forrásaira általában ld. *Császár Zoltán*: A Stauromachia antik és humanista forrásai. Egyetemi Ny., Bp., [1937.] Sallustius művének befolyását a műben számos példa alapján (bár nem mindig meggyőzően) szemléltette *V. Kovács Sándor*: Taurinus és Sallustius „Catiliná”-ja. Irodalomtörténeti Közlemények 60. (1956) 319–322. Még ld. *Szörényi László*: Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti irónia. Irodalomtörténeti Közlemények 104. (2000) 281–293.; *Jankovits László–Szörényi László*: A megíratlan és a megírt magyar tárgyú eposz: 1519: Megjelenik Stephanus Taurinus Stauromachiája. In: A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László–Orlovsky Géza. Gondolat, Bp., 2007. 195–203. Taurinusra és Sallustius műveire ismétlődő viszonyára még ld. Kiss Farkas Gábor tanulmányát a *Történelmi Szemle* jelen számában.

22 Sallustius hatását Tuberonál egyéb vonatkozásban kimutatta *Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet*: Bevezető. In: *Ludovicus Tubero*: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közread. Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) 20., 42., 48.

23 Az idézett helyet ld. *Ludovicus Tubero*: Commentariorum de rebus, quae temporibus eius [...] gestae sunt libri XI. Francofurti, 1603. 288. Az *otium* fogalmát Sallustiusnál, igen hangsúlyos helyen, ld. Sall., *Cat.* (20. jz.) 10. Még ld. *Albrecht, M.*: i. m. (20. jz.) 337.

24 Ld. *Tubero, L.*: Commentariorum i. m. (23. jz.) 289–292., ill. Sall., *Cat.* (20. jz.) 20. A beszéd megformálása is emlékeztet néhol Sallustiusra, pl. akkor, amikor Dózsa *coniuratió*nak, összeküvésnek nevezi a felkelést. *Tubero, L.*: Commentariorum i. m. (23. jz.) 291.

25 Személyére újabban ld. *T. C. Price Zimmermann*: Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy. Princeton University Press, Princeton, 1995. Művének általam használt kiadása: *Paulus Iovius*: Historiarum sui temporis tomus II[–II.] Vascosanus, Lutetiae, 1558–1560. Iovius a Dózsa-felkelés elbeszéléshez bizonyosan felhasználta Ianus Vitalis Panormitanus rövid beszámolóját az eseményről. Vö. *Sulica Szilárd*: Adalékok Iovius „Historiarum sui temporis” magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Országos Központi Községi Ny., Bp., 1907. 172–173. Viszont a sallustiusi modell nem innen vette át Iovius: Panormitanus munkájában nyoma sincs a *Catilina* használatának.

26 Sallustius hatására Ioviusnál egyéb vonatkozásban ld. *Zimmermann, P.*: i. m. (25. jz.) 268. és passim. A 16. századi itáliai Catilina-interpretációkra ld. *Osmond, P.*: i. m. (20. jz.) 112–113.

Sallustius: *Bellum Catilinae*

i. m. (20. jz.)

1. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium* divitiaeque, optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvertit [...] (*Cat.* 10.)

2. *Sed ubi* labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, *Carthago*, *aemula imperii Romani*, *ab stirpe interiit*, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. *Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant* etc. (uo.)

3. Catilina [...] fuit *magna vi et animi et corporis*, *sed ingenio malo pravoque* [...] Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus *audax*, subdolos, varius [...] (*Cat.* 5.)

4. (Catilina beszéde a végső ütközet előtt:) Itaque *contione advocata* huiusce modi orationem habuit [...] diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, *frumenti atque aliarum rerum egestas* prohibet; quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est [...]. Si haec relinquere voltis, *audacia* opus est; nemo nisi victor pace bellum mutavit. (*Cat.* 58.)

5. Ipse [Petreius] equo circumiens unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, ut meminerint se contra *latrones inermis* pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis certare. (*Cat.* 59.)

Iovius: *Historiarum sui temporis*

i. m. (25. jz.) I.

[...] complures reguli [...] qui [...] *otio atque avaritiae* se corrumpendos dederant [...] (fol. 125v)

Matthia vita *functo*, atque *extincta* cum eo *militia* [...] (uo.)

[...] Georgium quendam Sechehum, *virum fortem, intrepidum, omnis scelers audentem*, nec ignarum militiae, super haec, nobilitatis hostem acerrimum. (fol. 126v)

(Dózsa beszéde a temesvári „csata” előtt:) Inde *advocata contione* brevissime docet [...] *nihil iam commeatus, nihil spei, nihil denique consilii* in castris superesse praeter unam virtutem atque *audaciam* [...] (fol. 128r)

Ex adverso vayvoda nulla magis ad milites cohortatione usus, quam ut *inermes sceleratosque latrones* despicerent [...] (uo.)

Iovius már a parasztháború kiváltó okainak felsorolásánál Sallustius követi. Elbeszélése szerint a korabeli magyarországi főurak (*reguli*) átadták magukat az *otiumnak* és az *avaritának*, vagyis a tespedésnek és a kapzsiságnak – pontosan úgy, mint Sallustiusnál a késő köztársaságkor *nobilitasa* (lásd az 1. idézetpárt). Sőt Iovius még egy pontos cezúrárt is adott, azaz Mátyás halálát, amelytől kezdve a katonáskodás „megszűnt”, s ezzel a hanyatlás bekövetkezett – ami szintén a *Catilina* bevezetőjére emlékeztet, ahol Sallustius Karthágó elpusztítását jelölte meg

mint fordulópontot. (2.) Dózsa jellemzése – bátor, erős fizikumú, gátlástalan, mérész – ugyancsak a Sallustius-féle Catilinát juttatja eszünkbe. (3.) Végül egészen nyílt átvétel a döntő csata előtt a szemben álló felek beszédeinek megformálása. Dózsa – miután összehívta a katonai gyűlést (mindkét helyen: *advocata contione!*) – ugyanúgy rámutat az élelemhiányra, s ugyanúgy a győzelemre mint egyetlen lehetőségre és az *audaciára*, azaz merészségre buzdítja embereit, ahogy a római szerzőnél Catilina (4.); Szapolyai János, a Dózsa leverésére érkező had vezére pedig egy helyen szó szerint azt mondja, mint Sallustiusnál a köztársasági sereg tribunusa, Petreius: mindkettő *inermes latrones*nek nevezi a felkelőket! (5.) Nagyon jellemző a két beszéd hangvétele is: Dózsaé kétségbeesett, patetikus, míg Szapolyaié magabiztos – csakúgy, mint Catilina, illetve Petreius szónoklata.

Külön kell szólni a „temesvári csata” problémájáról. Ahogy azt fentebb említettem, a kutatás már korábban megállapította, hogy valószínűleg nem is volt szabályos ütközet, mivel Szapolyai lovasai, illetve vezetőjük, Petrovics Péter (a vajda unokaöccse) elfogta Dózsa Györgyöt, amikor az felderítésen volt. Ezt írja a kortárs Szerémi György, s más források is ezt a verziót erősítik meg.²⁷ A csata mítoszának kialakulása azonban már igen korán megkezdődött. Taurinus 1519-ben megjelent munkájában előbb azt írja, hogy a paraszthad rögtön megfutott a vajda seregének érkeztekor, de aztán mégis fúriaként küzdő Dózsa, harci sorokat, öldöklő közelharcot vizionál – furcsa ez a látványos önellentmondás, de egy eposzíró esetében persze érthető, hiszen egy epikus hőst nem lehet csak úgy „elfogatni”.²⁸ Tuberonál egyfajta párviadal olvasható Dózsa és Petrovics között – mintegy ellenpontjaként a végvári hadnagy egykori győztes küzdelmének a török bég ellen –, amelyben Dózsa alulmarad és fogságba esik, így a paraszthad vezér nélkül futásnak ered vagy megadja magát.²⁹ (Talán érdemes itt megjegyezni, hogy Tubero Petrovics Péter nevét *Petreius*ra torzította: ha ez nem a véletlen műve, akkor egy igen szellemes utalással van dolgunk.)³⁰ Vagyis e két szerzőnél a tényleges esemény (Dózsa elfogása, a paraszthad csata nélküli megfutása) keveredik bizonyos fiktív elemekkel, kiegészítésekkel (bár Tubero közlése akár hiteles is lehet). Iovius viszont radikálisan átalakítja a csata képét: nála csak az számít, hogy a sallustiusi előképhez minél jobban közelítsen. Ezért leírja a két sereg hadrendjét, szabályos ütközetet képzel el, s azt állítja, hogy egy ideig kétséges volt a csata kimenetele.³¹

Iovius módszerének követői akadtak. Elsősorban egy másik itáliai humanista, Giovanni Michele Bruto (1517–1592), azaz Brutus, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király udvari történetírója vette át a kész mintát, vagyis a *Bellum Catilinae* fogalmainak, érvelésének a felhasználását a parasztháború leírásakor. Hogy Brutus Iovius követője, az egészen bizonyos: általában sokat használta a munkáját, s a szóban

27 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (6. jz.) 201–205.

28 Taurinus, S.: *Stauromachia* i. m. (1944) (21. jz.) V. 57–115.

29 Tubero, L.: *Commentariorum* i. m. (23. jz.) 292–293.

30 L.d. uo. Tubero a horvát Petrovics apját is ismerte, s származási helyét (Pozsega) is megadta, tehát aligha tévedésről, elírásról, hanem a személynevek szokásos humanista latinosításáról lehet szó, ami itt persze duplán érdekes lehet a Catilinát legyőző tribunussal való „névazonosság” miatt.

31 Iovius, P.: i. m. (25. jz.) I. 128r. Vö. Sall., *Cat.* (20. jz.) 59–60.

forgó esemény leírásakor is határozottan utal rá.³² Elsősorban abban tér el elődjétől, hogy – nem sokkal több alapanyagból – óriásira duzzasztja a történetet: 150 oldalban írja meg a parasztháború eseményeit. Ezek már nem a *Bellum Catilinae* terjedelmi keretei, de az egésznek a vázát mégis Sallustius művének az alapvető fogalmai adják meg: ebben Brutus még Ioviuson is messze túltesz, és szokásához híven a végletekig fokozza az imitációt. Érdemes ezt a jelenséget is néhány példán bemutatni.

Sallustius: *Bellum Catilinae* i. m. (20. jz.) Brutus *Magyar históriája* i. m. (32. jz.) I.

1. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium divitiarumque*, optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvertit [...]. (*Cat.* 10.)

2. *Ambitio* multos mortalis falsos fieri subegit [...]. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi *contagio quasi pestilentia* invasit, *civitas* inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum. (*Cat.* 10.)

3. [...] *inertia et mollitia* animi alius alium expectantes cunctamini. (*Cat.* 52., Cato beszédéből)

4. Catilina [...] fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque [...]. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus *audax*, subdolos, varius [...]. Vastus *animus* inmoderata, incredibilia, *nimis alta semper cupiebat*. Hunc post dominationem L. Sullae *lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae*. (*Cat.* 5.)

Diuturnum otium Ungaros perdiderat, cum per multos iam annos inertí segnitia languentes, ab omni belli cura infamis et importuna pax (eos) avocasset [...]. (324.)

[...] atque insignia exempla ferebantur superbiae, crudelitatis, atque *avaritiae*, quae in miseram plebem plerique e nobilitate edebant [...]. (265.)

Accedebat ad ceteras causas, nonnullorum e principibus *ambitio* non ferenda, *maximarum civitatum, regnorum communis pestis* [...]. (249.)

[...] *emollitum* quasi pestilenti, et dira tabe, longo *inertiae malo*, nativum illud, atque invictum maiorum robur [...]. (271–272.)

(Dózsáról:) [...] unius hominis incredibile *audacia scelusque* [...]. Inde homo barbarus *cupiditate animi*, cuius impotens erat, atque *ambitione* elatus [...] per hanc armorum occasionem temerario ausu *ad principatum animum adiecit*. (299., 301–302.)

32 *Brutus János Mihály*: Magyar históriája. (1490–1552.) Közli Toldy Ferenc. I–III. Eggenberger, Pest–Bp., 1863–1876. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptorum 12–14.) I. 385–386. Brutus személyére ld. *Fraknoi Vilmos*: Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. Századok 21. (1887) 793–797.; *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. (Kézirat gyanánt.) Bp., 1975. 252–256. A parasztháború elbeszéléséhez Brutus leginkább Tuberót, Ioviust, helyenként Cuspinianus beszámolóját, ill. a felkelés Verancsics hagyatékában található leírását használta fel. Ld. *Kovács Lajos János*: Brutus magyar történetének forrásai. Századok 50. (1916) 54–58.

Mint látható, az *avaritia* és *otium* hangoztatása a magyar nemesek jellemzésénél ebben a műben is felbukkan. Az utóbbi esetében Brutus még szorosabban követi Sallustiust, mint Iovius: nála ugyanúgy a béke, a külső ellenségtől való aggodalom hiánya okozza az *otiumot*, mint a római historikusnál. (1.) Emellett megjelenik egy másik veretes sallustiusi fogalom, az *ambitio* is, amely a római historikus szemében szintén a köztársaság – illetve Brutusnál Magyarország – vesztét okozza. (2.) A nemesség züllését az *inertia* és a *mollitia*, vagyis a restség és az elpuhultság teszi teljessé – Cato is ezt veti szemére szenátor-társainak Sallustiusnál. (3.) Dózsa pedig Catilinább Catilinánál: vakmerőség, erő, elvetemültség jellemzi, majd őt is megfertőzi a *cupiditas* és az *ambitio*. (4.) Ilyen összetevőkből pedig csak felkelés jöhet létre – legalábbis humanista logika szerint.

Istvánffy Miklós (1538–1615) felhasználta a teljes addigi történetírói hagyományt a parasztháború elbeszéléséhez: Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus munkái egyaránt kimutathatók nála.³³ Ami pedig az elbeszélés „mélyszerkezetét” illeti, ő is átvette a ioviusi, illetve sallustiusi modellt; tehát tudós humanistaként maga is tovább dolgozott a történet sallustiusi átformálásán, nem csupán az itáliai mestert követte. Az esemény elbeszélése egy egész „könyvet”, azaz nagyobb fejezetet tölt meg nála, de Brutus partalan előadásával ellentétben feszes, olvasmányos szöveg: valóságos mű a műben, egy igazi magyar *Bellum Catilinae*, már csak a struktúrája miatt is. Istvánffy láthatóan sokat törődött a narratíva gondos megszerkesztésével: remekül dramatizál, mértékletesen és jó érzékkel használja ki a fiktív beszédekben rejlő lehetőségeket. Szónoklatokban ütközteti Bakócz Tamás, a pápai legátus és a Kasszandra-szerepben fellépő Telegdi István kincstartó álláspontját, illetve a Dózsa Györgyöt feltűzteni kívánó Lőrinc pap és a realista nézeteket képviselő fivér, Dózsa Gergely véleményét – e szónoklat-párok szerkesztési szempontból a *Catilinában* olvasható Cato-, illetve Caesar-szónoklatokra emlékeztetnek.³⁴

Emellett a sallustiusi moralizáló, pesszimista történelemszemlélet nála is helyet kap, csakúgy, mint a kulcsfogalmak. Érdeemes ezeket is néhány példán érzékelteni:

33 Istvánffy műve: *Nicolaus Isthvanfi: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Hieratus, Coloniae Agrippinae, 1622.* A szerzőre újabban ld. Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008) 1209–1248. Az említett szerzők használatára ld. Fodor Henrik: Istvánffy Miklós Históriajának forrásai (II. Ulászló kora). Dunántúl Ny., Pécs, 1940. 42–47. Általában Istvánffy forrásaira és forráshasználatára még ld. Bartoniek E.: i. m. (32. jz.) 348–352.

34 A szónoklatokat ld. *Isthvanfi, N.:* i. m. (33. jz.) 63–65., 66–67.

Sallustius: *Bellum Catilinae***i. m. (20. jz.)**

1. Incitabant [sc. Catilinam] praeterea *corrupti* civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, *luxuria atque avaritia*, vexabant. (Cat. 5.)

Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis *otium divitiaeque* optanda alias, oneri miseriaeque fuere [...]. Namque *avaritia* fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvortit [...]. (Cat. 10.)

2. Catilina [...] fuit magna vi et animi et corporis, sed *ingenio malo pravoque*. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolos, varius [...]. Vastus *animus* immoderata, incredibilia, *nimis alta semper cupiebat*. Hunc post dominationem Lucii Sullae lubido maxuma invaserat *rei publicae capiundae*. (Cat. 5.)

Istvánffy: *Historiarum de rebus***Ungaricis i. m. (33. jz.)**

[...] Pannoniam patriam, ea tempestate foris quidem *otio*, domi autem *luxu et avaritia principum* foede laborantem [...] (62.)

Ceterum senatorum magna pars, qui *otio et avaritia corrupti* regnum praedae loco habebant [...]. (63.)

At Georgius [...] seu regis *inertiae* contemptu, nobilitatisque odio, seu *rerum novarum cupiditate*, vel aliis de causis *depravato animo* [...]. (67.)

Amint a fenti idézetekből kiderül, a nemességet Istvánffy szerint megrontotta a tespedés, fényűzés – szintén sallustiusi alapfogalom –, valamint a kapzsiság (a külső béke és az ebből fakadó *otium* miatt): ezért is fogadják el Bakócz indítványát, s küldik maguk helyett a parasztokat a török ellen. (1.) Dózsa jellemzése látványosan Catilinára hajaz: lelke elzüllött, romlott (*pravus – depravatus*), s állandóan olyasmire áhítozik (*cupiebat – cupiditate*), ami felforgatja a fennálló rendet. (2.)

Istvánffy esetében külön meg kell említeni a temesvári „csata” elbeszélését, mert ő „stilizálja” legtovább az egész epizódot, hűen követve az antik csataleírások, de elsősorban a *Catilina* vezérfonalát. Érdemes itt is szövegszerűen megvizsgálni a párhuzamokat:

Sallustius: *Bellum Catilinae***i. m. (20. jz.)**

1. Ipse [Petreius] equo circumiens unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, ut *meminerint* se contra *latrones* inermis pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis certare [...] (Cat. 59.)

Istvánffy: *Historiarum de rebus***Ungaricis i. m. (33. jz.)**

Ex adverso Vayvoda suos quam brevissime *cohortatus*, *meminissent*, inquebat, quam multos insontes [...] pessimi *latrones* inaudita morte sustulissent. (72.)

2. [Catilina] G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare iubet. Ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit [...] (Cat. 59.)

3. [...] maxuma vi certatur. (Cat. 60.)

4. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, *cohortem praetoriam* in medios hostis *inducit* eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit. (Cat. 60.)

Pari modo in partibus agrestium factum est: ita ut Georgius mediam aciem teneret, Gezo eius frater et legatus ac Laurentius presbyter duobus extremis cornibus praessent. (uo.)

[...] ut victoria in ancipiti esset. (uo.)

Ad extremum Vayvoda *praetorianum militem* et Siculos equites et limitaneos equis armisque validiores ac usu armorum causaeque aequitate superiores *immittit*, quorum gladiis quum plurimi occumberent, plures vulneribus debilitarentur, vacillare aliquantum ac loco pelli coepere. (uo.)

Amint látható, több vonásban egyezik Petreius és Szapolyai csata előtti szónoklata (1.) – bár itt Iovius hatása is erősen kitűnik –, hasonlóképpen állítja fel a sereget Catilina és Dózsa (2.), és kiegyenlített küzdelem alakul ki (3.), majd Szapolyai ugyanúgy a *praetorianus miles*t (tkp. udvari katonaság) küldi a harc eldöntésére, mint ahogyan Petreius a *cohortis praetoria*t, vagyis a parancsnok melletti testőri alakulatot. Az utóbbi mozzanat különösen érdekes. Vajon feltételezhető-e, hogy Istvánffy a „csatának” ezt a momentumát is csupán koholta Sallustius nyomán? Én úgy vélem, hogy igen, még akkor is, ha Istvánffy kiegészíti a „praetorianusokat” a székelly és a végvári lovassággal (*Siculos equites et limitaneos equis armisque validiores*). Túlzottan emlékeztet ugyanis a szóhasználat a *Catilinára*, s az is furcsa, hogy egy ilyen apró részlet éppen Istvánffy tollán bukkanjon fel először, csaknem száz évvel a felkelés után. Istvánffy leírását persze már eddig is kételkedve fogadta a kutatás: úgy vélem, hogy a fentiek alapján már az is világos, hogy honnan merített.

Torzítások, elfogultságok, elhallgatások: ami a humanista stíluson túl van

A sallustiusi minta követése ártatlan humanista játszadozásnak tűnhet, ám valójában ennél többről van szó. Mind Ioviusnál, mind Istvánffynál az a helyzet (Brutus-ról alább szólunk), hogy a kapzsi, elpuhult nemesség hibáztatása igen kényelmes megoldás volt arra, hogy kikerüljenek egy – számukra – súlyos problémát: tudniillik azt, hogy a Dózsa-felkelés azért robbanhatott ki, mert X. Leó pápa keresztes háborút hirdetett a török ellen 1513-ban, majd Bakócz Tamás mint pápai legátus a királyi tanácsban elérte, hogy az erről szóló és a résztvevőknek bűnbocsánatot kilátásba helyező bullát kihirdessék Magyarországon. Iovius, aki X. Leónak köszönhette a katedróját a római egyetemen,³⁵ gyakorlatilag kiiktatja a pápát s annak szerepét az események elbeszéléséből, de a bullát is csak futólag említi, mintha vala-

35 Vö. Zimmermann, P: i. m. (25. jz.) 14–15.

mi mellékes körülmény lett volna – Bakóczot azonban nem kíméli, s részletesen közli a nemesség vádjait vele szemben, miszerint ő okozta az egész szerencsétlenséget, továbbá hatalmas kapzsiságával kifosztotta az országot, rossz tanácsokat adott a királynak stb.³⁶ Bizonyára nem felejtette el, hogy Bakócz az 1513. évi pápaválasztáson pártfogója, a későbbi X. Leó vetélytársa volt.

Istvánffy, aki tudvalevőleg végsőig királyhű, intranzigens katolikus volt, inkább Bakóczot védte, s hazájáért aggódó államférfinak állította be, az ellene felhozott, alább ismertető vádak pedig megemlítette ugyan, de ez láthatóan nem ingatta meg véleményében.³⁷ Ehelyett arra mutat rá, hogy a pápa azért adott keresztes bullát Bakócznak, mert a pápai pénztár üres volt, vagyis máshogyan nem tudott segíteni.³⁸ Van tehát különbség Iovius és Istvánffy között, de az feltétlenül közös bennük, hogy mindketten a kapzsi, elpuhult, parasztokat szipolyozó nemességben találják meg a bűnbakot, míg a keresztes háború jelentősége el van kenve – Istvánffy szerint a vallás csak „űrűgy” volt a parasztságnak.³⁹

Brutus, bár ő jóval árnyaltabban ábrázolja a felkelést, szintén átveszi a parasztokat kizsigerelő nemesség képzetét. Ezt részben saját meggyőződésből, tapasztalatból teszi: mint írja, maga látta, hogy Magyarországon és Lengyelországban úgy bánik a nemesség a parasztokkal, mint a rabszolgákkal.⁴⁰ Csakhogy ezzel későbbi – illetve más országban tapasztalt – állapotokat vetített vissza a 16. század elejére. Jellemző, hogy a népies, egyszerű latinsággal író, szerény képzettségű Szerémi György, aki az eseményeket egészen közelről szemlélhette, nem ír a nemesek rettenetes elnyomásáról, amikor a Dózsa-felkelést elbeszéli⁴¹ – ez egyébként a kutatás mai állása szerint sem állt fenn.⁴² Vagyis úgy tűnik, hogy a szipolyozó, kapzsi, elpuhult nemesség, s az ezzel járó paraszti nyomor mint kiváltó ok humanista toposz, s úgy is kell kezelni.

Voltak azonban írók, akik máshová tették a hangsúlyokat. A dalmát Ludovicus Tubero, habár bencés apát, majd raguzai érseki helynök volt, egyformán támadta Bakóczot, amiért a pápaválasztáson elszórt kenőpénz pótlása érdekében legátusi megbízatást és búcsút hirdető bullát kért X. Leótól, illetve a romlott pápai udvart,

36 *Iovius, P.*: i. m. (25. jz.) I. 128v.

37 A honért aggódó Bakócz: *Istvánffy, N.*: i. m. (33. jz.) 62.; az őt ért vádak: uo.

38 Uo. 63.

39 „Convenere ad castra brevi tempore plurimi variae sortis mortales religionis praetextu compluribus locis [...]”. Uo. 65.

40 „Manet ad hunc usque diem hic in Hungaria mos, et in vicina Polonia [...] ut ex infima plebe homines a potentioribus servorum loco habentur, in his maxime, qui habitant in pagis, et agrorum cultura victum quaerunt [...]”. *Brutus, J. M.*: i. m. (32. jz.) I. 249.

41 Szerémi meglehetősen csapongó elbeszéléséből leginkább az hámozható ki, hogy a nemesek tétlensége, vagyis a keresztes háborútól való tartózkodása, ill. Bakócz érseknek a hadjárat leállítását elrendelő levele korbácsolta fel az indulatokat. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László, bev., jegyz. Székely György. Szépirodalmi, Bp., 1979. 74–75.

42 Vö. *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. (6. jz.) 277.; *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Osiris, Bp., 1998. (Osiris Tankönyvek) 361.

ahol minden eladó, így maga a pápai méltóság is pénzen szerezhető meg.⁴³ Tubero Bakócz elleni vádjai valószínűleg azzal hozhatók összefüggésbe, hogy a bíborossal szemben álló egyházi és világi körökhöz tartozott;⁴⁴ a pápai udvar ostromozása saját meggyőződésből fakadt.

Az evangélikus hitre tért jeles magyar humanista, Zsámboky János, avagy Sambucus⁴⁵ Ransanushoz és Bonfinihez írt kiegészítéseiben érdekes inszINUációt tett közzé: eszerint a pápa úgy tudta, hogy Szelim, a hatalomra került szultán Itáliát akarja megtámadni először, ezért (a pápa) lefizetett néhány magyar előkelőt, hogy ezzel megakadályozza a magyaroknak a törökkel kötött békéjét.⁴⁶ De hogy Bakócz se maradjon büntetlenül, őt Giuliano Cesarini bíboroshoz hasonlítja, aki I. Ulászlót biztatta a törökkel kötött béke megszegésére, s ezzel behajszolta a várnai vereségbe (ami később gyakran emlegetett vád lesz a protestánsok részéről).⁴⁷

43 Bakóczcal szembeni vádak: „et quo Thomas cardinalis pecuniam, quam Romae absumperat, in Hungaria resarciret (nempe dum Romae pontificatum ambit [...] sine ingenti sumptu ibi agere nequiverat) impetrata a Pontifice Romano Leone X. legatione Apostolica, re nunquam non quaestuarium et lucrosa, regressus in Hungariam, coepit Hungaros hortari, pollicendo peccatorum purgationem [...]”. *Tubero, L.*: *Commentariorum* i. m. (23. jz.) 288. A pápai udvar kritikája: „Eo enim mores Romanae Ecclesiae devenere, ut, qui Cardinalium opibus instructor est, is ad Pontificium munus obeundum magis idoneus existimetur.” Uo.

44 Tubero kapcsolatban állt Váradi Péter, majd Frangepán Gergely kalocsai érsekekkel, Bánffy Bernát bácsi főesperessel, valamint Beriszló Péter horvát bánnal; e személyek szinte mindannyian konfliktusba kerültek Bakócz Tamással és családjával. Tubero kapcsolatára a fenti személyekkel ld. *Blazovich L.–Sz. Galántai E.*: i. m. (22. jz.) 9–12. A konfliktusokra ld. *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Méhner, Bp., 1889. (Magyar Történelmi Életrajzok) 35., 62–64., 67–68. (Bakócz és Váradi Péter összeütközéseiről), 192–195. (a Frangepánokkal vívott fegyveres konfliktusról). Beriszló és Bakócz konfliktusára ld. *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (1962) 128–129.

45 A szerzőre újabban ld. *Gábor Almási*: *The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the republic of letters in East Central Europe*. Brill, Leiden–Boston, 2009. (Brill’s Studies in Intellectual History 185.), különösen 145–235. Evangélikus hitére, ill. „nikodémizmusára” ld. uo. 337–343.; *Uő*: Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L’Harmattan, Bp., 2010. 49–53.

46 „[Thomas Cardinalis] a Leone igitur X. Pontifice (qui Solumum [!], Selymum] Italiam aggredi prius, quam Ungariam constituisse intellexerat, ideoque corruptis quibusdam Ungariae proceribus, ne cum Solymo [!], Selymo] pax fieret, impedierat, totius christianitatis auxilia pollicitus) diplomata aufert [...]”. *Petrus Ransanus*: *Epitome rerum Ungaricarum* [...] una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci [...]. Hofhalter, Viennae Austriae, 1558. fol. lxxvi. (index xxxvii.). A vádat csaknem azonos formában megismétli a Bonfinihez fűzött kiegészítéseiben, az 1568-as és az 1581-es kiadásban is: *Antonius Bonfinius*: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* [...] Ioannis Sambuci [...] opera [...]. Oporinus, Basileae, 1568. 753.; *Uő*: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices et alia* [...]. Wechel, Francofurti, 1581. 736. Zsámboky szövegkiadói tevékenységére, s ezen belül Ransanus- és Bonfini-kiadásaira ld. *Almási, G.*: i. m. (45. jz.) 172–175., ill. *Uő–Kiss Farkas Gábor*: Szöveggyűjtés és kapcsolatápolás. Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2013) 627–691., különösen 669–671.

47 „Ut igitur olim per Iulianum cardinalem contra Amuratem factum, sic praesul (Bakócz) a Leone decimo [...]”. Ld. *Bonfinius, A.*: i. m. (1581) (46. jz.) 736. A kérdésre újabban ld. *Tóth Gergely*:

Még fontosabb talán Zsámboky másik megjegyzése, miszerint a parasztok azért is dühöngtek annyira a nemesek ellen, mert továbbra is hittek bűneik bocsánatában, tehát küzdelmük jogosságában⁴⁸ – ez éppenséggel ellentétben áll Istvánffy állításával, miszerint a vallás csak ürügy volt.

Az erdélyi, illetve erdélyi kötődésű historikusok szintén erős kritikát fogalmaztak meg Bakóczsal és a pápával szemben. Heltai Gáspár – aki minden bizonynyal Zsámboky Ransanushoz vagy Bonfinihez írt kiegészítéseit használta az események leírásához – azt vetette a bíboros és az urak szemére, hogy fősvények voltak, ezért kértek inkább búcsút hirdető bullát a pápától, ahelyett hogy maguk állítottak volna ki sereget. A leírás bővelkedik a további érdekes elemekben: Heltai tud arról, hogy Bakócz „barátok által”, vagyis a ferencesek segítségével hirdette ki a bullát;⁴⁹ azt állítja, hogy Ulászló szemet hunyt a parasztok gazságai felett, azt gondolván, hogy ez letöri a nemesek kevélységét; elmondása szerint az urak megígérték Szapolyainak, hogy királlyá teszik, ha leveri a lázadókat; végül „bulcsós had”-nak nevezi a keresztéseket – amiben van némi protestáns szellemű gunyorosság a vállalkozással szemben.⁵⁰

A már említett Johannes Michael Brutusnak protestáns eszméi miatt kellett menekülnie hazájából,⁵¹ így nem meglepő, hogy művében többször is igen negatívan ír a pápaságról és a katolikus egyházzal. A parasztháború okainak kifejtése pedig jó lehetőség volt arra, hogy ezt többszörösen is megtehesse. Ő is nagy teret szánt a pápa és a legátus felelősségének kifejtésére: bűnös X. Leó, amiért nagyra-vágyásból, talpnyalói biztatására a kereszties hadjárat kihirdetése mellett döntött, de valódi segítséget nem adott; bűnös Bakócz, aki pápa akart lenni, majd amikor ez nem sikerült, kapva kapott az alkalmon, hogy hazamenjen, s a tanácsban keresztülvigye a bulla kihirdetését; de Brutus szerint elhibázott maga a kereszties hadjárat intézménye is, mivel az emberek a vallás jelszava alatt, a bűnbocsánat reményében bármilyen szörnyűséget nyugodt szívvel elkövetnek.⁵²

Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. MTA BTK TTI, Bp., 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes). 136. (Megjelenés előtt.)

48 „Varie turbulenterque ab eis re coepta, optimis quibusque medio sublatis, spe nihil minus veniae scelerum perpetuae retenta, suae libidini paene satis indulsere [...]”. *Bonfinius, A.*: i. m. (1581) (46. jz.) 736.

49 A ferencesek szerepére a felkelésben ld. *Szűcs J.*: i. m. (3. jz.) 625–641. Még ld. Ács Pál tanulmányát a *Történelmi Szemle* jelen számában.

50 *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Magyar Helikon, Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 446–447. A krónikára és Heltai történetírására újabban ld. *Tóth Zsombor*: A Heltai Galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában. In: *Uő*: A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006. 82–118.

51 A kérdésre máig a legrészletesebben ld. *Fraknoi V.*: Brutus i. m. (32. jz.) 794–796.

52 A pápa bűnösségéről: „Hoc [bellum cruciatum] quidem Leo sibi finxerat animo, et sua sponte studio gloriae incensus, et assentatorum vocibus inflatus, quorum greges alebat [...]”. *Brutus J. M.*: i. m. (32. jz.) 278. Bakócz bűnösségéről: „Ergo cardinalis legatus, per eorum factionem, quibus bellum geri placebat, frustra melioribus dissentientibus, qui certam inde pestem et ruinam

Hanyatló történetírás, meggyökeresedő értelmezések a 17. században

A 17. századi Magyarországon a szinte permanens háborús helyzet nem kedvezett a történeti kutatásoknak vagy szintézisek írásának. Az a néhány történetíró, aki az ország egész történetének megírására vállalkozott – s így figyelme kiterjedt az 1514. évi parasztháborúra is –, jobbra a korábbi szerzők véleményét követte, s csak egy-két új elemmel tudta azt gazdagítani. Egyre inkább úgy tűnt emellett, hogy kezd kialakulni a Dózsa-felkelésnek egy „katolikus” és egy „protestáns” olvasata, főleg a 16. századi történetíró-elődök művei alapján. Vagyis tovább gondolva Erdélyi Gabriella szavait azt mondhatjuk, hogy bizonyosfajta felekezeti versengés mégiscsak volt 1514 értelmezése, illetve a bűnbakok kijelölése körül, bár ez a „versengés” igen szerény mértékű volt – ahogy persze maga az esemény sem hordozott olyan különleges, aktuális tartalmat, mint a reformkorban vagy a 20. század második felében.

A protestáns álláspontot képviselte Révay Péter, a század első két évtizedének fontos politikai szereplője. A lutheránus, de a Habsburg-házhoz lojális főúr aggodalommal tekintett a Magyarországon megerősödő ellenreformációra, különösen Pázmány Péter bíboros érsekre, a katolikus expanzió vezérére. Következésképpen országtörténetében, ahol csak lehetett, elítélte a klérus politikai szerepvállalását, s természetesen Bakócz Tamással szemben sem volt kíméletes.⁵³ Átvette Tubero közlését arról, hogy Bakócz szórta a pénzt Rómában pápává választása érdekében, továbbá azt is, hogy a pápai bullát költségei fedezése érdekében kérte.⁵⁴ Emellett Zsámboky és Brutus nyomán általában elítélte a keresztes háború és a pápai búcsú intézményét: szerinte ez nem Istennek tetsző cselekedet, s egy ilyen háború aligha hozhatja magával a bűnök bocsánatát.⁵⁵ Új elem viszont, hogy Révay – talán először – tárgyalta azokat a törvényeket, ame-

Ungaris protendebant, pontificis edictum promulgare constituit [...]”. Uo. 277. A keresztes hadjárat veszedelmes és ártalmas voltáról: „Saepe hoc maiorum memoria animadversum, qua de re non semel egimus, sed nullo unquam tempore, quam nostra, et patrum memoria magis; nullum haberi acrius telum, nulla arma, nullum fortius, violentius, saevius tormentum expugnandis imperitorum animis, quam iis in speciem obiectam religionem; nullum adeo immane facinus, nullum scelus, parricidium adeo atrox, nullum truculentum, quod non is alacri animo suscipiat, cui persuasum sit, eo sibi Deum propitiari, placari iratum, scelera et malefacta expiari.” Uo. 304–305.

53 Ld. erre bővebben *Tóth G.*: i. m. (47. jz.) 136–137.

54 „In hac votorum diversitate supervenit Thomas cardinalis Roma, qui sub mortem Iulii secundi ambibat pontificatum, sed spe frustratus, ut dispendia pecuniaria ibidem facta resarciret, Hungaros obtenta cruciata (ut vocant) sacra, ad bellum Turcis inferendum incitat, erectoque sacrae militiae signo bellum promulgare constituit.” *Petrus de Rewa*: De monarchia et sacra Corona regni Hungariae centuriae septem [...]. Francofurti, 1659. 62.

55 Révay egy rá jellemző finom szójátékkal (grata gratuita) gúnyolja ki a keresztes hadjárat és a búcsú intézményét: „unde nata seditio rusticana ostendit, quam grata gratuita illa militia Deo fuerit, et quantum ad sublacionem delictorum (quo nomine illa colligi praetendebatur) momenti attulerit”. Uo.

lyeket a parasztok ellen hoztak az 1514 őszén tartott országgyűlésen (ahogy egyébként is jellemző rá, hogy a törvénykönyvet forrásként használja, és beépíti az eseménytörténet leírásába).⁵⁶

A református Nadányi János 19 évesen, hollandiai tanulmányai alatt írt egy rövid Magyarország-történetet, az akkori „florusok”, azaz a császárkori történetíróról elnevezett kivonatos országhistóriák modorában. A parasztháború elbeszélésekor Zsámbokyt követte: elődjéhez hasonlóan megvádolta a pápát, hogy csak azért vette rá Bakóczot kereszties háború indítására, mert így Itália megmenekülhetett a török támadástól.⁵⁷ Egy rövid megjegyzése elárulja véleményét a kereszties háborúról: a mézszárlásból szerinte kiderül, mennyire voltak „szentek” azok, akik felvették a keresztet.⁵⁸

Katolikus szellemiségű szintézist tudomásom szerint egyedül Pethő Gergely, az előkelő szlavóniai főúr készített a korszakban. Magyar nyelvű krónikájában a felkelés bemutatásakor egy rossz szó sem éri a pápát vagy Bakócz Tamást, annál több a keresztieseket és – kissé ellentmondásosan – legyőzőjüket, Szapolyai Jánost, Habsburg Ferdinánd későbbi vetélytársát, aki az udvarhű Pethő számára egyértelműen negatív szereplő.⁵⁹ Elbeszélésében a legemlékezetesebb részlet az, miszerint Szapolyai a parasztok elleni kegyetlenkedései miatt két évig nem láthatta úrfelmutatáskor az oltáriszentséget⁶⁰ – ezt ugyan Istvánffyól vette át, de elődje az epizódot máshol tárgyalja, így a középkorias részlet egybeszerkesztése a felkelés leírásával Pethő „érdeme”.

Csekély elmozdulás, továbbelő téveszmék a 18. századi történetírásban

A 18. században a jezsuita rend tudósai vették kezükbe a honi történelem feldolgozását, mégpedig számottevő sikerrel. A bollandista és maurista forráskritika eredményei eljutottak a magyar rendházakba is, így megszülettek az első komolyan vehető kronológiák, archontológiák, oklevéltárak, forráskiadások, továbbá a honi történelemtől is új szintézisek készültek. Ám éppen a Dózsa-felkelés történeti recepciója mutatja meg, hogy az impozáns eredmények ellenére milyen kínos lassú-

56 Ld. uo. Révay feltehetőleg a Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós által 1584-ben kiadott törvénykönyvet használta.

57 „Nam Thomas Strigoniensis praesul papae instinctu, ne Italiae suae cladibus pax Hungarica stare, validam in Turcos contraxit manum; quae pace cum Selymo firmata nullius erat usus.” *Johannis Nadányi: Florus Hungaricus – Nadányi János: A magyar Florus.* Kiad. Havas László et al. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. (AGAΘA 11.) 226.

58 „Feruntur uno quadrimestri septuaginta hominum millia occisa: ut facile aestimare possis, qualis ista cruciatorum (ita iam appellabantur) sanctitas, vita.” Uo.

59 *Pethő Gergely: Rövid magyar cronica.* Cosmerovius, Bécs, 1660. Q3r. A műre és szerzőjére legújabbban ld. *Nagy Levente: Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós.* Irodalomtörténeti Közlemények 102. (1998) 285–300.

60 *Pethő G.:* i. m. (59. jz.) Q3v.

sággal haladt előre a korszakban a múlt feltárása: a humanista narráció továbbra is uralta az események bemutatását, és a felekezeti elfogultságok sem szűntek meg. Mindezek mellett alig-alig került elő új forrás vagy született bármiféle friss, előremutató megállapítás.

A fentiekre kiváló példát nyújt Szentiványi Márton jézustársasági atya, a századforduló szorgalmas adatgyűjtője. A tudomány szinte minden szegmensére kiterjedő adattáiraiban bőségesen foglalkozott a magyar történelemmel. A Dózsa-felkelésről azonban csak egy helyen ír hosszabban, mégpedig a pápák és a szentegyház Magyarország felé tanúsított jótéteményeinek (!) felsorolásakor. Ebbe ugyanis beleveszi az 1513-as pápai bullát is, és bár elismeri, hogy a keresztes hadjáratnak – „a vezér aljassága és gonoszsága miatt” – rossz vége lett, szerinte a pápa jóindulatát nem lehet kétségbe vonni.⁶¹

Nem jut messzebb a szintén jezsuita Timon Sámuel sem. Magyar történeti kronológiáiban (1715, 1736) tárgyalja ugyan a parasztháború eseményeit, de csupán Istvánffy (és Pethőt) kivonatolta az esemény elbeszélésekor. Egyetlen új okiratot sem közölt vagy használt fel, noha a Hevenes-gyűjtemény anyagát egyébként sűrűn és eredményesen hasznosította munkáiban.⁶² Ami a bíboros szerepét illeti, bár megemlíti a Bakócz ellen felhozott vádakot – amelyeket Istvánffynál olvasott –, forrásához hasonlóan nem foglal állást a kérdésben.⁶³ *Purpura Pannonica* című, magyar bíborosok életrajzait tartalmazó műve Bakóczról szóló fejezetében szintén Istvánffy követi (csak itt már nem is kivonatolja, hanem egyenesen másolja a *Historiaet*), s ugyanúgy megkerüli azt a kényes kérdést, hogy vajon igazak-e az Istvánffy (s a rajta kívül szintén megemlített Révay) vádjai Bakócz római tartózkodására vonatkozólag vagy sem.⁶⁴

Egyetlen érdekessége az általa írtaknak, hogy nála is szerepel az a tudóskodó etimológia, miszerint a „kuruc” elnevezés a „keresztes”, azaz latinul „cruciger” szóból eredne. Világosan ír erről az 1715-ös kronológiájában, sőt az ugyanebben az évben megjelent *Purpura Pannonica*-ban azt állítja, hogy ez nemcsak az ő, hanem mások véleménye is.⁶⁵ Az eredeztetés első ismert felbukkanása Cserei Mi-

61 *Martinus Szentiványi*: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Decadis tertiae pars prima*. Typis Academicis, Tynaviae, 1702. 183–184.

62 Erre legújabbban ld. *Tóth Gergely*: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Máttyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. Történelmi Szemle 55. (2013) 611.

63 *Samuel Timon*: *Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. [...]. III. A Mathia Corvino inchoata et ad annum M. D. XXVI. perducta*. Typis Academicis, Tynaviae, 1715. 116–117., Bakóczról: 115–116. Későbbi, átdolgozott kronológiájában szinte szóról szóra megismétli azt, amit a *Synopsis*-ban leírt. Ld. *Uő*: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum [...]*. Typis Academicis, Cassoviae, 1736. 102–103., Bakóczról: 102.

64 *Uő*: *Purpura Pannonica, sive vitae et res gestae S. R. E. Cardinalium [...]*. Typis Academicis, Tynaviae, 1715. 29–31.

65 „Ab hac Crucigerorum peste nomen Kuruczonom Hungariae exitiale originem sumpsit.” *Uő*: *Synopsis i. m.* (63. jz.) 117. Ugyanezt írja a későbbi kronológiájában, csak ott *Kuruczonom* szerepel. *Uő*: *Epitome i. m.* (63. jz.) 103. Ugyanerről Bakócz-életrajzában: „Hoc unum addendum

hálynál olvasható,⁶⁶ ezt követi Timon (akinek állásfoglalását eddig nem ismerte a kutatás), majd Bél Mátyás. Bél azonban egy Csereinél is régebbi, de legalábbis egykorú forrásra utal: a kuruc–keresztes azonosítást ugyanis éppen amiatt hozza fel, hogy ezzel megcáfolja Jacob Tollius német utazó 1687-ben papírra vetett állítását, miszerint a lázadók a kuruc nevet saját maguk találták ki a „crux” latin szóból, utalva ezzel a császáriak által rájuk rótt szenvedésekre.⁶⁷ Tehát azt mondhatjuk, hogy a kuruc szónak a cruxból való származtatása már a 17. század utolsó harmadában felbukkan, de jelenlegi ismereteink szerint Cserei Mihály, majd Timon köti össze a keresztesekkel; emellett Timon szavaiból arra következtethetünk, hogy ez közkeletű vélekedés volt. Erre utal egyébként az is, hogy Timon közlése alighanem független Csereiétől – Bél viszont nagy valószínűséggel Timontól vette az etimológiát, mert sokat forgatta és nagyra tartotta jezsuita kortársát.⁶⁸

Nagy országleíró művében, a *Notitiában* Bél Mátyás két helyen is hosszabban ír a parasztháborúról: Pest, illetve Temesvár leírásában. Sajnos ő sem lépett túl a humanista források körén, így semmi újat nem tett hozzá azok ismeretanyagához.⁶⁹ Néhány sajátosságra mégis fel kell hívnunk a figyelmet. Az egyik ilyen, hogy Bél diplomatikusan elhallgatja a Bakóczcal szembeni vádakát – ebben még a jezsuita Timonon is tútesz. A jelenség magyarázata, hogy Bél, a pozsonyi evangélikus gyülekezet lelkésze, az uralkodó támogatásával adhatta ki nagy művét, de ennek fejében a Magyar Udvari Kancellária cenzúrázta munkáját. A hivatal pedig nagyon

non mea solum, sed aliorum opinione, Curuciorum nomen ab hac faece profluxisse.” *Uő: Purpura Pannonica* i. m. (64. jz.) 31.

66 *Cserei Mihály: Históriaja*. Közl. Kazinczy Gábor. Emich, Pest, 1852. 20–21., 52. Korábban úgy hitték, Bél Mátyásé az elsőség (ld. alább). A kérdésre bővebben ld. *Nagy László: Kurucok és labancok a magyar történelemben*. Hadtörténelmi Közlemények 26. (1979) 250–252.

67 *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica [...]*. I–V. Straubius, Viennae Austriae, 1735–1749(?). IV. 595. Jakob Tollius (1640–1696) idézett műve: *Jacobus Tollius: Epistolae itinerariae. Ex auctoris schedis postumis recensitae [...]*. Cura et studio Henrici Christiani Henninii. Halma, Amstelaedami, 1700. 157. Tollius „levelének” keltezése: 1687. július 6.

68 *Tóth G.: A magyar történetírás kritikája* i. m. (62. jz.) 608., 611–614. Ezért bizonyosan cáfolható Nagy László azon feltételezése, hogy Bél Csereiétől vette volna ezt az eredeztetést (ld. *Nagy L.: i. m.* [66. jz.] 251–252.), mivel egyébként sincs nyoma annak, hogy ismerte volna az erdélyi szerzőt.

69 Bellér azt állítja, hogy Bél „a jobbágyosság múltbeli sorsa iránti érdeklődésből kifolyólag” adta ki *Adparatusában* Sigler (Siegler) *Chronológiáját* és Cuspinianus *Diariumát*, mivelhogy e két forrás adatokat tartalmaz a parasztfelkelésre. Ld. *Bellér B.: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója* i. m. (10. jz.) 290–291. Természetesen szó sincs erről, hiszen e források nem, ill. nem csupán a felkelés (mindkét helyen igen rövid) bemutatása miatt fontosak, s Bél egyébként sem használta fel a bennük írtakat a parasztháború bemutatásához. Bellér ezenkívül felhossa Bél *De servitute Hungarica* c. művét is, azt állítva, hogy a szerző benne „pörbe száll” a „jobbágyellenes Werbőczy” tekintélyével. Ez legalábbis kérdéses, bár az bizonyos, hogy sokat idézi művében a *Tripartitumot*. Am aligha fordult szembe Werbőczyvel, ha az 1514 őszén hozott jobbágyellenes törvényeket helyeselte. A műre s benne Bél véleményére ld. [*Ortvay Tivadar:*] Bél Mátyás *De servitute Hungarica* című kiadatlan kézírata a primási könyvtárban kivonatilag s ítésetileg ismertette. Emich, Pest, 1868. 12. Bél egyébként e művében nem ír a parasztháborúról. Ld. uo.

hamar értésére adta, hogy a vallásügyet nem érintheti munkájában, ami leginkább arra vonatkozott, hogy nem írhat a protestáns egyházakról, s nem fogalmazhat meg kritikát a római katolikus egyházzal szemben.⁷⁰ Egyértelműen ez lehet az oka Bél óvatosságának. A másik sajátosság, hogy az események elbeszélése kapcsán több alkalommal idézi a Taurinus-féle *Stauromachiát*, amelyet korábban nem forgattak a historikusok – de jelzi az eposz költői túlzásait, és ha Taurinus valamiben eltér Istvánffytól az események bemutatásában, akkor inkább az utóbbinak ad igazat.⁷¹ Tehát némi forráskritikai kezdeményezés is megfigyelhető nála, de ez még mindig nagyon kevésnek bizonyult.

Pray György, a korszak legjelentősebb jezsuita történésze két nagy országtörténetet is írt. Az *Annales regum Hungariae* című munkájában a parasztháború előzményeinek tárgyalásakor végre bevont új forrásokat a kutatásba (szentszéki és II. Ulászló által írt leveleket), de jószérivel csak azért tette ezt, hogy Brutus állításait kétségbe vonja, aki V. Gyula és X. Leó pápák magatartását kritizálta. Emellett Pray több példát is hoz arra, hogy a pápák küldtek segílyt a magyaroknak a török ellen – csak hogy megcáfolja a 16. századi historikus szavait, miszerint a kényelemben tespedő római papok, illetve a pápák ígéretesen kívül mást nem tettek a török elleni harc érdekében.⁷² Ami magát a parasztháborút illeti, szinte sorról sorra követi a humanista kánont, elsősorban Istvánffy, annak minden torzításával, illetve téves megállapításával együtt.⁷³

Későbbi munkájában (*Historia regum Hungariae*) már sokkal alaposabb munkát végzett, ami a felkelés bemutatását illeti. Külföldi elbeszélők, illetve korabeli levelek alapján jobban körüljárta a nemzetközi helyzetet: tudott Szapolyai 1513. évi bulgáriai hadjárataról, s felhívta a figyelmet, hogy ugyanebben az évben II. Ulászló fegyverszünetet kötött a törökkel⁷⁴ – igaz, valójában csak tárgyalások folytak, és a török támadás 1514 tavaszán a magyar kormányzó elit számára még reális veszély volt.⁷⁵ Végre elhagyta a sallustiusi koloncot – a nemesség kapzsiságának és tespedésének emlegetését –, és már sem a pápa döntését, sem Bakócz szerepét nem mentegette vagy szépítette.⁷⁶ A felkelés leírásához felhasználta a keresztések egyes leveleit, és ennek köszönhetően több parasztvezért is meg tudott nevezni, így Bagos (helyesen Bagoly) Ferencet, Aszalói Kecskés Tamást, illetve Megyasói Mészáros Lőrincet; önkényes címeikből (*principes et campi ductores*) azt

70 Tóth G.: A magyar történetírás kritikája i. m. (62. jz.) 613.

71 A felkelés okairól és a Pest melletti eseményekről ld. *Bel, M.*: i. m. (67. jz.) III. 49–55. Temesvár ostromáról ld. [Matthias Bel:] Comitatus Temesiensis. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Hist. I. mmm. 58–66.

72 *Georgius Pray: Annales regum Hungariae* [...]. IV. Kaliwoda, Vindobonae, 1767. 344–349.

73 Uo. 348–357. Pray elbeszélésére még ld. *Beller B.*: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója i. m. (10. jz.) 291–292.

74 *Georgius Pray: Historia regum Hungariae* [...]. II. Budae, 1801. 557–559.

75 Vö. *C. Tóth N.*: i. m. (8. jz.).

76 Az események tárgyalását ezzel a szikár megjegyzéssel nyitja: „Interea Strigoniensis Archiepiscopus Roma reversus nihil subsidiorum praeter facultatem promulgandi per regnum cruciatam expeditionem retulit.” *Pray, G.*: *Historia* i. m. (74. jz.) 559–560. Ez a tömör kijelentés sem a pápára, sem Bakóczra nem vet túl jó fényt.

a – helyes – következtetést vonja le, hogy a parasztok maguk választották meg vezéreiket.⁷⁷ Dózsa György ceglédi kiáltványát is ismeri – ebben talán segítségére volt Wagner Károly forrásgyűjteménye⁷⁸ –, és negatív felhanggal bár, de rámutat arra a fontos jellemvonására az írásnak, hogy Dózsa csupán a király alattvalójának tartotta magát (*regis Hungariae tantummodo subditus*) – de az urakénak nem, teszi hozzá magyarázólag.⁷⁹ Az is előrelépésnek tekinthető, hogy elismeri a papok jelenlétét a felkelő seregben.⁸⁰ Vagyis néhány ponton korrigálta a korábbi képet, és az eredeti iratok segítségével végre közelebb került a valós események megismeréséhez a humanista historikusok bombasztjai és türes stilizálása után, illetve mellett. Az is igaz viszont, hogy a rövid és kései összefoglalás igazi áttörést nem tudott hozni.

Pray kortársa, Katona István még kevésbé volt sikeres a parasztháború feltárásában. Hatalmas országtörténetében, a *Historia criticában* az események elbeszélése nagyrészt abból áll, hogy lemásolta Istvánffy munkájának vonatkozó részét, néhány helyen Pray korábbi munkájának (*Annales*) adataival, illetve az ott közölt levelek újbóli közlésével fűszerezve.⁸¹ Újdonság igen kevés akad. Az egyik ilyen, hogy Brutus megcáfolása végett Praynál jóval részletesebb listát közöl arról, mivel segítették a pápák a magyar királyt a török ellen – ebben persze nem sok eredetiség van, hiszen nyilvánvalóan kortársa ötletét követte.⁸² Helyes megoldás volt részéről, hogy Wagner két forrásgyűjteményéből a fentebb már említett ceglédi kiáltványt, illetve II. Ulászló 1514. június 4-én kelt és Sáros vármegyének címzett levelét beemelte a szövegtörzskébe.⁸³ Ugyancsak javára írható még, hogy a ceglédi kiáltvány alapján – amelyben Dózsa csak *strenuus miles*nek nevezi magát – cáfolta Tubero közlését, miszerint Dózst királlyá kiáltották volna hívei; emellett több más kérdésben is helyes kritikát fogalmaz meg a dalmát historikus elbeszéléseivel szemben.⁸⁴ Egyedül itt csillan meg valami a 18. századi Nyugat-Európában már magas szinten folytatott forráskritikából, illetve magának Katonának abból a

77 Uo. 561. Aszalói Kecskés Tamás és Megyaszói Mészáros Lőrinc 1514 májusában kelt levelét ld. Monumenta rusticorum i. m. (7. jz.) nr. 49., Liskai Bagoly Ferenc 1514. május 31-én kelt levelét uo. nr. 45. A parasztháborúra vonatkozó, Pray által összegyűjtött levelek posztumusz megjelentek a neve alatt kiadott *Epistolae procerum* c. műben. Ld. *Georgius Pray: Epistolae procerum regni Hungariae*. I. Belpay, Posonii, 1806. 83–91. (Ebben egyébként nincs benne a fent említett két levél, viszont Dózsa alább tárgyalandó kiáltványa igen.)

78 Ld. *Carolus Wagner: Analecta Scepusii sacri et profani*. IV. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1778. 34–35.

79 *Pray, G.: Historia* i. m. (74. jz.) 561–562.

80 Uo. 561.

81 *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae* [...]. Tomulus XI. ordine XVIII. Buda, 1792. 653–657., 684–748.

82 Uo. 697.

83 Uo. 720–721., 726–729. A ceglédi kiáltványra Wagnernál ld. a 78. jegyzetet. A Sáros vármegye részére küldött levelet ld. *Carolus Wagner: Diplomatarium Comitatus Sarosiensis* [...]. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1780. 22–24.

84 *Katona, S.: i. m.* (81. jz.) 747. A királlyá tételnek a ceglédi kiáltvány általi cáfolata annyira helyesnek bizonyult, hogy később Márki Sándor és Barta Gábor is részben ezen az alapon utasította el a humanista szerző állítását. Ld. *Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m.* (6. jz.) 277.

tagadhatatlan (de csak módjával alkalmazott) képességéből, hogy az általa közölt kútfőket minúciózusan összevesse.⁸⁵

A protestáns történetírás és egyháztörténet a korszakban marginalizálódott: a jezsuita kézben lévő cenzúra miatt kéziratosságba szorult vissza vagy külföldi publikációban jelent meg.⁸⁶ Két jelentősebb munkát mégis meg lehet említeni a témában. Debreceni Ember Pál református egyháztörténetének kiadója, Adolph Friedrich Lampe a reformáció előzményei között tartja számon a felkelést, és kijelenti, hogy a búcsúval való ocsmány üzérkedés okozta a bajt, illetve az, hogy a klérus (!) elnyomta a parasztságot.⁸⁷ Nem messze áll ettől Bod Péter magyar egyháztörténete, aki a katolikus egyház jogtalan jövedelmei között a legrútábbnak a búcsúval járó hasznot tartja, amely nagy kárt okozott Magyarországon is: kirívó példa erre, mint írja, a parasztháború.⁸⁸

Összegzés

Dolgozatom első részében reményeim szerint sikertült bebizonyítanom, hogy az antik történetírói hagyomány, jelesül Sallustius *Catilinája* komolyan befolyásolta a Dózsa-felkelés recepcióját a humanista szerzők tollán. A sallustiusi minta követésének eredménye a züllött, kapzsi és tékozló nemesség toposza, a kor „romlott gyermekének”, a nagyravágyó és gátlástalan Dózsának a figurája, a „ceglédi” beszédek sora, de a temesvári „csata” hagyománya is. Ezek a képzetek nem vagy csak igen kis mértékben és az általánosságok szintjén felelnek meg a történeti tényeknek (például nyilván lehet kapzsinak és züllöttnek tartani a II. Ulászló kori nemességet, ám ez inkább közhely, mint tény), de a humanista szerzők szuggesztív előadásmódja, meggyőző és tetszetős érvelése történeti valósággá szublimálta őket.

85 Szabados György: Katona István történetírói időszerűségéről. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 679–699.; *Uő*: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: *Clio inter arma* i. m. (47. jz.).

86 Ld. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiad. Akadémiai, Bp., 1996. 147–148.

87 „Accedebat bellum intestinum per rusticos brevi ante Reformationem suscitatum, cui ansam turpissima indulgentiarum nundinatio, incrementum cleri in plebem praesertim per agros immites pressurae dabant.” *Fridericus Adolphus Lampe [Debreceni Ember Pál]: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania [...].* Jacobus van Poolss, Trajecti ad Rhenum, 1728. 43. Hogy ez Lampe, és nem Debreceni Ember állítása, azt onnan lehet tudni, hogy a szövegrész szögletes zárójelben áll – ilyenekkel jelölte Lampe saját betoldásait (amelyeket viszont talán részben magyar diákokkal készítettett el). Ld. Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 4–5. (1984–1985) 32.

88 „Malas admodum habuit consequentias indulgentiarum promulgatio etiam in Hungaria, deditque damna et venturis memoranda nepotibus saepius, praecipue tamen in 1514.” *Petrus Bod: Historia Hungarorum ecclesiastica [...].* Ed. L. W. E. Rauwenhoff. I. Brill, Lugduni Batavorum, 1888. 144. Bod eme egyháztörténeti művére újabban ld. Hubert Ildikó: Bod Péter, az egyház- és irodalomtörténet-író. In: Bod Péter írásából, írásairól. Vál. Bellágh Rózsa–Korompay Bertalanné–Ladányi Sándor, kiad. Ugrin Gáborné, bev. Monok István. Püski, Bp., 2000. 110–119.

A Dózsa-felkelést a magyar történetírásnak három évszázadon keresztül sem sikerült érdemlegesen, torzulások nélkül feldolgozni. Még a 18. század végén is alig használtak fel levéltári kútfőket a témához, s külföldi forrásokhoz is csak Pray fordult komolyabban. A felekezeti elfogultság – amely már a humanista szerzőknél is jelentkezett – a korszak végén szintén jellemző volt, amelynek nyilvánvaló oka, hogy az ellenreformáció és a protestáns egyházak elleni korlátozások a 18. században is létező jelenségek voltak Magyarországon; ahogy az is sokat számított, hogy ekkor főleg a jezsuita rend művelte a történetírást. Úgy vélem, ennek köszönhető, hogy a Dózsa-felkelés recepciójában konzerválódtak a fenti humanista toposzok, illetve az a különös jelenség, hogy (a katolikus szerzők hatására) a felkelésből gyakorlatilag eltűnt a vallási elem vizsgálata – mindez jól jött később a polgárosodás korában, vagy a 20. század második felében, amikor a szenvedő parasztságról és az elnyomó, züllött nemességről kellett írni, viszont a vallási kérdések vizsgálata csak felesleges zavart okozott volna a narratívában.

GERGELY TÓTH

CAUGHT IN THE WEB OF INTERPRETATIONS

THE 1514 PEASANT WAR IN EARLY MODERN
HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

The only group of sources for the examination of the 1514 Hungarian peasant war, the so-called Dózsa revolt, has long been constituted by the narrative sources, before all the works of the early humanist authors. The event itself attracted considerable attention in Hungarian historiography after the Communist takeover in 1949, but the critical analysis of the relevant narrative sources and the collection of the primary sources (charters, letters etc.) only began in the 1970s. Then a number of historians already pointed to the misconceptions of humanist and later authors, but the myths and incorrect statements once put formulated continue to influence the scientific discourse even today.

In the first part of my paper I intended to prove that the antique historiographical tradition, before all the highly popular *Bellum Catilinae* by Sallust, exerted a very considerable influence upon the reception of the Dózsa revolt on the pen of humanist authors (Taurinus, Tubero, Iovius, Brutus, Istvánffy). The topos of the corrupt, greedy and profligate nobility, the figure of the ambitious and unscrupulous Dózsa as a „depraved son of his age”, the series of „Cegléd speeches” and the tradition of the battle at Temesvár all sprang from the imitation of the Sallustian model. Although these notions fail to stand the test of historical reality, or only do so to a very limited extent and on the level of generalities, the suggestive narrative of the humanist authors and their attractive and convincing argumentation have sublimed them to historical facts. Moreover, confessional biases further distorted the memory of events: already in the 16th century two interpretations, one Catholic and one Protestant, were clearly outlined. These rival interpretations mainly conflicted around the judgement of pope Leo X, who had issued the crusading bull, and of cardinal Tamás Bakócz, as well as over the extent to which the religious component in general was emphasised or passed over in silence.

As many as three centuries proved less than enough for Hungarian historiography to provide about the Dózsa revolt a balanced and reasonably unbiased view. As late as the

end of the 18th century the archival sources were hardly put to use, and György Pray was the only one to turn to the foreign reports. Confessional bias remained as pervasive at the end of the period as ever before. It was apparently a consequence of this situation that the humanist *topoi* mentioned above have been solidly integrated into the reception of the Dózsa revolt, and that, strangely enough (and upon the influence of the Catholic authors), the analysis of the religious element had for a long time disappeared from the narratives of the event. All this seemed quite convenient later in the age of bourgeois domination, or still later, in the second half of the 20th century, when the examination of religious issues would only have caused an unwelcome divergence from the otherwise generally enforced view of suffering peasants and domineering and deprived nobility.

SZILÁGYI MÁRTON

A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában*

Nem akármilyen hagyományt folytat az, aki Dózsa György alakjának és az 1514-es parasztháborúnak az 1840-es évekbeli megítélésével foglalkozik. A közvetlen előzményt ugyanis Kulin Ferenc 1982-es könyve jelenti, amely a téma alapos feldolgozása, s egy nagy ívű, a magyar romantika eszmetörténeti folyamataira irányuló kutatás első lépéseként határozta meg magát¹ – s noha az ott körvonalazott tervből végül is nem sok minden valósult meg Kulin pályáján, feltétlenül tanulságos az ekkor előrebocsátott grandiózus vizsgálat léptéke. Mert a szerzőnek kétségkívül igaza van, még ha előrebocsátott konklúzióját érdemes talán egy kissé átfogalmazni: az 1514-es parasztháború ugyanis nem partikuláris eseményként foglalt helyet a történeti tudatban, hanem egy olyan nagyelbeszélés részleteként, amelyben egyszerre ragadhatóak meg a társadalomfejlődésről kialakított, aktuális tétellel rendelkező nézetek, és látszik különösen jól a kollektív erőszakról való vélekedés is. A Kulin könyvével való számvetés mindenképpen indokolt most, a parasztháború félezredes évfordulóján, már csak a gazdag feltárt anyag és a koncepció mindmáig érezhető erős szuggesztíója miatt. No meg azért is, mert az elemzett konkrét irodalomtörténeti anyagot is érdemes bővíteni (hiszen az ott emlegetett szövegeken kívül is vannak fontos utalások a 19. századi magyar irodalomban), de még inkább az elemzés szempontjai igénylik a felülvizsgálatot.

Kulin tézisének a lényege ugyanis – némileg leegyszerűsítve az érvelését – egy kétfázisú értékelés föltételezése. A „konzervatív nemesi történetfelfogás”,² amely Werbőczy szellemében gondolkozott, e szerint a logika szerint némely fontos szereplőnél s némely fontos pillanatban átadta a helyét egy pozitív Dózsa-hagyományt őrző liberális megközelítésnek, vagy éppen egy Dózsát már kifejezetten

* Jelen szöveg nem teljesen azonos az MTA BTK Történettudományi Intézet évfordulós Dózsa-konferenciáján elhangzott, német nyelvű előadással (Der Bauernkrieg von 1514 als Exemplum. Die literarischen Dózsa-Interpretationen im 19. Jahrhundert): ugyanazokból a tézisekből indul ki, de mind érvelésében, mind az elemzett anyag tekintetében eltér attól.

1 „A reformkori Dózsa-kép változásának és változatainak elemzését egy nagyobb lélegzetű tanulmány egyik részének, első stádiumának tekintem. E tanulmány programja a romantika mint az egyetemes történeti fejlődés egyik fázisának megfelelő tudatminőség meghatározása lesz, s ennek első nagyobb fejezetét – terveim szerint – a magyar romantika etikai és világnézeti tartalmainak a vizsgálata fogja jelenteni.” *Kulin Ferenc*: Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori megítéléséről. Akadémiai, Bp., 1982. (Irodalomtörténeti Füzetek 106.) 5.

2 A fogalmat ld. pl. *Kulin F.*: i. m. (1. jz.) 9.

forradalmi előképként kezelő felfogásnak. Kulin tehát dinamikus képet rajzol föl, s szerinte éppen az úgynevezett „reformkor” az a periódus, amikor meg lehet ragadni a hagyományos és az átépülő Dózsa-kép jellegzetes vonásait. A tőle feltárt és az azóta szemünk elé került irodalmi anyag áttekintése után azonban ez a tézis jelentősen árnyalandó.

Először is egy olyan jelentős irodalmi mű tanulságai miatt, amelyet Kulin – meglehetősen csak vizsgálatának időbeli határai miatt – nem vett figyelembe. Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című elbeszélő költeményét ugyanis szintén érdemes a 19. századi Dózsa-kép vizsgálatába bevonni. A mű második, 1817-es kiadásában, amely már autorizált változatnak tekinthető a korábbi, szerzői jóváhagyás nélkül megjelent 1815-ös szöveghez képest, bukkan fel ugyanis először egy időkijelölő passzus: „Hihető abban az időben / történt volt e’ meg, mikor a sokféle keresztes / Ponyva hadak szanaszét kóborlották be hazánknak / Nagy részét.”³ Ezt a célzást az irodalomtörténeti szakirodalom hagyományosan mint a középkori keresztes háborúkra tett utalást értelmezte, s ebből kiindulva értekezett Fazekas hatalmas és egyértelmű anakronizmusáról.⁴ Pedig a célzás egyértelműen a Dózsa-parasztháborúra vonatkozik – ezt erősíti az is, hogy ugyancsak ebben az 1817-es változatban jelenik meg először a mű egyetlen lábjegyzete, amely Lúdas Matyi ragadványnevének hitelessége érdekében Werbőczy Tripartitumát idézi (egyébként helyesen és szövegűen, mert a „lúdas” szó tényleg benne van a Hármaskönyvben).⁵ Ez a két, egymással összefüggő rész tudatos írói szándékra utal: Fazekas Lúdas Matyi normasértő viselkedését egy felfordult, józan ésszel elképzelhetetlen világ képzetéhez kívánta hozzákapcsolni. Voltaképpen ez már egy ábrázolási tradícióhoz való kapcsolódást jelent: Fazekas nyilván tudatában volt a Dózsa-féle parasztháború ilyen felfogásának, s határozott, az átdolgozás során kialakított időmegjelölésével ezt a beállítódást kívánta előhívni. A *Lúdas Matyi* egész koncepciója ugyanis éppen ezen kontraszt révén hordozhatta azt a morális töltetet, amelynek részletezésére itt nincs mód.⁶

Fazekas számára ugyanis már adva volt Dózsa megítélésének egy jól ismert hagyománya. A debreceni szerző nyilván jól ismerhette a szintén Debrecenhez kötődő Budai Ferenc nagy hatású történeti munkáját, a röviden Polgári Lexikonnak nevezett kiadványt, amelyben a magyar történelem legfontosabb személyiségeinek ábécérendes életrajzai találhatók. Ebbe az 1805-ben, Budai Ferenc korai halála után megjelent kötetbe bekerült egy Dózsa-portré is, amelyben Dózsa egyszerűen „nem embernek” minősítetik.⁷ A vadállati kegyetlenséggel jellemzett parasztzvezér megítélése nem Budai találmánya: ő csak összegzett egy tradíciót.

3 Fazekas Mihály *Összes Művei*. I–II. S. a. r. Julow Viktor–Kéry László. Akadémiai, Bp., 1955. (= FMÖM) I. 171.

4 Bővebben ld. *Szilágyi Márton: Kegyelem és erőszak* (Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*). In: *Üő: Határpontok*. Ráció, Bp., 2007. 181–182.

5 FMÖM I. 173.

6 A mű részletesebb értelmezését ld. *Szilágyi M.: Kegyelem és erőszak* i. m. (4. jz.).

7 *Budai Ferentz: Magyar Ország polgári históriájára való lexicon, a’ XVI. század végéig*. Kiadta Budai É’saiás. I–III. Nagyvárad, 1805. III. 289–294.

Ennek bizonyítékaul az egykorú magyarországi Schiller-recepció egy sajátos jelensége is felidézhető.

Friedrich Schiller életművéhez hozzátartozik ugyanis egy szerkesztői munkája is. 1811-ben adott ki egy többkötetes válogatást német fordításban François Gayot de Pitaval francia büntügyi történeteiből, a saját előszavával.⁸ A kifejezetten a popularitást megcélzó kötet egy olyan műfaj népszerűsítését célozta, amely egyes életrajzok keretében egy-egy jellegzetes bűnözői életpályát mutatott be, a születéstől kezdve a borzongató bűneseteken át egészen a jól megérdemelt kivégzésig.⁹ A nyilvánvalóan moralizáló kis biográfiák külön-külön is, de egységes szerkesztükben is azt demonstrálták, hogy a bűnre való hajlam már a születéssel vagy a korai neveltetéssel kialakul ugyan, s ez ellen nem lehet tenni semmit, de végső soron a társadalom képes megtorolni az elkövetett szörnyűségeket. A Schiller válogatásában megjelent pitaval (a könyv első francia összeállítójának a neve köznevesülve az egész műfaj megjelölőjévé vált) abból a szempontból is igen tanulságos, hogy a különböző büntettek egymáshoz képest milyen hierarchiába rendeződnek. S ha innen nézvést ítéljük meg a kötetet 1817-ben lefordító és átdolgozó Czövek István munkáját (amely egyébként Schiller nevének feltüntetésével jelent meg),¹⁰ éppen a parasztfelkelések korabeli megítélésének a kérdése szempontjából juthatunk érdekes következtetésekre – s ezek már nem csupán a magyarországi felfogást jellemzik, hanem általánosságban is igen tanulságosak. Czövek munkájában ugyan nincs szó Dózsáról, de található benne egy életrajz Pugacsov-ról, az 1773 és 1775 közötti orosz parasztháború vezetőjéről, valamint egy másik „Horjah”-ról és „Kloská”-ról,¹¹ az 1784-es erdélyi parasztfelkelés két vezérééről. Márpedig ezek a figurák – a kötet logikája szerint – éppen abba a csoportba tartoznak, mint Dózsa a már idézett Budai-féle lexikon szerint: a nagy formátumú, országháborító tömeggyilkosok közé.¹² Vagyis már a 19. század első évtizedeiben a parasztháború – Magyarországon is, de Schiller kötetének tanúsága szerint általánosabb európai kontextusban is – aligha írható le másként, mint a félelem és anarchia világaként, amely az országokban egyébként kívánatos rend ellenében alakul ki, s hatalmas áldozatokkal jár.

Mindezt a beállítódást a Magyar Királyság területén újabb történelmi tapasztalatok is támogatták és aktuálissá tették a 19. század közepére, azaz ez esetben nem csupán egy 16. századi történelmi eseménynek a kollektív emlékezetben való

8 Merkwürdige Kriminalgeschichten und Rechtsfälle. Ein Beytrag zur Geschichte der Menschheit. Nach Pitaval's Französischen Werk durch mehrere Verfasser ausgearbeitet und mit einer Vorrede begleitet herausgegeben von Friedrich Schiller. Jena–Weimar, 1811.

9 A büntügyi történetekről ld. *Werner M. Bauer*: Zwischen Galgen und Moral – Kriminalgeschichte und Spätaufklärung im österreichischen Raum. In: *Die österreichische Literatur. Ihr Profil im 19. Jahrhundert (1830–1880)*. Hrsg. Herbert Zeman. Graz, 1982. 381–398.

10 *Czövek István*: Az Európai híres zsványok, útonálló tolvajok, gyilkosok, haramiák, lázadók és pártütők' tüköre, mellyet Siller Fridrik írásiból fordított –. I–II. Trattner, Pest, 1817. I. 151–241.

11 *Czövek I.*: i. m. (10. jz.) I. 241–262.

12 Gondoljunk csak Berzsenyi *Vándál bölcsesség* c. versének ismert sorára („A Dózsa, Hóra gyilkos pórhada”), amely ugyanezt a szemléletet mutatja.

eleven jelenlétéről van szó. Az egyik példát már Czövek István kötete is jól mutatja: az 1784-es erdélyi események, a Horea és Cloșca nevéhez kapcsolódó felkelés a félmúlt borzongató emléke volt, amelynek szépirodalmi (epikus) feldolgozására egyébként szinte egykorúan felmerültek tervek.¹³ A későbbi időszaknak szintén megvoltak a hasonló történelmi tapasztalatai: leginkább az 1830-as zempléni kolerázadás. Márpedig ezeket a jelenségeket egykorúan úgy lehetett felfogni, mint egy történelmi példa ismétlődéseit, s ez is hozzájárult a Dózsa-parasztháború már kialakult megítélésének bevéődéséhez a kollektív történelmi tudatba. Ezt az eljárást jól példázza egy, a korszak politikai intézményeihez kapcsolódó megszólalás is: Kölcsey Ferenc az 1832–1836-os országgyűlésen az örökös megváltás tárgyában elmondott beszédében (1834) látványosan egy sorozatba rendezte a történelmi példákat. „Hazánk történeteiben a' példák borzasztóbbak, mint akár hol. Említé a' Szólló Dózsa vérengző tetteit; tudják a' Rendek a' Jó'sef Császár alatti dolgokat Erdélyben, 's ki az, ki még most is borzadva nem tekintetne vissza a' Cholera évére, midőn némelly Megyéből a' legrettenetesebb tettek híre, az egész országot keresztül rázá?”¹⁴ A Dózsa-féle parasztháború az 1830-as évekre egy ilyen típusú szekvenciába rendeződve nyerte el egységes és elriasztó példa jellegét: a kaosz, anarchia és pusztítás félelemkeltő világát mutatta fel, amelytől minden jóérzésű embernek viszolyognia kell.

Ezt a beállítódást, éppen az idézett bizonyító példák szórtsága miatt, aligha érdemes ideológiailag minősíteni. Annál is inkább, mert általánosan elterjednek volt mondható. S ennek a megítélésnek a léte sok mindent könnyebben magyarázhatóvá tesz. Arany és Petőfi 1847-es, levélbeli kapcsolatfelvételének is van ugyanis egy ilyen vonatkozása.¹⁵ Az ekkor Nagyszalontán élő jegyző, Arany János távol volt az egyre inkább irodalmi centrummá váló Pest-Budától, s irodalmi tájékozódását sem határozták meg az irodalmi élet aktuális tendenciáiról szóló informális pletykák. Petőfi jelentkezése, amelyet a kéziratban megismert *Toldi* iránti lelkesedése motivált, Arany számára ezért is jelentett új minőséget: túl a rendkívülinek érzett megtiszteltetésen, amelyet az országos híri Petőfi barátul ajánlkozása jelentett, megnyithatta annak lehetőségét, hogy Arany az irodalmi élet belső világával is ismeretségbe kerüljön. Ennek a bonyolult lélektani szituációnak a kezdeti, tapogatózó lépéseit érzékeltetik a levélváltás első darabjai. Ezért is külön érdekessége van annak, hogy Arany számára éppen Petőfi beköszönő levelének azon, egyáltalán nem kifejtett megjegyzése hordozta az egyik legfontosabb információt, amely a „népköltészet” magasabb rendűségével volt kapcsolatos. Arany ebben éppen sa-

13 *Keszeg Anna*: A Horea-féle lázadás irodalomtörténetéhez. In: Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére. Szerk. Devescovi Balázs–Szilágyi Márton–Vaderna Gábor. Ráció, Bp., 2007. 217–226.

14 *Kölcsey Ferenc*: Országgyűlési dokumentumok. S. a. r. Völgyesi Orsolya. Universitas, Bp., 2011. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) 379. (A beszéd három lejegyzésben is fennmaradt, az idézet itt az alsótábla hivatalos jegyzőkönyvből való.)

15 A Petőfi–Arany levelezés kritikátörténelmi elemzését ld. *Korompay H. János*: A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Akadémiai–Universitas, Bp., 1998. (Irodalomtudomány és Kritika) 427–470.

ját költői törekvésének igazolására vélt ráismerni – ez a ráismerés annál könnyebb lehetett, mivel nem egy komplett gondolatmenettel kellett egyetérteni, csak egy szabad asszociációkat lehetővé tévő utalással – s ebből fejlődött ki a Dózsa is szóba hozó dialógus. Arany ugyanis a Petőfi „irodalomelméleti” nézeteit faggató kérdéseit éppen az eposzírás lehetőségével kezdi meg (még távolságtartó önözéssel): „Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposzra vetné fejét? Chimaera lenne ez...?”¹⁶ Petőfi erre válaszul fölvezöl egy alternatív, az eposzi hagyománytól erősen eltérő lehetőséget, amely az eposz hőseit a lázadóknak, s nem az uralkodóknak jelölné meg: tehát elveti Mátyás királyt, s a saját tervének megfelelő figurát Trencsényi Csák Mátéban és „Rákóczy”-ban látja (ez utóbbi nyilván II. Rákóczi Ferenc lenne).¹⁷ Arany voltaképpen ezt a gondolatmenetet szövi tovább, amikor válaszlevelében oly módon nevez meg újabb reménybeli témákat, hogy Dózsa is beleilleszti a Petőfítől megadott témák közé: „Egy pár szót az eposzról. Csák és Rákóczi – sőt *Dózsa* is – megfordult az én fejemben: de ott a nagy bökkenő, a cenzor óna. Dózsa mosolygód talán? hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis *reakció* a természet örök törvénye szerint. Históriaban ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen: de szerintem elnyomottak az elnyomók ellen. Istentelen (?) rabszolgalázadás Szent Domingón.”¹⁸ A legáruklódóbb mozzanat ebben a kis részletben Arany óvatos tanácsalansága: hiába kezdi már kiismerni Petőfit, akivel eddig csak egyetértett, még mindig nem meri azt himni, hogy Dózsa ideidézése nem vált-e ki nála elutasítást vagy derűtséget. Ez is arra mutat, mennyire erőteljesnek tűnik a Dózsa gonosztevőnek minősítő hagyomány – hiszen éppen emiatt vélhette úgy Arany, hogy Dózsa „tettét” mint érthető és magyarázható reakciót meg kell indokolni, s az éppen így menthető ki a bűn kategóriájából, legalább annyira, hogy pszichológiailag magyarázhatóvá válik. Arany egyébként levelének ezt a passzusát szinte végig a fennálló hagyomány inverzeként, mondhatni hozott anyagból fogalmazta meg: még a Szent Domingón lezajlott rabszolgalázadás ide applikálása sem önálló ötlet, Kölcsey már utalt erre 1834-es, nyilvánosságra is került országgyűlési beszédében, közvetlenül a magyar példák elősorolása előtt.¹⁹ A Dózsa köré épülő eposz pontos mibenlétéről ezek a sorok persze nem árulnak el semmit, s mivel Arany a művet végül soha nem írta meg, a részleteiről sem tudunk semmit. Még az sem ismert, Arany tudatában volt-e annak, hogy Taurinus *Stauromachia* című, latin nyelvű műve, amely Dózsa kínhalálát a legnagyobb hatással rögzítette a köztudatban, neohumanista eposzként fogható fel, s ilyenformán közvetlen irodalmi előképnek is tekinthető.²⁰ Mindezekre a

16 A levelezés darabjait a legutóbbi, gondozott és jegyzetelt népszerű kiadásból idézem: Arany Petőfinek. Szalonta, 1847. febr. 11. In: Petőfi és Arany levelezése. S. a. r. Korompay H. János. Osiris, Bp., 2009. (Osiris Diákkönyvtár) 7.

17 Petőfi Aranynak. Pest, 1847. febr. 23. Uo. 10–13.

18 Arany Petőfinek. Szalonta, 1847. febr. 28. Uo. 16. Kiemelések az eredetiben.

19 *Kölcsey F.*: i. m. (14. jz.) 379.

20 Vö. *Szörényi László*: Neolatin Dózsa-eposz – Homéroszi paródia és lucanusi történeti ironia. In: *Uő*: *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Kortárs, Bp., 2002. 51–64.

kételyekre – amelyek irodalomelméletinek éppúgy tekinthetők, mint tárgytörténetinek²¹ – Petőfi csattanós választ adott, hiszen nemhogy elhatárolódott volna Arany óvatos, s provokatívnak érzett Dózsa-képétől, hanem még tódította is: „Ebadta! hogy mered azt gondolni, hogy én Dózsáról más véleményen vagyok, mint te? Én Dózsát a magyar történet egyik legdicsőbb emberének tartom, és szentül hiszem, hogy lesz idő (ha fönmmarad a magyar nemzet), midőn Dózsának nagyszerű emlékszobrot fognak emelni, és talán mellette lesz az ... enyém is.”²²

Azt természetesen nem lehet eldönteni, mennyire volt ez az értékelés már eleve készen Petőfi fejében, de annyi feltétlenül látszik, hogy a levelezésben csak az Arany levelére született, rögtönzöttnek látszó reakcióként került elő. Petőfi itt voltaképpen Arany óvatos véleményét kívánta tartalmilag és retorikailag is túlhaladni, mindezt ráadásul egy nem az egykorú nyilvánosság számára hozzáférhető keretben. Petőfi felfogása persze ettől még további magyarázatot igényel. Mivel az 1840-es években csak nála mutatkozik meg a Dózsát heroizáló szemlélet (egyébként csak hangsúlyai-ban és kiemelésében, hiszen kifejtett gondolatmenetet sehol nem fogalmaz meg róla), végletes véleménye aligha jelöl valamiféle kollektív álláspontot, inkább az uralkodó véleménnyel szemben álló, kifejezetten provokatív kijelentésnek tekinthető. Annál is inkább, mert ez a nyilvánosság előtt, versszövegben is vállalt gesztus volt (gondoljunk *A nép nevében* című, agitatív költői eszközöket alkalmazó művébe foglalt, Dózsára hivatkozó fenyegetésre, amelyet Petőfi nem is igyekezett eltávolítani személyes kijelentéseitől, s az egykorú befogadás is ezért vonatkoztathatta közvetlenül a költőre a verssor felhívó jellegét). Azt lehet mondani, hogy a nyíltan és hetykén vállalt Dózsa-szimpatia Petőfi imázsteremtő gesztusai közé tartozott – éppen úgy, ahogyan saját költői személyiségét is az ilyesféle végletességekkel felépített, piaci értelemben „brand”-nek tekinthető elemekből, tudatosan alkotta meg.²³ A gesztus hatásossága éppen szokatlanságából származott. Innen nézvést aligha véletlen, hogy 1848 márciusában a *Dicsőséges nagyurak...* című verse után éppen az ő nevéhez kapcsolódott Pozsonyban, az országgyűlés helyszínén az a több forrásból is ismeretes álhír, miszerint 40 000 paraszt élén Petőfi a Rákos mezején állomásozik, azaz éppen Dózsa helyére illesztették be a személyét, s így ő válhatott egy újabb – csak fenyegetésként létező – Dózsa-mítosz legfőbb szereplőjévé.²⁴

A bevett Dózsa-kép legnagyobb arányú és legátfogóbb érvénytelenítését mindazonáltal Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regénye végezte el az 1840-es években, noha itt nem egy Petőfiéhez hasonló heroizáló gesztus egyszerű hatásmechanizmusa működött. Eötvös számára a regény megírásához az aktualitást egy újabb véres tömegmozgalom adta, az 1846-os galíciai parasztfelkelés, s ez

21 Arany itt is megpendített műfajelméleti dilemmájáról ld. *Dávidházi Péter*: Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége. Argumentum, Bp., 1992. 114–136.

22 Petőfi Aranynak. Pest, 1847. márc. 31. In: Petőfi és Arany levelezése i. m. (16. jz.) 19.

23 Vö. *Margócsy István*: Petőfi és az irodalmi gépezet. Petőfi mint modern polgári író. In: *Üő*: Petőfikísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről. Kalligram, Pozsony, 2011. 52–79.

24 Ennek az álhírnek a körülményeire és történeti funkciójára a jobbagyfelszabadítás törvényi elrendelése kapcsán ld. *Varga János*: A jobbagyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Akadémiai, Bp., 1971. 138–145.

az esemény katalizálta a Dózsa-féle parasztfelkelés nagy ívű, epikai felidézését. Eötvös úgy helyezkedett szembe az ábrázolási hagyománnyal, hogy részben igazodott is hozzá: nála nem Dózsa a regény központi szereplője, s az író megőrzi a parasztháború pusztulást és káoszt hozó jellegének képét is. Ugyanakkor igen radikális újítást hoz létre azzal, hogy Dózst nem ábrázolja vadállatként, hanem pszichológiailag motivált személyiségnek tekinti, aki ráadásul képes arra, hogy az okozott szenvedésekért vállalja a felelősséget, s így eljuthasson az isteni kegyelemig is.²⁵ Eötvös gesztusának újszerűségét és saját korában páratlanságát jól mutatja, hogy az 1847-es év másik jelentős magyar regényében, Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*jában szintén található két utalás a parasztháborúra, amely ugyan nem narrátori közlés, hanem szereplői kijelentés, ám ezekben feltűnő módon Dózsa kínhalála a hangsúlyos, annak az ábrázolásnak a szellemében, amelyet a *Stauromachia* megörökített,²⁶ s nyoma sincs annak az eötvösi felfogásnak, amely éppen a drasztikus kínhalál ábrázolását rekeszti ki a regényvilágból (csak a börtönőr előrevetített közlése révén válik ismertté egyáltalán).

Mindezek alapján úgy vélem, jól kirajzolódik, mely pontokon célszerű módosítanunk a Dózsa-féle parasztháború 19. század első felére jellemző képének az eddigi szakirodalmi megítélésén. Az 1840-es években tehát nincsen két egyenrangú értelmezési rend, amelynek még organikus és dinamikus összefüggését is fel kellene tételeznünk. Határozottan létezik ugyanis egy hosszú időre visszanyúló, s az újabb véres kollektív erőszakhullámoktól aktualizált szemlélet, amely riasztó példát látott Dózsa parasztháborújában, ám ezt sem érdemes a „konzervatív” jelzővel minősíteni, hiszen ez volt, mondhatni, a normalitás. Ennek a gondolati keretnek pedig nem az átépülése kezdődik meg a forradalmiság méltánylása irányában az 1840-es években, hanem vagy a totális tagadása (mint Petőfi szándékosan provokatív gesztusai mutatják), vagy pedig a logikai meghaladása (mint ezt Eötvös regényének a keresztény üdvtörténeti felfogást érzékeltető prózapoétikai megoldásai érzékeltetik). Meggyőződésem, hogy az így feltáruló eszmetörténeti háttér sokkal termékenyebben segít megérteni a korszak irodalmi műveit is.

MÁRTON SZILÁGYI

THE IMAGE OF DÓZSA IN THE HUNGARIAN LITERATURE OF THE 1840s

The study examines the role that the peasant revolt of 1514, generally attached to the name of György Dózsa, played in the collective memory in Hungary in the 1840s. It contests the argument according to which alongside the traditional, conservative approach, which condemned the revolt, there would have emerged a revolutionary view, which already presented the events as examples to follow. It argues, rather, on the basis of several

25 A regény elemzéséről részletesebben ld. *Szilágyi Márton*: Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben). In: *Uő*: Határpontok i. m. (4. jz.) 211–230.

26 *Kemény Zsigmond*: Gyulai Pál. I–II. S. a. r. Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1967. I. 341–342., II. 16.

contemporary literary works, that there continued to exist in the 1840s an attitude which extended back to 1514 and was influenced by consequent waves of violence, and which, as a result, regarded the peasant revolt as a shocking example and rejected all forms of collective violence. This, however, was certainly not conservative in terms of ideology or the history of ideas, but reflected simply the norm. It was certainly not the reinterpretation of this conceptual framework which started then, and it is totally mistaken to suppose that the new tones in praise of Dózsa emerged with equal force: the examples which apparently prove this are to be assessed in a different way. What, indeed, can be regarded as a novelty is the sporadic yet total negation of the attitude regarded as the norm (as in the gesture of Sándor Petöfi, the most outstanding poet of the period), or its logical transcending (as the Christian salvational approach in the novel of József Eötvös). None of them amounts to a presentation of the Dózsa peasant war as an affirmative example, however, for both preserve a strong aversion to destructive violence.

TATAI ERZSÉBET

Dózsa '72

Dózsa György vizuális reprezentációja
a Kádár-korszak idusán

Dózsa György születésének feltételezett 500. évfordulója alkalmából 1972 augusztusában a Magyar Nemzeti Galéria a Művelődéstügyi Minisztérium támogatásával grafikai, valamint kispasztikai és éremművészeti kiállítást rendezett, míg néhány hónappal korábban a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának „leánya”, a Fialat Képzőművészek Stúdiója hirdetett Dózsa-pályázatot. A Galériában rendezett kiállításról viszonylag sokat tudunk, készült kiállítási katalógus, a sajtóban több kritika is megjelent róla, ezenkívül a Képző- és Iparművészeti Lektorátus és jogutódai megőrizték a zsűri jegyzőkönyveit. Ezzel szemben a stúdiós pályázatot szinte teljes homály fedi. A korántsem teljes képi forrásanyagon kívül a művészek emlékezetére hagyatkozhatunk; a Fialat Képzőművészek Stúdiója Egyesület¹ archívumában őrzött, az 1972 júliusában tartott taggyűlésről szóló jegyzőkönyv épp csak annyit említ, hogy sikeres volt a pályázat. A dokumentumhiány ténye nem csak a „fiataloknak” a „befutottakkal” szembeni egyenlőtlen esélyeire vetít fényt, de az is riasztó, hogy a művészet története már ilyen rövid, forradalmi vagy háborús pusztításoktól mentes időszak alatt is csaknem rekonstruálhatatlanná válik. A Dózsa névvel fémjelzett két művészeti esemény fókuszba állítása mindazonáltal arra világít rá, hogy a hivatalos politikai és művészetpolitikai propaganda a frizsiderszocializmus idején hogyan sorvasztotta el a művészi motivációt vagy invenciót.

A felszabadulás után Dózsa hamarosan emblematikus figurává vált, a Nemzeti Parasztpárt már 1945. május 13-án Cegléden Dózsa-ünnepséget rendezett.² „Dózsa György alakja évszázadokon keresztül, minden elnyomás és pusztulás után is egyre fényesebben ragyog előttünk. A tüzes vastrónuson ülő parasztvezér a magyar parasztság harcainak örök szimbóluma lett. Minden későbbi parasztmegmozdulás az ő szellemében történt, még akkor is, amikor nem hivatkoztak rá.”³ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány által Dózsáról folytatott politikai diskurzus nem csupán egy parasztfelkelés vezetőjeként mutatta be őt, hanem a forradalom, a munkásmozgalom nagy elődjeként, az osztályharc szimbolikus figurájaként. Miközben a hivatalos szövegek forradalomról és bukott forradalomról

1 A Fialat Képzőművészek Stúdiója jogutódja.

2 MAFIRT krónika, 1945. június. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5959> – utolsó letöltés: 2014. október 19.

3 Dózsa György útján. A Nemzeti Parasztpárt kiadása 1945. Idézi: Ötszáz éve született Dózsa György. Összeáll. Kulin Ferenc. Kritika 1972. 5. sz. 16–17.

beszéltek – „mindenki” forradalomra is gondolt, csak mást értettek rajta. Míg a hivatalos szöveg explicit szándéka szerint a jelen társadalom forradalmi vonását jelölte – és közben egy gondolattörölő gépezet részeként a csöppet sem forradalmi párt-diktatúrát jelentette –, addig mások épp egy vágyott, vagy az elbukott 1956-os forradalomra gondolhattak. A forradalmi mantra azonban kioltja a politikai vágyat, motivációt és gondolatokat. Jól illusztrálja ezt az 1972-ben felhasznált Kádár János-idézet: „népeink legjobbjai, a nép igazi képviselői, mint Dózsa György, Hória és Closca, Grisan, Kossuth Lajos, és Nicolae Balcescu népeink összefogásáért küzdöttek a régi időkben is. [...] Mi, magyar kommunisták, büszkén, hazafias érzéssel emlékszünk nemcsak Dózsa Györgyre, s az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság harcosaira, hanem Rákóczi és Kossuth harcaira is.”⁴ A Kádár-korszakban létrehozott absztrakt, a történelemtől eloldott permanens forradalom (és ellenforradalom) eszméje az 1956-os forradalom elfedését szolgálta. „Négy száz esztendővel ezelőtt Dózsa Györgyöt az urak tüzes trónon égették meg, társait karóba húzták. Hasonló kegyetlenséggel bosszulták meg később is az uralkodó osztályok a parasztság minden megmozdulását. 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után a tőkésék és a földesurak minden eddigit felülmúló kegyetlenséggel fizettek hatalmuk néhány hónapos elvesztéséért. Ugyanez az úri düh tombolt 1956 októberében is.”⁵

Szűkös lehetőségek közepette, érvényesülésük érdekében a képzőművészek kénytelenek voltak állami, úgynevezett tematikus kiállításokon részt venni. Azoknak, akik egy hivatalos Dózsa-kiállításra dolgoztak, voltaképp lehetetlen feladatot kellett teljesíteniük: úgy kellett beszélni a felkelésről, Dózsáról, hogy ne mondjanak semmit – semmi olyat, ami érdekes lehet. A forradalmi demagógia, az elfojtott forradalmi vágy, a hazugságok és a sajátos történelmi tudás együttese csak ellentmondásos történelem- és Dózsa-képet eredményezhetett, és egy ilyen belső képből nehéz volt műalkotást létrehozni. A művészek mégis megpróbálták. „A Dózsa-témát mindig a szerint dolgozták fel, ahogyan saját koruk legégetőbb kérdései ihlették, az 1848-as eszmék védelmében, mint Madarász, a munkásmozgalom agitációs eszközeként, mint Derkovits, s a dolgozó nép hatalmának a pozíciójából hajolva meg a trónus, az uralkodóvá lett népet jelképező Dózsa előtt, mint 1919-ben és napjainkban” – írta Aradi Nóra, a szocialista művészettörténet-írás nagyasszonya.⁶

Figyelemre méltó, hogy a Magyar Nemzeti Galériában csupán grafikai és kisplasztikai, illetve éremművészeti kiállításra vállalkoztak. Meglepő ugyanis, hogy az ország egyik legnagyobb és legjelentősebb művészeti intézményében egy nagynak nevezett évforduló tiszteletére rendezett kiállításra kamaraműfajokat szántak. Ezek a műfajok akkor is visszafojtók és némileg provinciálisak – ebben a kontextusban különösen –, ha a magyar grafikát akkor „haladónak” vélték. (Éppen ekkor folyt javá-

4 Beszéd a bukaresti nagygyűlésen, 1958. február 27. Uo.

5 Magyar Nemzet 1957. október 30. 3. Idézi: *Apor Péter: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA BTK TTI, Bp., 2014. 85. „Műnnich a vele készített interjúban kifejtette a népi forradalom folytonosságának hittételét” – írja Apor a miniszterelnökkel készített 1958-as interjú kapcsán. Uo. 91. Ezúton köszönöm Erdélyi Gabriellának gondolatébresztő szerkesztői megjegyzéseit, javaslatait, és hogy felhívta figyelmem Apor Péter könyvére.

6 *Aradi Nóra: A Dózsa-téma. Művészet* 1972. aug. 11.

ban a „magyar grafika” mítoszának megteremtése.) Gondolhatnánk, hogy ezen intim műfajokhoz való ragaszkodásnak okát a változatosságra való sóvárgásban találhatjuk, vagyis hogy 1972-re már számos Dózsa-mű készült,⁷ köztük sok köztéri – tehát nagy, látványos és a nyilvánosság terein megtekinthető – szobor is, vagyis úgy érezték, hogy több ilyesmire nincs, inkább másfélére volna szükség. Valószínűbb azonban a látványosabb, nagyvonalúbb, izgatottabb műfajoktól való ódzkodás, hiszen úgy kellett irányítani a „forradalmi” diskurzust, hogy az ne vezethessen forradalomhoz, hanem csupán a forradalmi munkás-paraszt kormányt éltesse, fényezze.

A Kádár-rendszer a két világháború közti baloldali hagyományt kisajátító Rákosi-rendszerrel örökölte a Dózsa-témát, bár ekkor még élt Dózsáról kétféle modern és – konszenzuálisan – erőteljes képi-grafikai hagyomány is: a Derkovits-féle fametszet-sorozat és Kondor Bélának az 1956-os forradalom előtt készített diplomamunkája.⁸ Ezek jelenthették (volna) a művészek számára az „előképeket”,⁹ és vezethették (volna) a kurátorokat. A Derkovits-sorozat azonban ekkorra már abszorbeálással hatástalanítva lett, azaz a túl sok ismétlés által közhellyé vált, ami az epigonizmus vádjától tartó művészeket visszatartotta, hogy ilyen széles körben ismert előképhez forduljanak. Ráadásul Derkovits sorozata magasra teszi a mércét, amit csak hasonló fűtöttséggel lehetett volna meghaladni, márpedig a művészek többsége apolitikussá vált, a pályázatokat és megbízásokat leszámítva nem készítettek politikai képeket. Különösen pedig azért nem válhatott előképpé Derkovits, mert ő művészként is egészen más politikai pozícióból, kritikai hozzáállással viszonyult a társadalomhoz, mint az 1970 körüli művészek.¹⁰ És a katalógus,

7 *Cennerné Wilhelmb Gizella*: XVI–XVIII. századi parasztnozgalmak grafikus ábrázolásai. *Folia Archaeologica* 12. (1960) 259–271.; Dózsa bibliográfia. A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. Összeáll. és szerk. Boros Pál. Ceglédi Városi Könyvtár–Pest Megyei Tanács V. B. Megyei Könyvtára, Bp., 1972. Az 1947-ben bevezetett, Horváth Endre tervezte húsforintos bankjegyen Dózsa szerepelt. Ezt a figyelmeztető adalékot köszönöm Szűcs Györgynek, aki kiadás előtt elküldte „„Keressük Dózsa-t!” «Dózsa György alakja a magyar képzőművészetben” c. előadásának kéziratát. Az előadásra 2014. június 5-én került sor az Erdélyi Múzeum-Egyesület Csíkszeredai Fiókegyesülete Dózsa György halálának 500. évfordulója alkalmából rendezett megemlékező-ünnepi tudományos konferenciáján (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda).

8 *Hornyik Sándor*: Forradalmár, próféta, melós: Kondor Béla művészete. [Kiállítási katalógus.] MODEM, Debrecen, 2012. (a Dózsa-sorozatáról: 5–9.); Kondor Béla: 1931–1972. Oeuvre-katalógus. Szerk. Bolgár Kálmán–Nagy T. Katalin. Bp., 1984. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai); Kondor Béla (sokszorosított grafikái). Előszó Németh Lajos. Corvina, Bp., 1969.

9 Egyedül Váci András reflektált Derkovits Gyula 1929-es sorozatára: *Emlékezés Dózsára I. c. rézkarcán a háttérben Derkovits Dózsa a várfokon c. fametszetéből idéz egy részletet (I. kép).*

10 Derkovitsnak a felszabadulás után mint „proletár festőnek” páratlanul sikeres utóélete volt. A teljesség igénye nélkül: Katalógussal kísért emlékkiállításokat rendeztek műveiből: 1948: Fővárosi Képtár; 1954: Budapest, Új Magyar Képtár; 1961: Szombathely, Felsőfokú Tanítóképző Intézet (fametszeteiből); 1964: Szombathely, Savaria Múzeum; 1965: Magyar Nemzeti Galéria. Kiadták felesége emlékiratait: *Derkovits Gyuláné*: Mi ketten. Képzőművészeti Alap, Bp., 1954. Tanulmányokat, könyveket publikáltak: *Oelmacher Anna*: Derkovits Gyula. Egyetemi Ny., Bp., 1954.; *Pogány Ö. Gábor*: Derkovits Gyula. Képzőművészeti Alap, Bp., 1961.; *Körner Éva*: Derkovits Gyula. Corvina, Bp., 1968. Fametszeteit 1945-ben és 1972-ben is kiadták. Az 1955-ben fiatal képzőművészek számára létrehozott állami ösztöndíjat róla nevezték el. A Derkovits-recepcióhoz

1. kép
 Váci András: *Emlékezés Dózsára I.*
 1972, rézkarc, 489×296 mm.
 Szépművészeti Múzeum
 Magyar Nemzeti Galéria,
 ltsz. G. 73.237.
 Fotó: Berényi Zsuzsa

mely Derkovitsot dicséri ugyan,¹¹ Kondort nem említi. A kortárs vizuális kultúrához ez a kiállítás nem tett hozzá, az említett „műfaji hátrányokon” túl hiányzott belőle az aktualitás.¹² A kortárs művészek akkoriban konceptuális munkákat készítettek, installációkat és land art műveket hoztak létre – a szabadabb világban nyíltan, sokat és nagyszabásúakat, a diktatúrákban titokban, keveset és kisebbeket.

A Nemzeti Galéria kiállításáról a kortársak véleménye nem sok lelkesedést árul el: a műveket kiválogató – és engedélyező – zsűri¹³ egyetlen kommentárt fűzött a kisplasztikákhoz: kivételek említése mellett „rendkívül alacsony színvonalúnak”¹⁴ nevezte a munkákat. A publikált kritikák a téma fontosságát húzzák

legújabbban: Derkovits. A művész és kora. [Kiállítási katalógus.] Szerk. Bakos Katalin–Zwickl András. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2014. (a Dózsa-sorozatáról: 190–197.).

11 Pogány Ö. Gábor: Művészeink Dózsáról. In: Dózsa György emlékezetére. Mai magyar grafika és kisplasztika. [Kiállítási katalógus.] Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1972. oldalszám nélkül.

12 A művészeti modemitás kora óta nem csupán elvárás az új műalkotásokkal szemben, hogy azokban legyen valamiféle kortársiasság, amely aktuálisan érinti az embert, hanem az értéképző tényező is. Questionnaire on “The Contemporary”. Ed. Hal Foster. OCTOBER 130. (Fall 2009) 3–124.

13 Mai nézőpontból összeférhetetlen módon a grafikai zsűri négy művész tagjából három (névsor: Képző- és Iparművészeti Lektorátus [= KIL] K-419/1972. 1., 11.), a szobrászati zsűrinek pedig mindhárom művész tagja (névsor: KIL K-420/1972. 1., 6.) szerepelt ezen a kiállításon.

14 Zsűri-jegyzőkönyv. KIL K-420/1972. oldalszám nélkül.

alá, miközben körülírásokkal hagyják homályban az álláspontjukat. Bár több alkotást kitűnőnek tartanak, csak halványan utalnak a kiállítás egészének érdektelenségére: A „művészek többsége valahogy megkerülte a választ arra a kérdésre, mit is jelent ma nekünk Dózsa György, milyen mához szóló üzenete van az egykori felkelésnek? [...] a könnyebbik utat választották; a rezignáltan reprezentatív, a szakmailag színvonalas ám tartózkodó 'tisztelet' [...], az illusztratív előadásmódot.”¹⁵

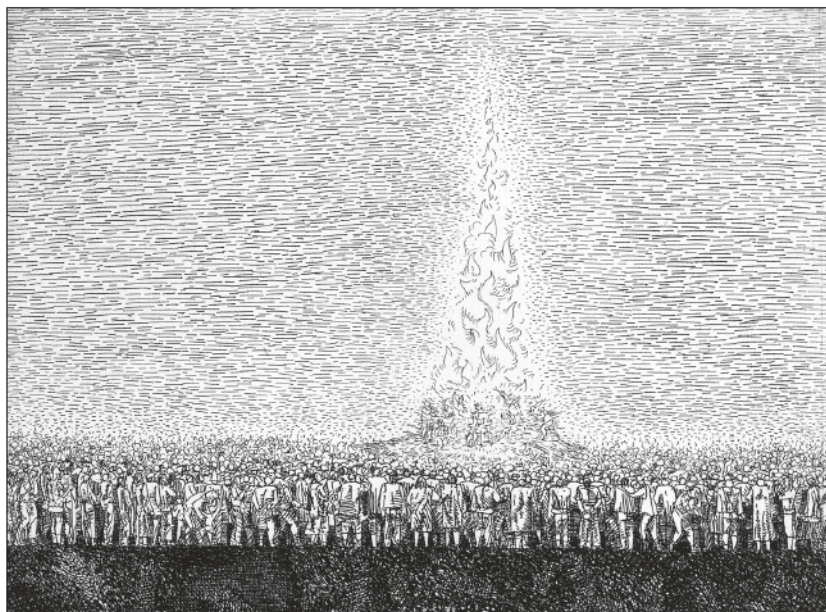
A vendégkönyvben az egymondatos értékelések (szocialista brigádok és gimnazisták tollából) túlnyomó része dicséri a kiállítást: „megdöbbentő hatású”, „gondolatébresztő”, bár köztük is akad olyan, amely azt „Dózsa emlékének megcsúfolásának” tartja. A hosszabb, többnyire árnyaltabb bejegyzések ambivalens véleményeket fejeznek ki. A kritikai megjegyzések alapján „gondolattalan” volt a tárlat, s „ha Dózsa végignézné ezt a kiállítást, ő is elborzadna” – írta egy látogató. Három bírás szerint kevesebb jobb lett volna, de akadt olyan álláspont is, mely szerint „Derkovits jobb”. Többen kifogásolják olyan munkák jelenlétét, amelyek nem erre a kiállításra valók (például Barcsay Jenő rajzait). Egy szöveg Dózst dicséri, másik hiányolja Dózsa történelmi kontextusának bemutatását: „egy főúri arcképet, szentképet egy templomból vagy népművészeti tárgyat”. Végül egy amerikai bejegyző a magyarokat forradalomra buzdítja: „you, being the people of the Majororsag, must decide to shake off the ugly chains of communism and not in anguish turn to capitalism”.¹⁶

A műcímek több mint fele sablonos: 96 művész 304 alkotásából 119-nek (39%) *Dózsa, Dózsa-érem, Dózsa emlékére, Dózsa sorozat...* volt a címe, 48-nak (16%) *Variáció Dózsa-fejre, Tanulmány Dózsa-hoz, Dózsa népe, Dózsa keresztesei, Parasztháború, 1514...* Továbbá legalább 13-an (4%) olyan művet állítottak ki, amelyeknek semmi köztük sem volt a Dózsa-témához (*Ember és drapéria*), így a címeknek kevesebb mint a fele (24, 41%) utalt pontosabban a kép témájára, tartalmára. Hogy az alkotók többsége nem fektetett energiát a Dózsa György szerepéről, mítoszáról, karakteréről alkotott gondolatának szöveges artikulálásába, akkor is elgondolkodtató, ha a képektől (és alkotóitól) nem nyelvi, hanem vizuális innováció és információ várható. A képek többségének tematikus kidolgozottsága is ezt a fajta átgondoltságot, pontosabban átgondolatlanságot hordozza. Egyéni eltérések a stílusok kialakításában – mely azonban számunkra ez esetben kevésbé lényeges – figyelhetők meg. A művészek akkor is egyéni stílusuk kidolgozásával voltak elfoglalva, amikor tematikus kiállításra készültek, mivel a tematikát kényszernek érezték – legalábbis azok, akik azt hitték, hogy a modern művészethez kapcsolódnak, vagy ahhoz szerettek volna tartozni.¹⁷

15 *Rideg Gábor*: Dózsa György emlékezetére. *Művészet* 1972. okt.–nov. 55. (Szakmaiságon körülbelül az akadémikus rajzolás, ill. az alkalmazott grafikai technika elsajátítását értették, s valamennyire az átírás, stilizálás stb. képességét.)

16 Magyar Nemzeti Galéria, Adattár 20606/1980.

17 „ha [...] természetes, hogy a KISZ központi bizottsága tematikus és általában politikus pályázatot ír ki, akkor a Stúdió-pályázaton szerintem ragaszkodni kellene az ellenkező megoldáshoz. Én nem tartom helyesnek, hogy kizárólag tematikus pályázatokkal dolgozzunk. [...] eleve nem tartom helyes koncepciónak”. Gyorsírói jegyzőkönyv a FKS 1972. június 26-i taggyűléséről. 19. Fialat Művészek Stúdiója Egyesület Archívuma.

2. kép

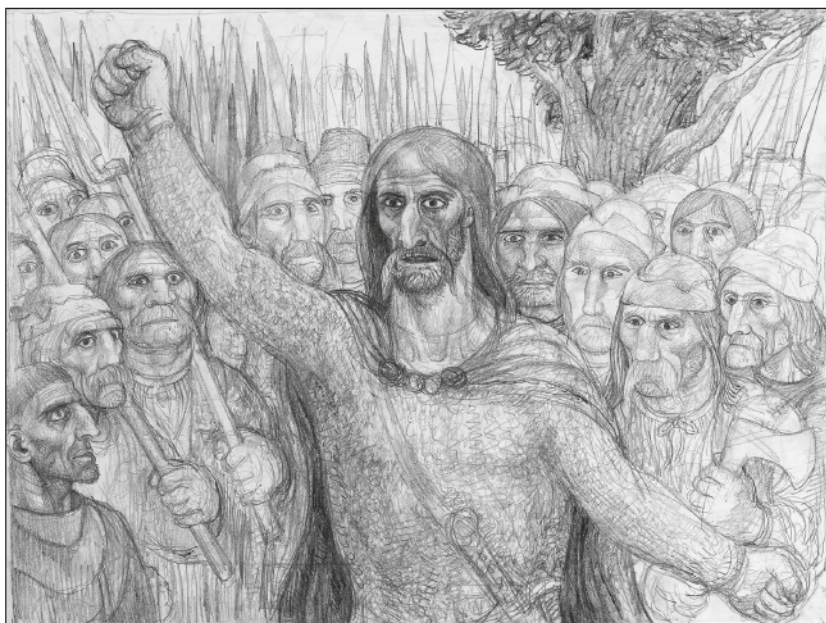
Kovács Imre: *Parasztháborúk emlékére I. Dózsa kivégzése*. 1972, cinkkarc, 140×196 mm. Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. G. 73.232. Fotó: Berényi Zsuzsa

3. kép

Gács Mihály: *Urak bosszúja*. 1972, linóleummetszet, 331×505 mm. Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. G. 73.230. Fotó: Berényi Zsuzsa

A kedvelt témák élén Dózsa kivégzése (Kovács Imre: *Parasztháborúk emlékére I. Dózsa György kivégzése – 2. kép*),¹⁸ „tüzes” trónon, izzó vaskoronával való megkoronázása,¹⁹ a megtorlás (Gács Mihály: *Urak bosszúja – 3. kép*),²⁰ Dózsa alakja,²¹ Dózsa népe (Szabó Vladimír: *Dózsa emlékére – 4. kép*),²² Dózsa-fej szerepelt. A fejbábrázolások példáján jól követhető a vizuális toposzok alkalmazása. A megkínzott, izzó vaskoronás fejek²³ a középkori keresztény ikonográfiai hagyományokig, a *Vir Dolorum*-ábrázolás típusához vezethetők vissza. Dózsa mozdulata és arckifejezése egyaránt a fájdalmas Krisztusét ismétli, csupán a töviskoronát helyettesíti vaskorona. A hős és győzedelmes,²⁴ a paraszti²⁵ és

4. kép

Szabó Vladimír: *Dózsa emlékére*. Ceruza, 600×750 mm. Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. F 73.157. Fotó: Berényi Zsuzsa

18 Pl. még: Molnár Gabriella: *Megfeszítve*, rézkarc. Évszámot csak abban az esetben adok meg, ha a mű korábban készült, mint 1972. A kiállítási katalógus (ld. 11. jz.) oldalszám nélküli, így azt sem jelölöm.

19 Pl.: Gyulai Líviusz: *Dózsa koronája*, linóleummetszet; Szabó Vladimír: *Dózsa*, ceruzarajz; Szentgyörgyi József: *Dózsa fogságban II.*, tusrajz; Borbás Tibor: *Dózsa György*, terrakotta, fa; Lisztes István: *Dózsa évfordulóra III.*, bronz.

20 Pl. még: Bognár Zoltán: *Poklok állata*, vegyes technika; Kéri Imre: *Kikötött paraszt 1514*, vaskarc; Kucs Béla: *Dózsa népe*, terrakotta.

21 Pl.: Marosán László: *Dózsa*, ólom.

22 Pl. még: Varga Nándor Lajos: *Dózsa hadra kelt sereggel*, fametszet.

23 Pl.: Czinke Ferenc: *Variációk egy Dózsa fejhez I.*, linó, színes szerigrafia; Gacs Gábor: *Égő Dózsa I.*, színes litográfia; Csikszentmihályi Róbert: *Gondolatok Dózsáról I.*, bronz.

24 Pl.: Kiss István: *Dózsa fej*, patinázott gipsz.

25 Pl.: Pató Róza: *Dózsa*, vörösmárvány; Kondor Lajos: *Dózsa*, lavírozott tus.

5. kép

Bognár Árpád: *Dózsa III.* 1972, rézkarc, 297×396 mm. Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. G. 73.236. Fotó: Berényi Zsuzsa

„vad” fejek²⁶ pedig a kora újkorban kidolgozott típusokat elevenítik fel: „Amikor harag keríti hatalmába a lelket, annak, akit ez a szenvedély fog el, vörös és tüzes a szeme, elérvedő és szikrázó a szembogara. A szemöldök hol lehajlik, hol felemelkedik és a két szemöldök egymáshoz szorul. A homlokot redők barázdálják, a szemek között ráncok képződnek. Az orrcimpák kinyílnak és kitágulnak” – fejtette ki Charles Le Brun az *Értekezés a szenvedélyekről* című, 1668-ban a Festészeti és Szobrászati Királyi Akadémián tartott előadásán.²⁷ A magyar művészek aligha ismerték ezt a szöveget, de a festők számára hasznos utasításokat tartalmazó kézikönyv tanításait a művészek Európa-szerte hasznosították, azok a vizuális köznyelvbe bekerültek. A nagy számban jelen levő harci jelenetek (Bognár Árpád: *Dózsa III. 1514 – 5. kép*)²⁸ és megkínzott alakok ábrázolása²⁹ mellett előfordult még a Dózsa testéből való kényszerített, barbár falatozás.³⁰ Az egy-egy

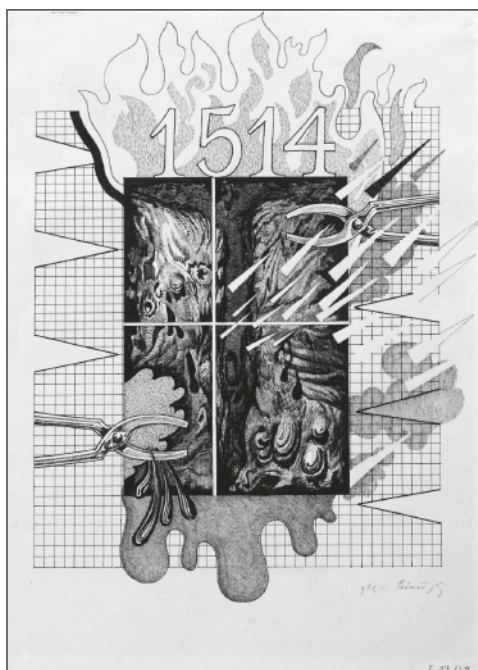
26 Pl.: Boda Gábor: *Dózsa relief 1514*, patinázott gipsz.

27 „Természeted az arconod”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény. Szerk. Vigh Éva. JATE Press, Szeged, 2006. (Ikonológia és Műértelmezés 11.) II. 272.

28 Pl. még: Engel Tevan István: *Parasztháborúk II.*, rézkarc; Józsa János: *Összezapás*, fametszet; Tulipán László: *Dózsa emléklap I.*, diófafác; Turcsán Miklós: *Dózsa csatája*, tusrajz.

29 Pl.: Kádár János Miklós: *Félévezred*, 1971, rosttoll; Kovács Péter: *Tanulmányok a Dózsa 1514 témához*, tusrajzok.

30 Szalay Lajos: *Dózsa I.*, tusrajz.

6. kép
Pásztor Gábor: *1514*. 1972, rosttoll,
430×307 mm. Szépművészeti Múzeum
Magyar Nemzeti Galéria,
Itsz. F. 73.149.
Fotó: Berényi Zsuzsa

7. kép
Zala Tibor: *Szellemét a tűz nem égeté meg*
(*Dózsa*). 1972, színes litográfia, 610×430 mm.
Szépművészeti Múzeum
Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. G. 73.249.
Fotó: Berényi Zsuzsa

heraldikus kép³¹ éppúgy rejtélyes, mint az emblemikusak (Pásztor Gábor: *1514* – 6. kép)³² vagy a jellemző allegorikus,³³ szimbolikus (Zala Tibor: *Szellemét a tűz nem égeté meg [Dózsa]* – 7. kép) és metaforikus (Sziráki Endre: *Emberek, ordasok IV.* – 8. kép) ábrázolások. Kivételesen világos megfogalmazású Ligeti Erika minimalista, csaknem absztrakt bronzérme (*Dózsa György emlékére*) stilizált, kiegyenesített kaszák megjelenítésével. Az ikonográfiai elemek, motívumok hol közismertek, máshol felismerhetetlenek,³⁴ de a motívumtársítás leggyakrabban nem engedi meg a hagyományos ikonográfiai elemzéseket. Néhány kompozíció nem más, mint motívumok szürrealisztikus sűrítménye (Rádóczy Gyarmathy Gábor:

31 Ábrahám Rafael: *Dózsa-sorozat I.*, litográfia.

32 Továbbá pl.: Kocsis Imre: *Dózsa keresztesei*, linómetszet.

33 Pl.: Baranyay András: *Részlet egy 1514-es törvénykönyvből*, litográfia; Kondor Béla: *Széthullás*, monotypia; Kondor Béla: *Zűrzavar*, monotypia.

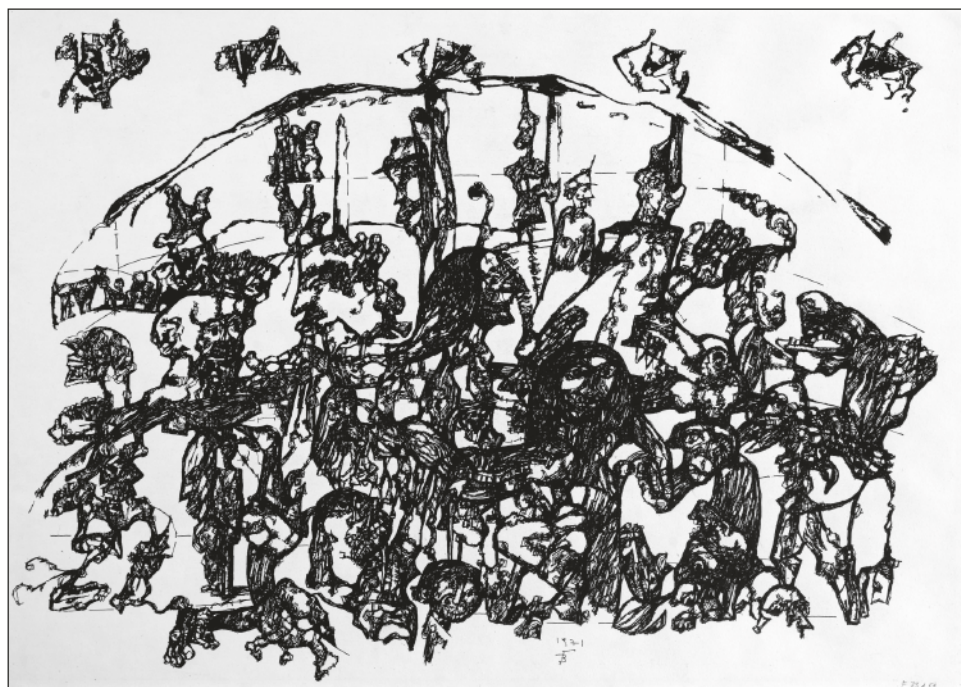
34 Pl.: Feledy Gyula: *Tisztelet Dózsa Györgynek III.*, vegyes technika; Tassy Béla: *Dózsa 1514 II.*, vegyes technika.

8. kép
 Sziráki Endre:
Emberek, ordások IV.
 1972, litográfia,
 316×430 mm.
 Szépművészeti Múzeum
 Magyar Nemzeti Galéria,
 ltsz. G. 73.234.
 Fotó: Berényi Zsuzsa

9. kép
 Rádóczy Gyarmathy
 Gábor: *Éhség.* 1970,
 színes rézkarc,
 591×480 mm.
 Szépművészeti Múzeum
 Magyar Nemzeti Galéria,
 ltsz. G. 73.250.
 Fotó: Berényi Zsuzsa

10. kép

Banga Ferenc: *Várakozás 1514*. 1971, tus, 420×600 mm. Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. F 73.153. Fotó: Berényi Zsuzsa

Éhség című metonimikus, színes rézkarcra – 9. kép),³⁵ és csak bizonytalan asszociációkat engednek meg. Ismert vagy ismertnek vélt történelmi események illusztrációi,³⁶ illetve személyek ábrázolásai³⁷ ellenpontoszák végül – a Dózsa-tematika szempontjából a semmitmondásig – rejtőzködő jelentésű jeleneteket (Banga Ferenc: *Várakozás 1514*, 1971 – 10. kép).³⁸ Gyakori, hogy a címük és motívumaik, de kompozíciójuk alapján is narratívnak vélhető képek nem beszélnek, hanem enigmatikusak maradnak. Például láthatunk stilizált erdős tájban emberalakokat: talán Dózsa csapatai gyülekeznek?³⁹

35 Továbbá pl.: Záhorzik Nándor: *1514*, fa, ólom; Csohány Kálmán: *A vár*, rézkarc.

36 Pl.: Gácsai Mihály: *Vonulás Temesvárra*, linóleummetszet.

37 Pl.: Bárczi Pál: *Lőrincz pap*, lavírozott tus.

38 Továbbá pl.: Kovács Imre: *Parasztháborúk emlékére IV. Égő porta*, cinkkarc; Rékassy Csaba: *A kovácsok*, rézmetszet.

39 Diskay Lenke: *Dózsa népe I.*, fametszet.

A Fialat Képzőművészek Stúdiója még 1972 tavaszán hirdetett pályázatot *Dózsa 1514* címmel.⁴⁰ Tekintettel arra, hogy a Stúdió kiállításán⁴¹ szereplő művészek 42%-a később kiállított a Magyar Nemzeti Galériában is, a két kiállítás sok hasonlóságot mutatott. Jelentős különbség azonban, hogy bár a Stúdió Műszaki Egyetemen rendezett kiállítása nem élvezett olyan széles nyilvánosságot, ott 21 festmény is szerepelt, miáltal az vizuálisan erősebb, élénkebb hatást tett. Még fontosabb viszont, hogy a két különböző presztízű (és eltérő helyszínű) kiállításra más-más szempontok szerint válogatott az aktuális zsűri. A fiatal művészek Dózsa-képéről némi információt nyújtanak a *Mozgó Világ* Dózsára vonatkozó szerkesztőségi kérdéseire⁴² adott válaszok. A nyolc fiatal művész⁴³ (a Stúdió-tagság korhatára 35 év volt) válaszai – jóllehet eltérő tartalmúak és hosszúságúak, esetenként személyes műleírásokat is tartalmaznak – szorgosan ismétlik a közkezen forgó Dózsa-imázst. A művészek elmondása szerint Ady, Petőfi, Derkovits, Szabó Pál, Illyés Gyula, Kósa Ferenc, Juhász Ferenc, Eötvös József művei segítették őket Dózsa-képük megformálásában. Dózsa „a nyers népi erőt, egyszerűséget, természetességet képviseli” (Banga Ferenc) és a „tragikus végű forradalmat” (Bráda Tibor). Dózsa György emberi magatartása miatt jelentős számukra (Szentgyörgyi József), a szabadságvágyat, a népakaratot, a nép erejét képviseli (Kéri Ádám). Dózsa „fogalom-má vált, az elnyomott osztályok kultúrája tartotta fenn emlékét” (Gyurcsek Ferenc), és ő „az erőszakon, a fizikai megsemmisülésen győzedelmeskedő, mártírrá magasztosult ember”. A fiatal művészek ambíciói markáns véleményükkel kongruensek: „Szobrommal a legkülönbözőbb korokban szüntelenül fel-feltörő, elfojtott, de időnként lázadásra robbanó emberi öntudatnak kívánok emléket állítani” (Gyurcsek Ferenc). „A sorozat utolsó [réz]karca az ország és szabadság teljes pusztulása. [...] A lap felületén végigvibráló koponyahalom, melyen keresztültalposnak azonos, közeli és távoli, sátáni brutalitású lópaták [...]. Ezeket a félig-meddig megfogalmazott és vázlatban meglévő elképzeléseket igyekszem a kompozíció, tónus, ritmus és a rajz-vonalháló adta lehetőségekkel rögzíteni. Vagyis nem az irodalom, hanem a képzőművészet eszközeivel” (Rádóczy Gyarmathy Gábor).⁴⁴

40 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága már 1971. július 20-án tárgyalta a fiatal művészek számára szóló, „Dózsa alakjának ábrázolása” c. pályázatról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL) MSZMP KB Agit.–Prop. Bizottság iratai 1971. júl. 20. 163. ó. e. 35. <http://archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a130523.htm?v=pdf&a=start> (utolsó letöltés: 2014. október 19.)

41 A kiállítást a Budapesti Műszaki Egyetem szervezte. A zsűri által jóváhagyott műlista: MNL-OL XIX-J-4-m 95. doboz. (KIL K-234 ügyirata, 1972. április 11.)

42 „1. Mít idéz fel benned a Dózsa szó? 2. Hogyan alakult ki benned a Dózsa-kép? 3. Alakult-e, változott-e ez a kép a pályázatra készülve és a munka közben? 4. Mi az, ami a Dózsa-problematikából érvényes ma? 5. Elképzelted-e Dózsa személyét, emberi alkotását? 6. Mi a lényege a pályázatra készülő munkádnak?” Dózsa 1514-pályázat a Fialat Képzőművészek Stúdiójában. Kérdések a pályázatra készülési állapotában. *Mozgó Világ* 1972. 4. sz. melléklet.

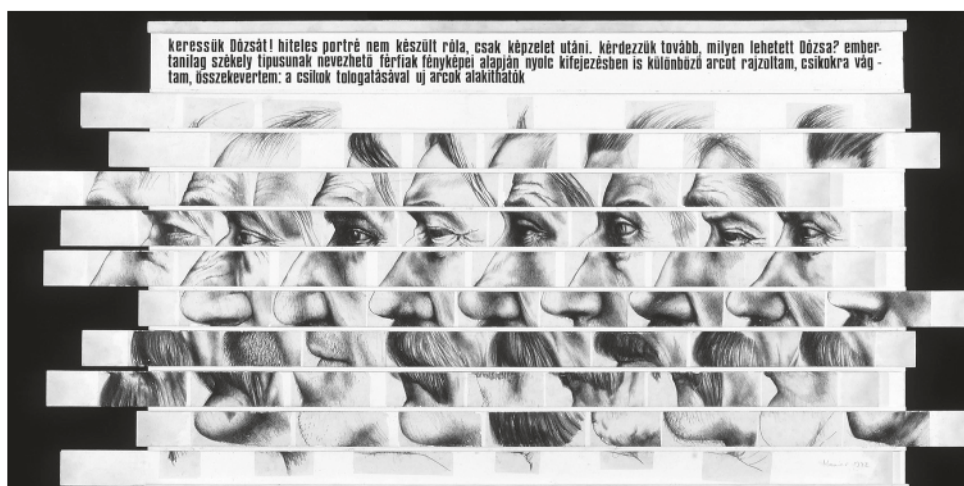
43 Banga Ferenc, Rádóczy Gyarmathy Gábor, Szentgyörgyi József a Magyar Nemzeti Galéria és a Fialat Képzőművészek Stúdiója kiállításán is szerepelt, Bráda Tibor, Gyurcsek Ferenc, Kéri Ádám, Szkok Iván csak a stúdiós kiállításon, Várnagy Ildikó végül nem vett részt egyiken sem.

44 Uo.

11. kép
Bodóczy István: *Dózsa*.
1972, olaj, vászon, 150×110 cm.
Magántulajdon.
A művész jóvoltából

Magától értetődő, hogy a festészeti fődíjat elnyerő Bodóczy István képe (*Dózsa* – 11. kép) egy grafikai és kisplasztikai kiállításon nem is szerepelhetett volna. Ám nemcsak erről van szó, hanem inkább arról, hogy a kiállítások kis különbségeiből eltérő kánonok rajzolódnak ki. Bodóczy tiszta, kontrasztos színekkel, lendületes ecsetvonásokkal, heves mozdulatú elnagyolt formákkal jelenítette meg a Dózsa-lakomát: két hajdú szájával marja, tépi a húst a még élő, fájdalmas testből – és a művész festői eszközei által még horrorisztikusabbá tette a brutális eseményt. Bodóczy István expresszionista festészete eltérített realizmus, mely az ajánlott, de ekkor már bizonytalan „szocialista tartalommal” rendelkező realizmust teljes mértékben ignorálta. Dózsa-képének a testi fájdalom, a szenvedés kifejezéséhez adekvát expresszionizmusa az 1920-as évek késői utódaként megelőlegezte az 1980-as évek újexpresszionizmusát, míg a szenvedés pátoszformuláit Bodóczy több száz éves képtípusokból – mint a Keresztlevétel, a hátrahanyatló fejű Pietà ritkább típusa, a sok sebtől véres Vir Dolorum – formálta meg. A galériabeli monokrómiából kibontakozó visszafogott összképet alkotó munkák közös nevezője – bár a grafikák négyzetcentiméterein az álnaivtól az expresszíven és részletezőn át a csaknem absztraktig sokféle egyéni stílus előfordult – egy elnagyolt realizmus, mely abból következett, hogy a szocialista realizmus akkor már több mint egy évtizede érvényét veszítette, noha az 1970-es évek végéig a retorika szintjén megmaradt – nem stílust,

12. kép

Maurer Dóra: *Keressük Dózsát!*

1972, farost, papír, kollázs, ceruza, 62×100 cm. Janus Pannonius Múzeum (Pécs),
Itsz. 74.71. Fotó: Füzi István

csupán „szocialista tartalmat” jelentett.⁴⁵ Ahogy puhult a diktatúra, úgy puhult a realizmus is. A stúdiós festmények ehhez képest hangsúlyeltolódást jeleztek (bár „kötelező” feladatot teljesítettek a fiatalok is); a színes, expresszív, lazán figuratív képek kikezdték az erejét vesztett realizmus⁴⁶ unalmát.

A két kiállítás jól illusztrálja a diktatúra művészetre gyakorolt hatását. A kultúra szabad áramlását és a művészek mozgásterét erősen korlátozó rendszer szükségképpen vezetett a kultúra satnyulásához, ami a politika számára csak akkor kezdett kínossá válni, amikor kiderült, hogy a saját ideológiáját propagáló művészetet sem tud megfelelő minőségben felmutatni. A hitelét vesztett politikai eszmék a művészek számára már önmagukban nem jelentettek kellő motivációt. Ez olyan esetekben, mint a Dózsa-megemlékezés, a hatalmát féltő politikai vezetés számára éppen kapóra jöhetett, mert míg ezzel a retorika szintjén „a forradalmi szellem” fenntartását hirdette, közben éppen attól tartott, hogy ha ez túl jól sikerül, a dolog ellene fordulhat. Ezért a hatalom számára teljesen megfelelő lehetett, hogy egy ilyen megemlékező reprezentatív kiállítást a politikától elforduló, ám életben

45 *Prakfalvi Endre–Szücs György: A szocreál Magyarországon.* Corvina, Bp., 2010; *Aradi Nóra: A szocialista képzőművészet története.* Magyarország és Európa. Corvina, Bp., 1970.

46 A realizmus (és a realista) fogalmát, bár korántsem egyértelmű, és teoretikusan is szövevényes diskurzusok alakultak ki körülötte, ezúttal mégis a leghétköznapibb értelmében használok, mivel a teóriába és annak történetébe való belebonyolódás eltérítene témámtól. A Kádár-korszak alatt folyamatosan „téma” volt a különböző realizmusok kérdése. A szocialista realizmus. I–II. Szerk. Köpeczi Béla. Gondolat, Bp., 1970.; *Vitányi Iván: A realizmus értelmezéséről.* Társadalmi Szemle 20. (1965) 5. sz. 65–71.; *Maróthy János: A realizmus általában és konkrétan.* Társadalmi Szemle 19. (1964) 12. sz. 54–69.

maradni akaró, önmagukat művészeti szakmunkássá lefokozó emberek semmitmondó alkotásai töltik meg. A témához nem tartozó, ám jobb minőségű grafikák szerepeltetésének oka az lehetett, hogy a kortárs művészek alkotásaiból nem tudtak elegendő, a témához méltó minőségi képanyagot összeszedni. Bár ezzel a botrányt elkerülték, ugyanakkor éppen az „oda nem illő képekkel” és azzal, hogy a fiatalok kiállítását szinte jelentéktelenként kezelték, leplezték le a helyzetet.

Kevés kétség fér hozzá, hogy a hivatalos kiállítások többé-kevésbé (többé: Magyar Nemzeti Galéria – kevésbé: Fiatal Képzőművészek Stúdiója) lehangolóan sikerültek. Ebben szerepet játszott a zsúri korrupció összeférhetetlensége és tekintélyelvűsége is. Erre éles fényt vet Maurer Dóra esete, aki szellemes grafikáját, amelyet kimondottan a Magyar Nemzeti Galéria felhívására alkotott, nem állíthatta ki.⁴⁷ Maurer az 1970-es évek elején szisztematikus konceptuális munkákat készített, egyszerű matematikai algoritmusok szerint – rendszerint geometriai elemekből – komponálta logikai sorozatait. Voltaképp ebbe a formális logikai sorba illeszkedik a *Keressük Dózsa!*⁴⁸ című grafikája is (*12. kép*). Tetején olvasható a leírás és használati utasítás: „kérdézzék tovább: milyen lehetett Dózsa? Embertanilag székeley típusúnak nevezhető férfiak fényképei alapján nyolc kifejezésben is különböző arcot rajzoltam, csíkokra vágtam, összekevertem: a csíkok tologatásával új arcok alakíthatók.” A tíz csík kombinációival több millió lehetséges Dózsa-profil rakható ki. Maurer Dózsa-munkájához ikonográfia-történeti, antropológiai és történelmi előtanulmányokat folytatott. Kiindulása, miszerint nem ismerünk hiteles Dózsa-ábrázolást, egyben munkájának lényegét is képezi. Miközben játszunk e tologatós játékkal, kombinálunk és nevetünk, rakjuk össze a sok-sok Dózsa-profilt, ezáltal mi magunk is részt veszünk a jelentésgenerálásban. Mi konstruáljuk meg a magunk Dózsa-képét, miközben lehetetlen előállítani az egy, igazi Dózsa-képet.

ERZSÉBET TATAI

DÓZSA '72.

THE VISUAL REPRESENTATION OF GYÖRGY DÓZSA ON THE IDES OF THE KÁDÁR ERA

In 1972, the Hungarian National Gallery organised a graphic and statuette exhibition with the support of the Ministry of Education, while the Studio of Young Artists, a quasi-subsidiary of the Foundation for Fine Arts, organised an art competition – both on occasion of the alleged 500th anniversary of Hungarian revolutionary György Dózsa's birth.

Relatively speaking, a great deal of information is available on the Gallery's exhibition: a proper catalogue was made of it, numerous critiques appeared on it, and the Arts and Crafts Advisory Council (as well as its successors) kept the jury's records. On the other hand, we know almost nothing about the Studio's competition. The pictorial source is far from being complete; aside from this, we have to rely on the artists' memories for the most

47 Maurer Dóra közlése, 2014.

48 Farost, papír, kollázs, ceruza, 62×100 cm. Janus Pannonius Múzeum (Pécs). *Hárs Éva–Romváry Ferenc: Modern Magyar Képtár Pécs*. Corvina, Bp., 1981. 308–309.

part. In the Studio of Young Artists' Association's archive, the record for their July 1972 general assembly merely mentions in passing that the competition had been successful. Aside from shedding light on the unfair chances "young" artists had against those who already "had it made", this lack of documentation also shows what a frighteningly short time it takes until art history can no longer be reconstructed, even in a period unravaged by revolutions or war. It can also be seen as indicating that it was not advisable (or not worth it, according to the comrades) to publish the image of Dózsa the Studio had generated.

ÁCS PÁL

„Hamis barátok rebelliója”

Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után

Az itt következő gondolatok sokkal inkább tartoznak a 20. század '70-es éveinek történetéhez, mint a 16. századéhoz. Több mondanom van most Szűcs Jenőről – az 1970-es–1980-as évek nagy hatású, mára már némiképp elfeledett történészeréről, a magyar történetírás egyik megújítójáról,¹ az 1514. évi parasztháború kiemelkedő kutatójáról –, mint magáról Dózsa Györgyről.

Nem sokkal Csehszlovákia 1968-as megszállása után történt a következő, jellegzetesen groteszk, kelet-közép-európai eset. A történelmet akkoriban, az 1970-es években (is) saját politikai céljaira használó hatalom berkeiből jött az ötlet: az 500 évvel korábban született parasztforradalmár tiszteletére az 1972-es esztendő legyen Dózsa-émlékév.² Szükség volt a klasszikus forradalmi szimbólumok felelevenítésére.³ A kultúrpolitikát nemigen zavarta, hogy Dózsa György születési dátuma szintiszta spekuláció alapján „keletkezett”: semmilyen kézzelfogható adat nem támasztotta alá azt, hogy a paraszvezér 1472-ben született.⁴ Az emlékév meghirdetése a kor szokásainak megfelelően afféle megrendelés volt a történészek számára: alkossanak új eredményeket hozó – a politika által is kiaknázzható – szaktanulmányokat Dózsáról. Alighanem az 500 éves jubileum politikus kezdeményezőit is meglepte, hogy mennyire komolyan vette a szakma ezt a felkérést. Ennél is nagyobb megdöbbenést okozott az emlékév kapcsán

1 Tiszteletkőr. Klaniczay Gábor, Laszlovszky József, Petrovics István, Zsoldos Attila, Pirnát Antal, Gyimesi Sándor, Rugási Gyula írásai Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. könyvéről (MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993). BUKSZ 6. (1994) 3. sz. 321–339. A *Tiszteletkőr* konvencionális szakmaiságát, Szűcs szokatlan gondolati dimenziói iránti érzéketlenségét bírálja: *Gyáni Gábor*: Szűcs Jenő, a magányos történétíró. Forrás 40. (2008) 6. sz. 18.

2 Ld. Tatai Erzsébet írását folyóiratunk jelen számában..

3 Vö. Dózsa. Magyar költők versei (Dózsa születésének ötszázadik évfordulójára). Szerk. Tóth Gyula. Előszó Juhász Ferenc. Szépirodalmi, Bp., 1972.; *Nemeskürty István*: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. Kossuth, Bp., 1972.

4 „Az emlékévben Márki becléséből [*Márki Sándor*: Dósa György. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1913. 17.] kiindulva egyezményesen 1472-t tették meg születési évnek. Láttuk, forrásainkban életkora sosincs megemlítve. Ebből Márki joggal következtethetett arra, hogy sem fiatal, sem öreg nem lehetett, beclése alighanem mégis hibás: a 16. század elejére saját korának viszonyait vetítette vissza, s jó negyvenesnek vélte Székely Györgyöt. Úgy vélem, közelebb járnánk az igazsághoz, ha harminc, harmincöt évesnek gondolnánk.” *Barta Gábor*: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Századok 109. (1975) 87.

napvilágot látó tudományos publikációk újszerűsége és bátor szókimondása.⁵ A Dózsa-kérdés körüli szellemi pezsgés – mennyiségében és minőségében – messze meghaladta a megrendelők elvárásait. De a kiszabadult szellem már nem bújtt vissza a palackba.

Az 1972-es emlékév legnagyobb hatású tanulmányait Szűcs Jenő írta – azonnal hármat. Az egyiket egy történelmi szakfolyóiratban,⁶ a másikat egy népszerű társadalomtudományi közlönyben,⁷ a harmadikat az *Irodalomtörténeti Közleményekben*⁸ jelentette meg. A három szöveg között vannak ugyan tartalmi átfedések, mégis teljesen önálló értekezésekről van szó. Szűcs sajátos munkamódszerére jellemzően mondanivalójának lényegét mindhárom tanulmányában tételesen kifejtette, de hol a filológiai, hol a történelmi-elméleti, hol pedig az eszmetörténeti, kultúrantropológiai argumentációt részesítette előnyben.

Szűcs Jenő mindenekelőtt szigorú rendet teremtett a parasztháború forrásai között. Kimutatta, hogy a köztudatban élő Dózsa-narratívában a történelmi források mintegy tótágast állnak: a leghiteltelenebbeknek van a legnagyobb, a leghitelesebbeknek a legkisebb tekintélyük. A legtöbb megbecsülést a másodlagos vagy harmadlagos értesülésekre alapozó, irodalmi elvek szerint megszerkesztett (jobbára elég késői) humanista költők és történétírók kapják, miközben a primer források háttérbe szorulnak.⁹

5 1972-ben nemzetközi Dózsa-ülésszakot tartottak a Magyar Tudományos Akadémián. A konferenciát a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete rendezte. A konferencia előadásai: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert.* Hrsg. Gusztáv Heckenast. Akadémiai, Bp., 1977.

6 *Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága.* Levéltári Közlemények 43. (1972) 213–263.

7 *Uő: Dózsa parasztháborújának ideológiája.* Valóság 15. (1972) 11. sz. 12–39. Ugyanez: in: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1974. 601–667. – Ez a szöveg azonos Szűcs Jenőnek az emlékévben megtartott nemzetközi Dózsa-konferencián németül tartott előadásával: *Die Ideologie des ungarischen Bauernkrieges.* In: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i. m. (5. jz.)* 157–187. A tanulmány széles körű vitát váltott ki a közvéleményben. Mód Aladár, Bácskai Vera, és főként Perjés Géza vitacikkei, valamint Szűcs Jenő válaszai ma már a tudománytörténet részét képezik. A Perjés Gézával folytatott disputából voltaképpen egy negyedik nagy Dózsa-tanulmány formálódott: *Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén.* In: *Uő: Nemzet és történelem i. m.* 557–600. Vö. Szűcs Jenő műveinek bibliográfiája: in: *Uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szerk. Zimonyi István. József Attila Tudományegyetem Östörténeti Tanszék, Szeged, 1972. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) 323–330.

8 *Uő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében.* *Irodalomtörténeti Közlemények* 78. (1974) 409–435. Ugyanez oroszul: *Rol' oppozicionnogo tecenia sredi franciskancev v formirovanii ideologii krest'anskoj vojny 1514 goda i Reformacii Vengrii.* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1976) 1. sz. 25–72.

9 Szűcs hat forrástípust különít el: 1. Az eseményekkel egyidejűleg keletkezett magánlevelek, tudósítások, követjelentések; 2. a világi és egyházi kormányzat egykorú iratai; 3. a felkelést követő hónapokban keletkezett jogi emlékek; 4. emlékirat jellegű feljegyzések, amelyeket személyes élmények alapján, az események utáni évtizedekben írtak; 5. külföldi kortársak szóbeli információik alapján lejegyzett elbeszélései; 6. a parasztháború humanista feldolgozói Taurinustól Istvánffyig. Szűcs azt állítja, hogy a hagyományos történetírás ebből a hat forrásfajtából kizárólag a 6. csoportra alapozta megállapításait. *Szűcs J.: Nemzet és történelem i. m.* (7. jz.) 610–612.

Éppen ezért Szűcs az okleveles forrásokat helyezte előtérbe,¹⁰ az elbeszélő műveket pedig – ezek fényében – következetes kritikának vetette alá. Így sikerült helyreállítania a parasztháború valószínűbb eseménymenetét. Bravúros elemzéssel bebizonyította, hogy Dózsa György az események kezdetén még nem állt a Bakócz Tamás bíboros által a török ellen toborzott kereszties had élén.¹¹ Egyértelmű, hogy a híres „ceglédi beszéd” pusztán fikció:¹² Dózsa valójában csak jóval később, május 28. és június 6. között, a nagylaki győzelem és Lippa elfoglalása után lett az országos parasztháború fővezére: „Minden ezen a héten dőlt el. Miután Dózsa feladta a török hadjáratot és csakugyan meghirdette a háborút a nemességgel szemben” – írja Szűcs.¹³ Dózsa fellépésére tehát a céljait folyamatában változtató, egyre radikalizálódó mozgalom sodrában, az események fordulópontján, és nem a kezdetén került sor.

A történész egyúttal kiemelt figyelmet szentelt a parasztmozgalom vezérkarában feltűnően nagy számban jelen lévő egyházi személyeknek, a széles látókörű Lőrinc papnak, a „dühöngésig rajongó”¹⁴ Túrkevei Ambrusnak és társaiknak, akik a háború „ideológusainak” számítottak. Szűcs érdeklődését felkeltette az a körülmény, hogy a lázadásban részt vevő egyháziak túlnyomó többsége obszerváns ferences szerzetes volt.¹⁵ Ezért is vont be Szűcs a vizsgálatba egyelőre még senki

10 Szűcs felhasználta a parasztháború korszerű monográfiáját és okmánytárát; ezek ekkor még csak kéziratos formában léteztek: *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Bp., 1973.; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigiti Geisa Érszegi.* Akadémiai, Bp., 1979.

11 „Meggyőződésem [...], hogy Székely Dózsa György eredetileg nem volt a keresztiesek vezére” – hangsúlyozza Barta Gábor is: *Barta G.: i. m.* (4. jz.) 70.

12 Az állítás újszerűségének kontextusához érdemes figyelembe venni, milyen hatása és szerepe volt ekkoriban Illyés Gyula *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* c. versének. In: Dózsa. Magyar költők versei i. m. (3. jz.) 82–83. Érdekesebb ennél Nemeskürty István felfogása. A regényes Dózsa-életrajzban érzékelhető, hogy a szerző már tudatában van a ceglédi beszéd hitelességét cáfoló új kutatásoknak: „tekintsük tehát Ceglédet pusztán *jelképeknek*” – mondja Nemeskürty. Mégis – követve a hagyományt – beilleszti könyvébe a „Cegléd piacán” c. fejezetet, jellemző módon Taurinusra, Tuberóra és Gianmichele Brutóra (tehát a Szűcs által kritizált humanista feldolgozásokra) alapozva elbeszélését. *Nemeskürty I.: i. m.* (3. jz.). Az emlékérv során díszkiadásban jelentették meg Stephanus Taurinus *Stauromachiáját*, melyben a fiktív ceglédi beszéd elhangzik: *Taurinus István: Paraszti háború.* Ford. Geréb László. Magyar Helikon, Bp., 1972. 30–33. – A parasztháború „mítoszait” csak napjainkban kezdi – az emlékeztörténet társadalomtörténetének szemszögéből – újraértelmezni a történettudomány: *Erdélyi Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban.* In: *Uő: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Libri, Bp., 2011. 161–181.

13 *Szűcs J.: Nemzet és történelem* i. m. (7. jz.) 642–643.

14 A tanulmány Szerémi György szavával (*furibundus*) jellemzi itt a parasztháború egyik ideológusát. *Szűcs J.: Nemzet és történelem* i. m. (7. jz.) 642. Tudatos utalás ez a későbbi német reformáció apokaliptikus lázban égő fanatikus forradalmárainak „rajongó” (*Schwärmer*) megnevezésére. Tudjuk, hogy nemcsak a katolikus egyház, hanem Luther is kegyetlen harcot hirdetett a „hamis testvérek és rajongó lelkek” ellen. Luther válogatott művei. V. Bibliafordítás, vigasztalás, imádság. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Bp., 2011. 493.

15 A parasztháború „értelmiségének” obszerváns ferences hátterét a régebbi szakirodalom nem érzékelte, de Szűcs Jenővel együtt, vele egy időben már Barta Gábor is hangsúlyozta: *Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m.* (10. jz.) 61–62. Még érdekesebb, hogy a források mélyebb ismerete

által nem tanulmányozott kódexet: a magyar obszerváns ferences rendtartomány belső írásos ügyvitelét szolgáló formuláskönyvet.¹⁶ Ez a kézirat számos érdekes adatot tartalmaz a Dózsa-lázadás előtt és alatt izgató prédikációkat tartó ellenzéki vagy (korabeli egyházi szóhasználat) „apostata” (vagyis a szerzetesrendet elhagyó) ferences szerzetesek nézeteiről. A magyar ferences rendtörténet adatait és az említett formuláskönyv tanulságait a parasztháború valós eseménytörténetével összevetve Szűcs arra a meggyőződésre jutott, hogy a lázadás forrongó gócai egybeesnek az obszerváns ferences rendtartomány egy-egy jelentős kolostorával. A harcok valóban Szikszó, Sárospatak, Gyula, Várad, Csanád környékén, valamint a Duna–Tisza közének alsó részén dúltak a leghevesebben, ott, ahol jelentős obszerváns kolostorok is voltak. „A kellő kritikával megszűrt források hiteles információi és kódexünk darabjai tehát immár fogaskerekeként illeszkednek egymásba” – mondja Szűcs.¹⁷

Ezekből a mikrofilológiai vizsgálatokkal nyert adatokból és megfigyelésekből kiindulva, merész logikai következtetésekkel alkotta meg Szűcs Jenő híres téziseit a parasztháború – általa „népi kereszties gondolatkörnek” nevezett – ideológiájáról, amelyet a ferences obszervancia elhajló irányzataiból eredeztetett. „A mikrofilológia e ponton egyszersmind pszichológiai forrás” – hangoztatta a történész.¹⁸ Az a kérdés foglalkoztatta leginkább, hogy miképpen alakulhatott át egy eredendően törökellenes kereszties eszmekör a nemesség elleni fegyveres lázadás ideológiájává.¹⁹ Pontosabban fogalmazva azt kutatta, hogy kik és miképpen „fordították le” a török elleni kereszties háború gondolatrendszerét a társadalmi egyenlőtlenségek azonnali, erőszakos megszüntetésére irányuló propaganda nyelvére. Ezt a sajátos

nélkül, de kellő intuícióval ugyanekkor *Nemeskürty István* is rátalált a parasztháború ferences gyökereire: In signo crucis. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. Vigilia 37. (1972) 595–599. Vö. *Szűcs J.*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 216.; *Uő.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 411.

16 *Szűcs J.*: A ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 223. A szóban forgó kódex (Formularium in usum ordinis fratrum minorum regularis observantiae in Hungaria. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Lat. 432. – a cím Bartonic Emmától származik) és két másik formuláskönyv kritikai kiadása Molnár Antal gondozásában és bevezető tanulmányával az *Analecta Franciscana* sorozat 17. köteteként Rómában jelenik meg 2015-ben.

17 Vö. *Szűcs J.*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 247.

18 *Uő.*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 649.

19 Szűcs Jenő pontosan tisztában volt az 1456-os előzményekkel is. *Uő.*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 214.; *Uő.*: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle 6. (1963) 11–14.; *Uő.*: Nemzet és történelem. i. m. (7. jz.) 616. Erre az összefüggésre nemrégiben Klaniczay Gábor emlékeztetett: „1456-ban Kapisztrán János obszerváns ferences prédikátort küldte a pápa Magyarországra, hogy toborozzon parasztokat a török ellen. Ebből már akkor, a nándorfehérvári győzelem idején is adódtak problémák. Amikor összegyűlik egy nagy paraszti tömeg, beindul egyfajta dinamizmus, amelyben átalakul a társadalomról alkotott szemléletük. Ők azok, akik az országot megvédik, és nem a nemesek. Megindul és egyre messzebb ér az ellenségek kijelölésének a folyamata, eléri az urakat is, akik nem tudták őket megvédeni. A kereszties hadjáratokban mindig volt ilyen veszély Nyugat-Európában is.” *Erdélyi Gabriella–Klaniczay Gábor–Pálosfalvi Tamás*: Muzsikáltak a kínhalálhoz. Népszabadság 2014. máj. 16. <http://nol.hu/kultura/muzsikáltak-a-kinhalalhoz-1462447>.

nyelvezetet a ferences rendben, különösen annak obszerváns irányzatában lehetőségként mindig is meglévő radikális misztika és apokaliptika beszédmódjában vélte felfedezni az elemző.²⁰ Szűcs különös jelentőséget tulajdonított egy körlevélnek, amelyben a ferences tartományfőnök elítélte a magyar kolostorokban dívó szentírás-magyarázat gyakorlatát, bírálta bizonyos rendtagok vakmerőségét, akik „azon fáradozván, hogy többet értsenek meg, mint ami helyes, a közösségben a testvérek előtt bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, szemüveget tesznek fel, s különféle dolgokat nyilvánítanak ki, ami éppen eszükbe jut”.²¹ Kardos Tibor és Székely György korábbi kutatásaira²² is támaszkodva Szűcs Jenő a hazai ferencesek közt jól ismert misztikus-apokaliptikus iratokból és a két európai jelentőségű magyar ferences író, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát írásából igyekezett tartalommal megtölteni a „ferences ellenzékiesség” nehezen körvonalalozható fogalmát. Tudvalevő, hogy ugyanezekben a dolgozataiban Szűcs – messze túlmutatva a Dózsa-felkelés problematikáján – még merészebb hipotézissel a magyarországi reformáció kibontakoztatását is a ferences aposztatáknak tulajdonította,²³ megalkotva ezzel a „ferences reformáció” sokat vitatott elméletét.

De szorítkozzunk most csupán a Dózsa-tanulmányok egykorú, 1970-es évekbeli értelmezési lehetőségeire és jelentésköreire. Vajon mi lehetett az oka, hogy – Gyáni Gáborral szólva – Szűcs Jenő „idehaza szinte sztártörténésznek számított”?²⁴ Hogyan lehetséges, hogy bonyolult filológiai akribiával megírt, nehéz és szerteágazó következtetési láncokat fűzőgető szövegei – köztük a Dózsa-értekezések – jelentős hatást gyakoroltak a magyar értelmiség széles köreire, azokra is, akik amúgy nem túlságosan érdeklődtek a történettudomány iránt? A válasz látszólag nagyon egyszerű: Szűcs Jenő lényeges problémákról tudott nagyon fontosat és újszerűt mondani. Ám ha azt is megkérdezzük, hogy milyen nemzetközi és hazai példák elvi sémái nyomán, milyen gondolatrendszerekben mozogva fejtette ki ezt a hatást, akkor a válasz sokkal nehezebb.

Vitathatatlan, hogy a Dózsa-tanulmányok – pusztán a témájuk miatt – felkeltették a marxista értelmezés igényét. Az „ideológia” kifejezés (amely Szűcs egyik

20 A ferences mozgalomban kezdettől jelen lévő radikális misztikát egy sajátos kulturális modellt tükröző nyelvi jelenségként leíró Szűcs Jenő (nem meglepő módon) előlegezi Jacques Le Goff 1999-ben írt Assisi Szent Ferenc-monográfiájának (*Jacques Le Goff: Assisi Szent Ferenc*. Ford. Szilágyi András. Európa, Bp., 2002.) lényeges megállapításait.

21 *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 422.

22 *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Akadémiai, Bp., 1955. 386.; *Székely György*: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok 95. (1961) 473–504. Az 1972-es Dózsa-konferencián mindketten előadtak: *György Székely*: Der Dózsa-Aufstand. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i. m. (5. jz.) 21–36.; *Tibor Kardos*: Bemerkungen zur Ideologie des bewaffneten Kampfes in der Dózsa-Revolution. Uo. 207–216. A radikális misztika szakirodalmának (Szűcs által nem említett) magyarországi előzményei közé tartozik még: *Otrokocsi Nagy Gábor*: A misztika kódexirodalmunkban. Debreceni Református Tanárképző, Debrecen, 1937.

23 Különösen: *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 426–435.

24 *Gyáni G.*: i. m. (1. jz.) 5.

tanulmánycímében feltűnik)²⁵ nem nélkülözött bizonyos marxista allúziókat. Persze nem a *Geyer Flórián dalát* éneklő tömegek forradalmi szlogenjeit, nem is Engels *Német parasztháborúját* vagy Bebel és Kautsky mechanikus társadalmi determinizmusát vélhették egyesek kihallani Szűcs Dózsa-értekezéseiből. Sokkal inkább azoknak az – akkor még korszerűnek számító – modern, marxista történetíróknak a hatását érezhették itt, akik ekkor még hittek az európai forradalmak „ideológiájának” gazdasági-társadalmi meghatározottságában. Már Szűcs Jenő működése előtt is ismertek voltak Magyarországon a dogmatizmust elutasító nyugat-európai marxista történészek munkái. A magyar puritanizmus történetével foglalkozó Makkai László például felhasználta Christopher Hillnek az angol polgári forradalom apokaliptikus látásmódját tárgyaló munkáit.²⁶

Szűcs Jenő azonban ekkorra már messze meghaladta a „korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet” – írja Gyáni Gábor Szűcs Jenőről szóló portrétanulmányában.²⁷ A Dózsáról szóló írásokból valójában teljességgel hiányoznak a marxista történetírók elemzési technikái. A parasztlázadás ideológiáját nem a szociális feszültségekből és a gazdasági viszonyokból származtatja a szerző. Voltaképp még azok a (manapság is hangoztatott) érvek sem szerepelnek Szűcsnél, amelyek a parasztság fokozódó terheiben, a földesúri elnyomás törvényesítésében látják az elégedetlenség okait. Hiányzik az a megszokott indoklás is, mely szerint a nemesség a tavaszi mezőgazdasági munkák elmaradásától való féltében gátolta meg a török elleni keresztes háború megindítását.²⁸

Az olvasók némiképp több joggal észlelhették Szűcsnél a marxizmus determinizmusának *fordítottját*. Érthették úgy is ezeket a szövegeket, hogy a szerző – ismét „talpáról a fejére állítva” a marxista érvrendszert – nem az „alapból”, hanem a „felépítményből”, az ideológiából kiindulva próbálja megmagyarázni a parasztfelkelés eseménymenetét. Ismerve Szűcs Jenő meghatározó kötődését a protestantizmus eszmevilágához, sokan gondolhatták azt is, hogy a szerző a reformáció eredendően apokaliptikus szelleméből óhajtja „levezetni” a társadalmi revolúciót. Nyugat-európai párhuzamként felmerülhetnek olyan, a középkori és kora újkori millenarista mozgalmakat vizsgáló történeti munkák, amelyek efféle szemlélettel kezelték anyagukat. A mély baptista gyökerekkel rendelkező oxfordi történész, Marjorie Reeves már az 1950-es években híressé vált Gioacchino da Fiore (1132–1202) calabriai apát millenarizmusának „előreformációs” szemléletéről szóló írá-

25 Az „ideológia” kifejezés ebben a kontextusban ráutalás, egyszersmind elrugaszkodás Kardos Tibor és Székely György fent említett (22. jz.) munkáitól.

26 Az angol tudományosságban ma is megbecsült kutatónak számító marxista történész Christopher Hill (1912–2003) egyik könyve igen korán megjelent magyarul: *Az angol forradalom: 1640. Három tanulmány*. Szerk. Christopher Hill. Szikra, Bp., 1948. Később: *Uő: Az angol forradalom évszázada: 1603–1714*. Kossuth, Bp., 1968. Hillre hivatkozik: *Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Akadémiai, Bp., 1952. 9., 17., 88.

27 *Gyáni G.*: i. m. (1. jz.) 5.

28 *Vö. Szakály Ferenc–Barta Gábor: Dózsa népe és a magyar társadalom*. Társadalmi Szemle 27. (1972) 6. sz. 75–85.

sai révén,²⁹ melyeket a magyar reneszánszszakutató Bán Imre is nagy haszonnal forgatott. Kevésbé ismerték nálunk Norman Cohn 1957-ben kiadott *The Pursuit of the Millennium* című alapvető munkáját.³⁰ A könyv a keresztes háborúk messianisztikus szelleméből, a „forradalmi flagellánsok” hitvilágából, szektás indulatokból, általános elkeseredésből kiindulva adott magyarázatot a középkor nagy társadalmi válságaira – Szűcséhez sokban hasonló problémalátással. Dame Frances Yates³¹ angol reneszánszszakutatónak a kora újkori millenarizmust tárgyaló munkái (részben a Szűcs Jenővel szoros kapcsolatban álló Klaniczay Tibor hatására) éppen az 1970-es években váltak népszerűvé Magyarországon. Yates a 16. század végi értelmiség „egyetemes reformációra” való törekvéseit elemezve jutott el a harmincéves háború kitörésének magyarázatához.³²

Alighanem ennek a fordított irányú determinizmusnak az elutasítása is megjelenik azokban a manapság olvasható reformációtörténeti tanulmányokban, amelyek élesen bírálják Szűcs Jenőnek a „ferences reformációra” vonatkozó, fent említett téziseit.³³ Való igaz, hogy ez az elmélet minden eredetisége és meggyőző ereje ellenére nemigen állta ki az idők próbáját.³⁴ A legszigorúbb forráskritika sem

29 Marjorie Reeves (1905–2003) az oxfordi St. Anne’s College kutatója egy életen át tanulmányozta Joachim apát műveit és szellemiségét. Pl.: *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*. Clarendon Press, Oxford, 1969. (Reprint: University of Notre Dame Press, Notre Dame [Indiana], 1993.) Hivatkozik rá *Bán Imre: Dante és a joachimizmus*. In: *Uő: Esmék és stílusok*. Akadémiai, Bp., 1976. 21.

30 Szintén hivatkozik rá: *Bán Imre: Chiliastikus és apokaliptikus hiedelmek a reneszánsz korban*. In: *Uő: Költők, eszmék, korszakok*. Szerk. Bitskey István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 73. (A korábban publikálatlan tanulmány Bán Imre hagyatékában maradt fenn, eredetileg egy francia kézikönyv számára készült.) Cohn jelentőségét méltatja: *Howard Hotson: Anti-Semitism, Philo-Semitism, Apocalypticism, and Millenarianism in Early Modern Europe. A Case Study and Some Methodological Reflection*. In: *Seeing Things Their Way. Intellectual History and the Return of Religion*. Ed. Alister Chapman–John Coffey–Brad S. Gregory. University of Notre Dame Press, Notre Dame (Indiana), 2009. 95–98.

31 Dame Frances Amelia Yates (1899–1981) a londoni Warburg Institute egyik legkiválóbb kutatója volt. Műveit (pl.: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. University of Chicago Press, Chicago, 1961.) Klaniczay Tibor nyomán sokan ismerték Magyarországon az 1970-es években. Klaniczay meghívására előadást is tartott a Magyar Tudományos Akadémián.

32 Véletlen egybeesés, de nem érdektelen, hogy a Dózsa-emlékévvvel egy időben jelent meg egyik legfontosabb könyve: *Frances A. Yates: The Rosicrucian Enlightenment*. Routledge & Kegan Paul, London, 1972.

33 A Szabó András és Óze Sándor között az ún. ferences reformációról kibontakozott vita állomásait és a disputa bibliográfiáját legújabbán ld.: *Óze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2011. 109. skk. A vitában Szabó András Szűcs tézisének merev elutasítójaként, míg Óze a tézis továbbfejlesztőjeként lép fel.

34 Csepregi Zoltán (megengedőbb véleményt formálva) a ferences reformáció tézisént némiképp elavult, több ponton cáfolható koncepciónak érzi, mégsem tartja megalapozottnak az elmélet új keletű, totális tagadását, és maga hoz fel olyan érveket, melyek korlátozottan bár, de esélyt adnak ennek a kiüresedőben lévő teóriának is: *Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Balassi, Bp., 2013. (Humanizmus és Reformáció 34.) 219. Csepregi felhívja a figyelmet arra is, hogy Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült azonosítani azt a szerzetesi tapasztalatokkal is

óvta meg Szűcsöt attól, hogy egyes adatokat túldimenzionáljon és félremagyarázzon.³⁵ Másfelől az 1970-es években nem ismerhette még a magyar reformáció történetét olyan mélységig, ahogyan azt manapság a legújabb alap kutatások lehetővé teszik.³⁶ A protestantizmus hazai folyamatai nyilvánvalóan nem a ferences rendházakból indultak ki, noha az első magyar reformátorok között akadtak ferencesek is.

Félreértik azonban Szűcs Jenőt azok, akik bármiféle – ilyen vagy olyan irányú – determinizmus miatt marasztalják el. Ő ugyanis az 1970-es években már ezt az imént felvázolt, fordított értelmű társadalmi meghatározottságot sem tette magáévá – sem Dózsa-tanulmányaiban, sem más írásaiban. „A magyar 1514 eszmetörténeti szempontból azért foglal el sajátos helyet az európai parasztmozgalmak sorában, mert az ideológiai mozgás rövid három hét folyamán oly módon haladja meg a »regulázott« feudalizmus koncepcióját és jut el az egész társadalmi rend radikális átalakításának gondolatához, hogy ebben nem a misztika a vezérmotívum (noha természetesen bizonyos khiliasztikus vonások itt is közrejátszanak), és a vagyonszétosztás elve – tudomásunkkal – fel sem merül” – írja.³⁷ Szűcs tehát egy egyetemes, „össztörténelmi” kultúrakoncepció jegyében az ideológiát is a társadalmi mozgások részeként gondolta el, olyan erőként, amely, miközben formálja ezeket a mozgásokat, általuk maga is átalakul. Ez a szemlélet beszédes párhuzamokat mutat a francia Annales-iskola Szűccsel kortárs képviselőinek – Dubynek, Le Goffnak, Ariès-nek és társaiknak – történelemképével.³⁸ Nem véletlen, hogy egy bő évtizeddel később, amikor Szűcs Jenő már világhírűvé lett, az Európa három régiójáról szóló kis könyvének francia kiadásához az Annales vezéralakja, Fernand Braudel írt előszót.³⁹

A Dózsa-parasztfelkelésben részt vevő obszerváns ferencesek ideológiáját bonyolult és ellentmondásos képződményként mutatta be Szűcs: „e mozgalom már 13. századi eredetében a ferences rend (sőt tágabban az egész egyház) *spirituális* indítékú belső reformkísérlete volt, s egyidejűleg az egyház már alapjában *nem spirituális* jellegű autoritásának harcos védelmezőjeként lépett fel. [...] Az obszervancia természetrajzához tartozik, hogy *ugyanabból a talajból* termelődtek ki szüntelenül eretnek és kvázi-eretnek magatartásformák, s egyidejűleg az *ecclesia militans* olyan pregnáns – némely tekintetben a későbbi jezsuitákra emlékeztető – képviselői, mint a magyar történelemben szerepet játszó Marchiai Jakab és Kapisztrán János” – hangsúlyozta a történész.⁴⁰ Szűcs közel került ahhoz, hogy megállapítsa: az inkvizítor és az „aposztata” eretnek közti különbség szinte észrevehe-

rendelkező, mozgékony klerikusréteget, amelyből előléphetett a hazai reformátorok első nemzedéke. *Erdélyi G.*: Szökött szerzetesek i. m. (12. jz.) 97–113.

35 Különösen jól tetten érhető ez Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációinak a reformáció irányába mutató túlértelmezésében: *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 426. skk.

36 *Pl. Csepregi Z.*: i. m. (34. jz.)

37 *Szűcs J.*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 618.

38 *Peter Burke*: The French Historical Revolution. The Annales School 1929–89. Polity Press, Cambridge, 1990.

39 *Jenő Szűcs*: Les trois Europes. L'Harmattan, Paris, 1985.

40 *Uő*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 632.

tetlen, kultúrájuk azonos, ugyanazt a „nyelvet” beszélük: az időtől, a helytől és a személytől függ csupán, hogy pontosan hogyan kell őket érteni és minek kell őket tekinteni.⁴¹

Nem lehet nem észrevenni azt a mélységes szkepszist, amellyel Szűcs Jenő – a Dózsa-felkelés kapcsán – az értelmiségi elit és a tömegmozgalmak viszonyát, elmélet és gyakorlat kapcsolatát szemlélte. A ferences obszervancia jellegzetes magatartásmintája Szűcs szerint a „balance”-keresés volt: „az obszervánsoknak szüntelenül küzdeniük kellett a saját soraikban jelentkező – hol ebbe, hol abba az irányba mutató – divergens áramlatokkal szemben.”⁴² Egész tevékenységük nem volt más, mint heroikus-illuzionisztikus kísérlet a „megbomlott rend” visszabilentésére. A Dózsa-parasztháború döntő történelmi tanulsága Szűcs Jenő számára az volt, hogy a változás, a „forradalom” gyakorlata átértelmezi, magába olvasztja, maga alá gyűri az ideológiákat és az ideológusokat.

Szűcs Jenő nem volt marxista. De a Dózsa-tanulmányok olvasásakor nem tekinthetünk el annak a kornak a problémáitól, amelyben ezek a szövegek születtek. 1968 után a magyar értelmiség jelentős rétegei keresték a kiutat abból a kilátástalanságból, amit az „emberarcú szocializmusba” vetett remények szertefoszlása okozott. Erre a „’68-as” értelmiségre is jellemző volt a feloldhatatlan ambivalencia, az „ideológiai billenékenység”, a meg-megújuló hasadások, mindaz, amiről Szűcs a Dózsa körül csoportosuló obszerváns ideológusok kapcsán beszélt. Az 1968 utáni évek Magyarországon sokan magukra ismerhettek ezekben a középkori entellektüelekben, akik saját magukat reformereknek, a „megbomlott rend helyreállítóinak” vélték – de akik a hatalom szemében csak „hamis barátok” voltak, mozgolódásuk pedig nem más, mint lázadás: *falsorum fratrum rebellio*.⁴³

PÁL ÁCS

FALSORUM FRATRUM REBELLIO

JENŐ SZÜCS'S ESSAYS ON THE PEASANT REVOLT OF GYÖRGY DÓZSA,
AFTER 40 YEARS

Jenő Szűcs (1928–1988) was a historian of great influence in the 1970s and 1980s, one of the renewers of Hungarian historical studies but has since been partially forgotten. In the 1970s, he wrote several important works on the „ideology” of Dózsa’s peasant war, that is, on the religious-intellectual background of the revolt. In striking opposition to the Marxist political understanding of the era, he did not pinpoint the real motives of the Dózsa revolt in economic and social tensions but in the peculiar spiritualism of Franciscan intellectuals.

41 Szűcs fejtegetései nem véletlenül mutatnak rokonságot *Umberto Eco: A rózsza neve* (Európa, Bp., 1988.) c. regényének azon fejezetével, amelyben Casalei Hubertinus sikertelenül igyekszik elhatárolni Szent Ferenc és Joachim apát eredeti („ortodox”) tanításait az „eretnek” eltorzulásoktól az ún. „hamis apostolok” ajkán (263.). Szűcs és Eco sokszor hasonló forrásokból merítettek, és gondolkodásmódjuk, történelemlátásuk is mutat hasonlóságokat.

42 *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 412.

43 *Formularium* (16. jz.) fol. 4.

He saw the concepts of the Franciscan opposition as a kind of „pre-Reformation”. It was in connection to the Dózsa revolt that Jenő Szűcs elaborated his famous and much disputed thesis on the roots of Hungarian Protestant movements in the Franciscan opposition. The present essay seeks to weigh Szűcs’s four-decade old theses: it studies them in the light of the latest international trends in the research of Reformation and Millenarism.

BOGDÁNDI ZSOLT

Fráter György bírói működésének emlékei Bácsi János formuláskönyvében*

A Buda török kézre kerülése és Erdély Habsburg-uralom alá jutása közötti évtized (1541–1551) történetét számos vonatkozásban homály fedi. Ez a források csekélységének, de inkább azok szétszórtságának és ebből fakadó feltáratlanságának a következménye. Míg a politikai események irányvonalai nagyobbára ismertek, addig főleg a Tiszától keletre levő területek gyakorlati igazgatásának, kormányzásának részleteiről csupán zavaros ismeretekkel rendelkezünk. Ez a megállapítás a központi bírászkodás tekintetében fokozottan és nem csupán erre az időszakra vonatkozóan igaz. Ebben a korszakban természetesen nem beszélhetünk még e területeken fejedelmi tábláról, de mindenképpen sokatmondó az, hogy Trócsányi Zsolt Erdély központi kormányzatáról összeállított munkájában a táblai működésről csupán féloldalnyit tudott írni, megállapítva, hogy „a 16–17. századi erdélyi perjog monografikus feldolgozása még vállalkozóra vár”.¹ Ez nagy részben annak tulajdonítható, hogy munkájának összeállításához az okleveles anyagot – melynek jelentős része a perek során keletkezett – csak kismértékben hasznosította.²

Az előbbieket alapján következik, hogy az 1541–1551 közötti időszak központi bírászkodásának legalább vázlatos ismertetéséhez is a jogszolgáltatók által kiállított oklevelek összegyűjtése és elemzése szükséges. Erre azonban, tekintettel a korszakbeli okleveles anyag nagymértékű szétszórtságára, nem vállalkozhattunk. Átnéztük ugyan néhány családi levéltárban és a gyulafehérvári káptalan levéltárában Fráter György korának bírósági iratait, de az igazságszolgáltatás menetére vonatkozó következtetéseink zöme az úgynevezett Bácsi János-féle formulárium bejegyzéseire épül.³ A formuláskönyvek forrásértékére már Bónis György felhívta a figyelmet.⁴ Ezek különös jelentősége abban rejlik, hogy összeállítóik (kancelláriai

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

1 *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Akadémiai, Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivattörténet 6.) 376.

2 Uo. 206., 246.

3 A kézirat jelzete: Biblioteca Universitară Lucian Blaga (Kolozsvár), Ms 1271. (az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori kéziratárának gyűjteményében) (= Formulárium).

4 Bónis egy erdélyi fejedelemségkori formuláskönyvet is közölt. Ennek bevezetőjében kifejti, hogy „az erdélyi formulagyűjteményeket legalább regeszták és kivonatok formájában ki kell adni s le kell szűrni belőlük a kínálózó tanulságokat”, ld. *Bónis György–Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602).* Minerva, Kolozsvár, 1947. (Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok 2.) 5. E tanulmányt a szerzők a Kelemen Lajos 70. születésnapjára tervezett emlék-

íródeákok, titkárok, hiteleshelyi jegyzők, vármegyei jegyzők) olyan teljes szövegű vagy csonkított okleveleket másoltak le, amelyeket a további gyakorlatra nézve különösen jellemzőknek tekintettek. A kancelláriai stílus és a bírói gyakorlat szempontjából fontos ügydarabokat vezették be, szándékuk pedig az volt, hogy a maguk és utódaik munkáját megkönnyítsék, de ezzel a bírósági eljárásra vonatkozó adatokat is megőrizték.

Az általunk felhasznált Bácsi János-féle formuláskönyv nem ismeretlen a kutatás számára. A fejedelmi kancellária kialakulásáról is értekező Pécsi Anna a Szentpétery-émlékkönyvben ismertette röviden az akkor még az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárában őrzött vastos, 312 számozott fóliót tartalmazó, mutatóval ellátott, de így is vélhetően megcsonkult kötetet.⁵ Ő helyesen állapította meg, hogy a 16. század második felében összeállított kézirat alapjában véve kisebb kancelláriai formuláskönyv, és „egyik legnagyobb értéke, hogy az igazságszolgáltatással kapcsolatban minden elképzelhető esetre találunk benne oklevélmintát”.⁶ Az azonban elkerülte a figyelmét, hogy a kézirat tartalmilag két, viszonylag jól elkülöníthető részből áll: a régi számozás szerinti 130. fólióig kisebb részben Fráter György (a 18. fólióig), nagyobb részben Ferdinánd és helytartója, Várdai Pál, illetve a nádori helytartó Révai Ferenc nevében kelt okleveleket tartalmaz, kelet nélkül, de gyakran csonkítatlanul megőrizve az eredeti szövegekben levő személy- és helyneveket. Ezek után valóban erdélyi vonatkozású, többnyire János Zsigmond nevében kelt formulák következnek, de alkalmanként továbbra is találkozhatunk korábbra, például Szapolyai János korára keltezhető, még Budán kiadott oklevelekkel.⁷ A kézirat első részében olvasható szövegek viszont egyáltalán nem érintik az egykori erdélyi vajdaság területét, hanem a Fráter György nevében kiállítottak Váradon, a Ferdinánd vagy helytartói nevében kiállítottak pedig Pozsonyban keltek (amikor a kiállítás helyére vonatkozó részt bemásolták), és tartalmilag a tiszántúli részekre, illetve a felső-magyarországi vármegyékre vonatkoznak. Pécsi megállapítását, miszerint „ezek az oklevelek azonban bármikor kezébe kerülhettek Bachynak, mert mint erdélyi ügyekkel kapcsolatos oklevelek, ott voltak a kancelláriában”,⁸ nyugodtan elvethetjük.

A szembeötlő tartalmi különbségre, illetve a nem erdélyi vonatkozású bejegyzések viszonylag nagy számára több lehetséges magyarázat van. Ezek közül az első az, hogy a formuláskönyv első része utólagos bekötés révén került jelenlegi helyére. Habár nem vethetjük el teljes mértékben ezt a változatot, az egységes

könyvbe szánták, de minthogy ennek megjelenését elgáncsolták, a Szabó T. Attila által bekötetett és az EME könyvtárában őrzött példány alapján idézzük.

5 Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária első formuláriumos kézírata. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Ny., Pécs, 1938. 385–395.

6 Uo. 390. Az igazságszolgáltatással kapcsolatos oklevelek mellett bevezettek néhány adománylevelet is.

7 A kézirat 177. lapján pl. „Datum Bwde 1537” keltezésű, a 179.-en viszont már Váradon kelt szöveget találunk, amely azonban budai zsidó és olasz kereskedő vitájáról szól.

8 Pécsi A.: i. m. (5. jz.) 390.

írásképp mégis inkább arra utal, hogy ugyanaz a személy másolta végig a szövegeket. Ebben az esetben pedig a szövegek tartalmi változásai a másoló pályájának szakaszait követik. Végül azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy az egész kötet egyazon kéz írása, de annak összeállítója magával hozta Erdélybe korábbi kancelláriai tevékenységének „emlékeit”, és ezeket másolta be a formuláskönyvbe, sőt az sem zárható ki, hogy a szerkesztő egy korábbi formuláriumból másolt be szövegeket saját kötetébe.

A kötet borítólapján levő possessorbejegyzés alapján a kézirat feltételezett összeállítója, vagy legalább annak bekötője Bácsi János, aki 1567–1577 között szerepel a fejedelmi kisebb és nagyobb kancellária íródeákjaként,⁹ de nevével még 1584-ben is találkozhatunk.¹⁰ Ebben az esetben a nagy időintervallum miatt kétségesnek tekinthető, de nem teljesen kizárt az azonosítása azzal a Bácsi Jánossal, aki 1538-ban áldozópapként a váradi székeskáptalani hiteleshelyen jegyzőként szolgált.¹¹ Ez az állás ugyanakkor magyarázatot adhatna a Szapolyai János és Fráter György nevében Váradon kelt oklevelekre (kevésbé a Budán keltekre), és innen Bácsi könnyen kerülhetett Ferdinánd valamelyik megbízott bírójának, talán Várdai Pálnak helytartói irodájába, vagy a bejegyzésekben több alkalommal is előforduló bodoni Pósa György személynöki ítélőmester mellé.¹²

E vaskos formuláriumból témánkat csupán a kötet első 18 lapjának Fráter György nevében kelt bejegyzései érintik. Mielőtt azonban alaposabban tárgyalnánk ezeket a szövegeket és az azokból levonható következtetéseket, szükséges a korszak eseményeit is röviden áttekinteni. Az egyértelmű, hogy a Buda eleste utáni időszak egyik legbefolyásosabb politikusa Fráter György volt.¹³ Annak ellenére, hogy a kiskorú választott király gyámjaként a szultán rábízta a Magyar Királyság Tiszán túl eső részeinek kormányzását, Fráter György haláláig arra törekedett, hogy Ferdinánd kezébe adja ezt az országrészt. Az ő kezdeményezésére született meg előbb a meghiúsult gyalui szerződés, majd 1549-ben a nyírbátori egyezmény,

9 Róla ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. (1. jz.) 189. Vö. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1581. János Zsigmond Királyi Könyve (1569–1570). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésesi Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó. EME, Kolozsvár, 2003. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/1.) 180., 182., 219., 342. sz.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), F 15 Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla IX. k. 45r–45v. Bácsi János kolozsvári polgári családból származott, ez magyarázhatja a kolozsvári peres ügyekre vonatkozó bejegyzéseket.

11 *Varga Árpád*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kriterion, Bukarest, 1980. 34.

12 Pósa György Doboka vármegyei kisbirtokos család sarja. Előbb Szapolyai, majd pártot váltva Ferdinánd, ill. Várdai Pál személynöki ítélőmestere volt. Ld. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Kivonatokban közlésesi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 17.) (= KmJkv) II. 3799., 4754., 4902., 5328. sz. Ebben a korszakban a személynök általában a helytartó mellett tartózkodott. Ld. *Laczlavik György*: Várdai Pál helytartói működése 1542–1549. Levéltári Közlemények 83. (2012) 29–32.

13 E korszakról és György barát szerepéről részletesebben ld. *Oborni Teréz*: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. Tanulmányok. ELTE, Bp., 2011. (Udvertörténet Kötetei 4.).

melynek következményeként Izabella gyermeke nevében lemondott a területekről Ferdinánd javára. Addig is – a királyné hatalomátvételi kísérletei ellenére – a keleti országrész irányításának minden ágazata Fráter György kezében összpontosult. Helytartói címét az erdélyi rendek valószínűleg 1542 elején ismerték el, ehhez járult már korábban is viselt kincstartói, majd 1544-től főbírói címe.¹⁴ A helyzetet bonyolítja, hogy a Barát nemcsak a gyermek János Zsigmond, hanem Ferdinánd nevében is kormányzott, helytartói és kincstartói kinevezését ő is megerősítette.¹⁵

Dióhéjban összefoglalva ennyi az, amit Fráter György korszakának kormányzatáról a szakirodalom alapján tudni lehet. Most pedig térjünk rá arra, hogy miként tudjuk kiegészíteni e sommás képet a feldolgozott formulárium bejegyzései és okleveles adatok alapján, különösen az utóbb Partiumnak nevezett területen folyó jogszolgáltatásra vonatkozóan. Ismeretes, hogy a bírászkodás mind Mohács előtt, mind azután meghatározott terminusokon folyt. Az uralkodók ezekre halaszthatták akár a folyton tárgyalanadó legrövidebb ügyeket, akár a rövid és más jellegű pereket azokban az esetekben, ha a szokásos nyolcadok megtartása elmaradt. A formulárium Fráter György korában kelt bejegyzései leggyakrabban a Dorottya-napi terminust (február 6.), ritkábban pedig a Bálint-napi terminust (február 14.) és csupán egyszer a Quasimodo vasárnapi (húsvét utáni első vasárnap) határnapot említik. A Bálint-napi terminus esetében ama ügyeket is felsorolták, melyeket e napra halasztottak el, nevezetesen a hatalmaskodási, örökösödési, zálogos, hitbért és leánynegyedtet érintő pereket.

Nyolcados törvénytisztaakra való idézést csak egy esetben említenek a feldolgozott bejegyzések, amikor egy iktatás alkalmával a tiltakozókat Szent Mihály nyolcadára idézték meg,¹⁶ de innen aztán halasztással az ügy a leggyakrabban előforduló Dorottya-napi terminusra került. Az idézések a személyes jelenlét bírósága elé történtek, 15. napra. Ez azonban véleményünk szerint nem a folyamatos bírászkodásnak a jele,¹⁷ hanem inkább arra vall, hogy Fráter György bírói székén követték a középkori gyakorlatot: a peres ügyek tárgyalását bizonyos terminusokra vonták össze.¹⁸ A váradi püspök és helytartó személyes jelenléti bírósága tehát

14 Erdélyi országgyűlési emlékek. I. (1540–1556). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek III.: Országgyűlési Emlékek) (= EOE I.) 188. György barát különböző címeinek alakulásához ld. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.) 392–394. Vö.: *Oborni T.*: i. m. (13. jz.) 56–61.

15 *Ember Gy.*: i. m. (14. jz.) 394–395.; *Oborni T.*: i. m. (13. jz.) 60–61.

16 A nyolcados törvénykezési szakaszokról ld. *Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis–Geisa Érszegi–Susanna Teke. Akadémiai, Bp., 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungaricae II.: Fontes 19.) 268–269.

17 A 15. napra való idézésből következtet a kúriai állandó bírászkodásra pl. *Laczlavik Gy.*: i. m. (12. jz.) 24. Az általunk áttekintett bírói levelekben azonban szinte minden esetben a 15. napról az ügy halasztással valamelyik szokott nyolcados törvénytisztaakra vagy más terminusra került.

18 *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 264.

meghatározott terminusokon ült össze Váradon, ahogyan néhány oklevél részben bemásolt keltezéséből kiderül. A helyszín természetesen a helytartó váradi püspöki címéből adódott, itt ugyanis biztosítva voltak a bírói szék tartásának anyagi és személyi feltételei. A helytartói és később főbírói címet is¹⁹ viselő püspök bírótársai, az ítélőszék tagjai – ahogyan a bemásolt oklevelekből kiderül – némely főpapok, ítélőmesterei és ítélőszékének ülnökei voltak.²⁰ A főpapok megnevezés mögött talán a váradi káptalan jogi ismeretekben jártas tagjait sejthetjük, akik részt vállalhattak egyik legjelentősebb jogtörténeti emléktünk, a váradi tüzesvaspróba székeskáptalani sekrestyében megtalált regisztrumainak Fráter György kezdeményezésére és saját költségén történt sajtó alá rendezésében is.²¹

A Barát váradi ítélőszékének tagjai közül a legfontosabbakról, a tényleges jogszolgáltató munkát végző ítélőmesterekről nagyon keveset tudunk.²² Minthogy a formuláskönyvben mindig többes számban beszélnek róluk, sejtjük, hogy ketten lehettek, a tanulmányozott kötetből azonban csupán egyről van adatunk, de ő is Ferdinánd ítélőmestereként segédkezett a Barát bírói székén. Az egyik bejegyzés szerint Fráter György Doboka vármegye ispánjához, alispánjához és szolgabíráihoz, valamint az erdélyi részek (*partes regni Transilvanensis*) minden egyházi és világi bírójához intézte parancsát az alábbiak szerint.²³ Minthogy bodoni Pósa György királyi ítélőmester (*Romanorum etc. regiae maiestatis prothonotarius*) az ő utasítására, de távollétében Váradon tartandó Quasimodo vasárnapi terminuson kell tartózkodjon („de nostra commissione in termino celebrationis iudiciorum diei dominicae Quasimodo proxime affuturo nobis absentibus Varadini fienda per certum tempus occupari debebit”), ama perét, melyet a nevezett protonotarius és Ambrus nevű testvére ellenében Tötöri Miklós és Pál indított a vármegye alispánja és szolgabírái előtt, nem tudja folytatni. Ezért perének tárgyalását György barát olyan időpontra halasztatja, melyen Pósa is jelen lehet (*discussionem ad eum terminum quo ipse personaliter interesse poterit duximus prorogando*), és felhatalma-

19 Ember Győző a Barát főbírói címmel való 1544. évi felruházását azzal magyarázza, hogy a tordai országgyűlésen a tiszántúli vármegyék követei is jelen voltak, „a főbírói címet igazságszolgáltatási hatáskörének területi meghatározójaként kapta és viselte”. Ld. *Ember Gy.*: i. m. (14. jz.) 391–392. Vö. EOE I. 188–189. A változást az oklevelek intulációiban is nyomon követhetjük: 1543. júl. 3.: „Frater Georgius episcopus Waradiensis, thesaurarius et in regno Transilvanie locumtenens regius etc.” Direcția județeană Cluj a Arhivelor Naționale (= DJANC), Colecția de documente medievale, Fond fam. Jósika nr. a 23. (a Jósika család hitbizományi levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a DJANC-ban őrzött anyagában); 1545. máj. 9.: „Frater Georgius episcopus Waradiensis, thesaurarius, locumtenens reginalis maiestatis et illustrissimi filii sui ac in regno Hungarie et Transilvanie iudex generalis etc.” Uo. nr. 27. 1542. február 12-én még Erdélyország főkapitánya és kormányzója, ld. KmJkv II. 4767. sz.

20 A *stylionarium* megfogalmazása szerint: „una cum nonnullis dominis praelatis magistrisque nostris prothonotaris et sedis nostrae iudicariae iuratis assessoribus”.

21 Újabb digitális kiadása: Váradi Jegyzőkönyv – Regestrum Varadinense – The Várad Register (1208–1235). Szerk. Solymosi László–Szovák Kornél. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2009.

22 A Pécsi által Fráter György ítélőmestereként 1545-ig említett Bodi Gáspár működésének nyomát sem a formuláskönyvben, sem az ítéletlevelekben nem találtuk, ld. *Pécsi Anna*: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp., 1938. 24.

23 Formulárium fol. 9r–v.

zásánál fogva (*authoritate superinde nobis attributa*) elrendeli, hogy a per tárgyalását – Tötöri Miklós és Pál vagy mások kérése ellenére – addig szüneteltessék, míg a nevezett ítélőmester az erdélyi részekbe mehet.

A korábbiakban említettük, hogy Pósa György már Szapolyai János okleveleiben megjelent mint személynöki ítélőmester, és tisztségét utóbb, Várday Tamás személynöksége idején is megtartotta, 1543–1546 között például gyakran lectázott Pozsonyban kelt okleveleket,²⁴ 1548-ban viszont már néhaiként említik.²⁵ Ebből adódik, hogy Fráter György váradi bíróságán valószínűleg ennél korábban, talán éppen 1542-ben segédkezhetett, tekintve hogy éppen ez az év fordul elő egyedülként a formulárium szövegeiben is. Arra viszont már nem találtunk egyértelmű magyarázatot, hogy miért működött György barát ítélőszékén Ferdinánd személynöki ítélőmestere. Itteni megbízatása talán a helyi viszonyok ismeretéből fakadt, és vélhetően a Barát helytartóságának Ferdinánd általi elismeréséhez köthető. A Fráter György által Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Heves, Külső-Szolnok, Temes és Zaránd megyék részére 1543. január 6-tól tartott váradi részgyűlésen már elhangzott a rendek részéről az az igény, hogy mivel számukra költséges és a törökök miatt veszélyes is peres ügyeik intézése végett Pozsonyba utazni, bízza meg Ferdinánd Fráter Györgyöt az ország e részein a bíraskodással, mintegy az addigi gyakorlat jóváhagyásaként.²⁶ Ferdinánd erre azzal válaszolt, hogy megbízta az ország rendes bírait, hogy egy vagy két alkalmas bírót küldjenek a Tiszán túli részekre.²⁷ Talán így kerülhetett Pósa György személynöki ítélőmesterként Fráter György váradi udvarába.

A tiszántúli megyék 1543 februárjában Gyulán tartott részgyűlése – bizonyára az 1542. évi sikertelen törökellenes hadjárat hatása alatt – Ferdinánd rendelkezésével szemben megerősítette a Barát törvénykezési jogát, előírva, hogy a megyei székek fellebbviteli fóruma az ő ítélőszéke legyen.²⁸ Vélhetően erre a rendelkezésre utal a Bácsi János kötetében előforduló, Fráter György bírói székének joghatóságát meghatározó formula, amely a joghatósága alá rendelt bizonyos vármegyét emlegeti (*causae nonnullorum comitatuum iudicatuui nostro deputatorum*). A formuláskönyv legtöbb bejegyzése természetesen Bihar vármegyére vonatkozik, de érkeztek pereskedők Zarándból és Békésből, és Fráter György bírói széke intézkedett Arad megyei vagy kassai ügyekben is. A kassai vonatkozású oklevél azért érdekes, mert adalékul szolgál a Szapolyai-párti Czeczey Lénárd²⁹ kapitány bírói tevékenységéhez is, és ennek György barát ítélőszékéhez való viszonyához. A ka-

24 *Laczlavik Gy.*: i. m. (12. jz.) 31.; A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. III. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. MTA, Bp., 1941. 370.

25 DJANC Colecția de documente medievale, Fond fam. Gyulay-Kuun nr. 161. (a Gyulay-Kuun család levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a DJANC-ban őrzött anyagában).

26 Magyar országgyűlési emlékek. II. 1537–1545. Szerk. Fraknói Vilmos. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek III.: Országgyűlési Emlékek) 492.

27 Uo. 498.

28 Uo. 501.

29 Róla ld. *Takáts Sándor*: Czeczey Lénárd kassai kapitány. In: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 19–56.

pitányhoz címzett utasításában³⁰ a Barát előbb tudtul adja, hogy ama perben, amely néhai Ipolthy Tamásnak és Dorottya nevű feleségének [Fráter György] ítéletlevegében leírt készpénze, arany- és ezüstneműje, ruhaneműi, házi eszközei és egyéb holmijai miatt egyrészt a felperes Ipolthy Miklós, másrészt Kornis János és György alperesek között folyt, és melyet [a kassai kapitány] bemutatott jelentése és egy peráttevő oklevél alapján jelenléte elé halasztottak („vigore litterarum vestrarum relatoriarum nobis sonantes nostram in presentiam deductae”), egyházi személyekkel, ítélmestereivel és ítélszékének ülnökeivel úgy döntöttek, hogy az ítéletlevegében és az ezekről kelt jegyzékben felsorolt készpénz, illetve ingóságok Ipolthy Miklóst illetik meg, és azokat neki visszaadni rendelték. Ezért utasítja, hogy parancslevele, valamint az általa megpecsételt és ítélmesterei kézjegyével ellátott jegyzék kézhezvételét követően (*acceptis praesentibus regestoque per nos sigillato manibusque magistrorum prothonotariorum obsignato*) adassa vissza az ingóságokat a felperesnek, ha pedig Kornis János és György ezt megtagadná, felhatalmazása és a törvény értelmében elégtételt vehet előbb ingóságaikból, ezek hiányában pedig bárhol levő birtokjogaikból.

Fráter György váradí bírósági döntéseinek végrehajtásában fontos szerepet kaphattak a tiszántúli területeken működő hiteleshelyek, természetesen leginkább a váradí székes- és társaskáptalan, de ekkor még az aradi káptalanra is jelentős szerep hárulhatott, alkalmanként a bírságok behajtásában. A formuláskönyvben Fráter György éppen egy ilyen bírság elengedéséről rendelkezik, utasítva az aradi káptalan testimoniumát, Lőrinc deákot, hogy a Baki Gáspár özvegyén behajtandó bírság bírói kétharmadát – minthogy szegénysége miatt azt elengedte – ne szedje be.³¹ A büntetés elengedése azonban kivételes esetnek minősíthető, a Barát bírói székének bizonyára jelentős jövedelme származott a kétharmados bírság címén beszedett ingóságokból vagy a zálogként lefoglalt jószágokból, amelyeket akár másokra is átruházhatott.³² Arról, hogy e járandóságokat miként osztották el, semmit nem tudunk, és a perek tárgyalásának gyakorlati lefolyásáról is kevés információval rendelkezünk. Ezúttal csupán egy apró adatra hívjuk fel a figyelmet. Bónis György kutatásai alapján tudjuk, hogy Mohács előtt a bírságlevelek kiadása bizonyos rend szerint történt.³³ Fráter György ítélszékén a következő volt a gyakorlat: a formuláskönyvbe vezetett egyik esetben, minthogy az alperes terminuson nem jelent meg, a felperes ügyvédje ítéletet kért. A kihirdetés második és harmadik napjának elteltével – a felperes ügyvédjének kérésére – az újbóli végrehajtásról kelt ítéletlevelet a Barát megíratta ítélmesterével, bírói pecsétjével megerősítette, és azt a bírói ház előtt kihirdették.³⁴ Az eljárás tehát ugyanaz lehetett, mint a közép-

30 Formulárium fol. 11v–12r.

31 Uo. fol. 14r.

32 Az erdélyi vajdák is éltek a bírói székük által lefoglalt birtokok és a kétharmad átruházásának gyakorlatával ld. *Neumann Tibor: A vajdai adományozás kezdetei. Történelmi Szemle* 55. (2013) 262–263.

33 *Bónis Gy.: i. m.* (18. jz.) 390–392.

34 Ld. Függelék 3. sz.

korban, a perek tárgyalása egy erre a célra szolgáló teremben, valószínűleg a püspöki palotában folyt, a jogkeresők pedig addig az udvaron tartózkodtak.

A tiszántúli területek mellett Fráter György bírói hatásköre az egykori erdélyi vajdaság területére is kiterjedt, melynek jogrendje azonban különbözött a magyarországi vármegyékétől. Itt – ahogyan a viszonylag gyér forrásokból kikövetkeztethető – a bírói hatalmat megosztva gyakorolta részint a királynéi kúriával, részint két alhelytartójával és bírói helyettesével, Mikola Lászlóval és Kemény Jánossal. Az alhelytartók közül a többnyire saját szamosfalvi birtokán ítélkező Mikola korábban erdélyi alvajdaként szerzett bírói gyakorlatot,³⁵ címei pedig híven követik a Barát egyre változó hatáskörét: 1543-ban még erdélyi királyi alhelytartó (*in regno Transsilvaniae vicelocumtenens regius*),³⁶ 1545-től viszont már következetesen *vicelocumtenens reginalis majestatis et illustrissimi filii sui ac in regno Transsilvaniae viceiudex generalis*.³⁷ Győrmonostori Kemény János alhelytartói és helyettes főbírói tevékenységéről jóval kevesebb adattal rendelkezünk, ő először 1547 márciusában tűnik fel a Mikola által 1545-től viselt címmel.³⁸ Gyér előfordulását valószínűleg azzal lehet magyarázni, hogy a Barát és Izabella közötti hatalmi harcban a királyné pártján állott; 1551. április 24-én Balassa Menyhért és Kendi Antal társaságában, a királyné szolgálóiként és tanácsosaiként az erdélyi országglakosok nevében arról biztosították az erdélyi káptalant, hogy a királyné által lefoglalt enyedi kastélyukat a Fráter Györggyel való viszály elmúltával visszakapják.³⁹

Az egymásnak olykor ellentmondó adatok alapján úgy tűnik, nem volt egyértelműen behatárolt joghatósága e bíróságoknak, annak ellenére, hogy az 1544 augusztusában Tordán tartott országgyűlés szabályozta azokat az ügyeket, melyeket a helytartó székéről a királynéi jelenlét elé lehetett vinni (becsületet és főbenjáró ítéletet érintő ügyek), és a terminusok tartásának rendjét is meghatározta.⁴⁰ 1549 végén újból rendet próbáltak tenni a terminusok körül, évente négy törvényszakot szabva meg, melyeket Tordán szándékoztak megtartani.⁴¹ Az országgyűlési végzésekben foglaltak azonban – az okleveles adatok alapján – nem valósulhattak meg maradéktalanul. A bírói szervezetben mutatkozó bizonytalanságokat és a jogszolgáltatás menetét nagymértékben meghatározta a helytartó és a királyné közöt-

35 1537-ben említik alvajdaként. KmJkv II. 4592. sz. Kemény János alvajdai tisztségére nincs adatunk.

36 DJANC Fond fam. Wass de Țaga fasc. XVIII. nr. 26. (a Wass család cegei levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a DJANC-ban őrzött anyagában).

37 MNL-OL F 4 A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Cista comitatum, Com. Alb. cista 3. fasc. 5. nr. 17. Vö. *Trócsányi Zs.*: i. m. (1. jz.) 31.

38 DJANC Colecția de documente medievale, Fond fam. Jósika nr. 36. 1548 áprilisában kelt oklevele uo. nr. 40.

39 Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum (Gyulafehérvár), Arhiva capitului din Alba Iulia V. 92. (a gyulafehérvári káptalan levéltára a Batthyaneum-könyvtár őrzetében). Trócsányi Kemény Jánost nem említi alhelytartóként, tanácsúrként pedig csak 1556-tól ismeri, ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. (1. jz.) 29.

40 EOE I. 188–189.

41 Uo. 295–296.

ti, szinte állandó konfliktus. Ezt jól szemlélteti György barát bírói székének 1546. október 28-án hozott döntése, mellyel Izabella parancsát egyszerűen törvénytelennek nevezi és érvényteleníti.⁴² Döntése előzményeként az szolgál, hogy a beszerceiek Izabellához fordultak a Bánffy Bernát elleni pertükben, melynek során néhány polgártársukat fővesztésre ítélték, a királyné pedig – alhelytartójával és tanácsosaival együtt – az említett tordai országgyűlés végzése értelmében saját személyes jelenléte elé utalta az ügyet, ahol tanácsuraival és ítélőszékének ülnökeivel szándékozott azt felülvizsgálni.

Az egykori erdélyi vajdaság területén folyó központi bíraskodás elég zavaros helyzetét tovább bonyolította, hogy e területre Ferdinánd nevében is érkeztek bírói parancsok, ahogyan ez a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvi bejegyzéseiből kiderül.⁴³ A Királyhágón inneni területen a jogszolgáltatásban nagyon fontos szerep hárult az ítélőmesterekre, közöttük Csombordi Máté mesterre, aki különös módon ugyanabban az évben helytartói vagy alhelytartói, királynéi vagy egyszerűen erdélyi ítélőmesterként jelenik meg a forrásokban.

Függelék

Bácsi János formuláskönyve (részlet)⁴⁴

A kézirat jelzete: Biblioteca Universitară Lucian Blaga (Kolozsvár), Ms 1271. (az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori kézirtárának gyűjteményében, az Egyetemi Könyvtár őrizetében).

1. Exhibitoria

Fráter György az Orod-i káptalanhoz. Előadták néhai Porkolab István, majd Giula-i Horwat István (nobiles) özvegyének: Erzsébetnek (n) nevében, hogy három évvel ezelőtt, február 2. körül (circa festum Purif. Mariae virg.), midőn ő Janoshaza-i Bankwy/Bankewy László (n) betegsége miatt hozzá és feleségéhez, saját leányához: Krisztinához ment, annak Janoshaza-i (Zarand vm.) részbirtokán levő udvarházánál Bankewy előbb gyalázta őt,

42 DJANC Colecția de documente medievale, Fond fam. Jósika nr. 31. A királyné Bánffy Bernáthoz intézett parancsának indoklása szerint: „quia nos unacum vicelocumtenente nostro et aliis dominis consiliariis nostris recognoscendo publicam regni nostri constitutionem per dominos regnicolas, tam huius Transsilvaniae, quam Hungarie regnorum nostrorum in dieta anno proxime preterito Thorde celebrata editam, ut universe cause regnicolarum nostrorum factum honoris ac sententiam capitalem [...] in nostram presentiam appellari possint”. Fráter György bírói széke a következő szavakkal érvényteleníti a döntést: „contra tenorem legis fuerant emanate, eas nos jure mediante cassas fecimus”.

43 Km/Jkv II. 4939., 4953., 4954., 4962., 4963. sz. (1549-ben kelt bejegyzések).

44 Az alábbiakban Bácsi János formuláskönyvéből a Fráter György nevében kelt oklevelek közül azok regesztáit közöljük, melyek a jogszolgáltatásra vonatkozóan jelentős adatokkal szolgálnak.

majd Nagy Balázs (providus) nevű kocsisát (*kochywectorem*), valamint őt is fogságba vette. Eközben az említett Krisztinát felfegyverzett szervitoraival az ő Giula mezővárosi (Beekes vm.) részirtokán levő udvarházához küldte, ahova erőszakkal behatoltak, és egy ládából elvitték korábbi férjének: néhai Porkolab Istvánnak (n) Giula mezővárosi, továbbá Kamuth és Weresegihaz (Bekes vm.) birtokbeli részeire vonatkozó okleveleit (*litteras et litteralia instrumenta puta donationales, introductorias, statutorias privilegiales*), és kedvük szerint cselekedtek azokkal, majd a következő napon őt is, nevezett kocsisát is szabadon engedték. Bankewy László, ezekkel korántsem megelégedve, ugyanazon év Judica vasárnapja táján felfegyverzett embereivel és familiárisaival az asszony Weresegihaz-i (Beekes vm.) nemesi udvarházához ment, és azt lerontatta, ezzel több mint 1000 Ft kárt okozva neki. Ugyanakkor második férjétől, néhai Horwat Istvántól született fia: István (n) – nem tudni mi okból – első férjének, említett Porkolab Istvánnak Weresegihaz-i, Kamwth-i és Giula mezővárosi jószágait, melyeket ő férje életében és halálát követően is békében birtokolt, miután az említett nemesi udvarházból 200 Ft-ot érő arany- és ezüstneműt és egyéb ingóságot is – az őt első férje jószágaiból megillető hitbére és jegyajándéka megfizetése nélkül – elvitt, hatalmasul elfoglalta és kezénél tartja. Minthogy az ilyen fajta jószágfoglalásokat és hatalmaskodásokat az országlakosok határozata értelmében állandóan tárgyalják és ítéletet hoznak (*huiusmodi bonorum occupationes actusque potentiarias per nos ex publicis constitutionibus regnicolarum continue discuti debent et adiudicari*), [utasítja a káptalant, hogy a nevezett hatalmaskodókat idézzék meg]. (fol. 1r–v)

2. Communis inquisitio simplex

Fráter György a váradelőhegyi Szent István káptalanhoz (*capitulo ecclesiae Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensi*). F. III. p. dom. Invocavit-kor, midőn a Dorottyanapi terminust tartották – mely terminusra a bíraskodása alá rendelt bizonyos vármegyék hasonló ügyeit halasztotta (*instante scilicet termino celebrationis iudiciorum festi beathae Dorotheae virginis et martiris proxime preteriti, ad quem utputa terminum similes et alie nonnullae causae nonnullorum comitatum iudicatum nostro deputatorum per nos generaliter fuerant prorogate*) – megjelent saját ügyvédvalló levelével Prybek Péter (n) és Sysvar/Sysman Ferenc nevében Buda-i Péter deák, aki halasztólevele és a káptalan intőlevele értelmében Debreczen-i Kardos Józsa (n) ellenében előadta, hogy mintegy három évvel ezelőtt, Assumt. Virg. Mariae táján a nevezett Kardos Józsa [- - -]. Erre az alperes Kardos Józsa nevében, az erdélyi káptalan (Albensis Transsylvaniae) ügyvédvalló levelével Warad-i Veres Balázs azt válaszolta, hogy a hatalmaskodás elkövetésekor Kardos Józsa nem volt jelen, és e keresetben nem bűnös; ezt a szomszédokat és határosokat, a Debreczen mezővárosiakat, illetve Bihar vármegye nemeseit és nemtelenjeit megkérdezve, köztudományvétel útján bizonyítani tudják, melynek elvégzésébe a felperesek is beleegyeztek. Ezért utasítja a káptalant, hogy mindkét fél részére rendelt ugyanazon tanúbizonyosságát küldje ki a mindkét fél részére kijelölt emberek mellé, akik f. V. p. Remin.-kor kiszállnak Debreczen mezővárosba, és ott a szomszédosok, határosok, Bihar vármegyei nemesek és nemtelenek körében, 16 márka büntetés és a kötelező eskü (*ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque Sacrae Coronae observando tacto dominicae crucis signo prestando, odio, favore, amore, timore, praeceque et premio partium postergatis absque scrupulo cuiuslibet falsitatis solum Deum et eius iusticiam ferendo, prae oculis partibus etiam praedictis et eorum legitimis procuratores tempore huiusmodi attestationis et communis inquisitionis semotis huic procul et obiectis*) terhe alatt tanúvallatást tartanak arról, hogy a nevezett

Kardos Józsa – midőn a felperesek Debrecen-ben, Horvat Márk házában vendégeskedtek – éjnek idején felfegyverzett cinkosaival együtt a házba rontott, és a felpereseket megverték, Pribek Pétert pedig súlyosan megsebesítették, vagy pedig Kardos Józsa ott sem volt, és a felperesek keresetében teljesen vétlen. A köztudományvételetről – a birtokok, nemesek és nemtelenek neveit feljegyezve – 15. napra tegyenek jelentést. Datum Varadini secunda die termini prenotati. Anno domini millessimo etc. (fol. 1v–2v)

3. Sententia super facto calumniae quia sententiam invalidatam suscitavit

Fráter György a váradelőhegyi Szent István káptalanhoz (*capitulum ecclesiae sancti Stephani prothomartiri etc.*). Tudtul adja, hogy egyfelől Debrecen-i néhai Kardos Imre (n) özvegye: Erzsébet (n) felperes, másfelől Pribek Péter, Kwzy-i Halmossy Gergely és néhai Halmossy Bereck (nobiles) alperesek közötti perben, amely a felperes Fanchika (Bihor vm.) birtokon levő majorsági házának elfoglalása és lerombolása (*invasio ac distractio*), szénájának elvitele, személyének gyalázása, ugyanazon birtok határában a Bay nevű erdő eladása és kivágása (*venditio et succisio*), továbbá a káptalan megintő oklevelében felsorolt egyéb hatalmaskodások okán színe előtt folyt, majd az elmúlt év Bálint-napi terminusára (in termino celebrationis iudiciorum festi beati Valentini martiris in anno proxime transacto praeteriti, ad quem ut puta terminum similes et aliae nonnullae causae committatum iudicatum nostro deputatorum per nos generaliter fuerant prorogatae), jelenléte elé halasztott, ahol az ügy kihirdetése után Pribek Péter alperes nem jelent meg, ezért a felperes a maga részére bírói levelet eszközölt ki, majd septimo die feriae quintae proxima post festum beati Matthiae ap. a káptalanhoz intézett ítéletlevelet is kiállított, amely szerint Prybek Pétert hatalmaskodása okán – a magyar királyok törvényei értelmében – főbenjáró ítéletben, feje megváltásáért a felperes részére fizetendő 200 arany Ft-on és a [Fráter György] joghatósága alá tartozó területen levő minden birtokjogának elvesztésén marasztalták el (*in facto maioris potentiae, non tamen in sententia capitali, sed in emenda capituli sui ducentos florenorum auri facientes eidem tantummodo dominae actrici provenientes et insuper in amissione cunctorum iurium eiusdem possessionariarum ubilibet intra ambitum jurisdictionis nostrae habitarum*). Ezek kétharmada a bíróságot, egyharmada pedig a felperest illeti meg, az alperes pedig köteles megtéríteni a felperesnek a 850 Ft-os kár harmadrészét is. Ezen ítélet végrehajtására kiküldöttje a káptalani tanúbizonyosság jelenlétében, az elmúlt év sab. a. Thomae de Aquino-n kiszállt az alperes Bodogffalwa-i (Bihor vm.) részirtokához, ahol azonban a végrehajtást említett Halmossy Gergely és néhai Halmossy Bereck nevében szervitoruk és jobbágyuk: Kadar Benedek kivont karddal, visszautasítás által megakadályozta (*evaginato et extenso gladio ab executione preacta repulisset fierique non admisisset*) és erről a káptalan 15. napra jelentést tett. E 15. napról végül a pert a mostani Dorottya-napi terminusra halasztották (*terminum celebrationis iudiciorum festi beati Dorotheae virginis et martiris proxima praeteriti, ad quem ut puta terminum universe [causae] nonnullorum comittatum iudicatum nostro deputatorum factum actuum potentiariorum iurium item hereditatum, impignoraticiorum, dotalitiorum, quartalitorum et obligaminum tangentes et concernentes per nos generaliter fuerant prorogatae*). Ekkor a felperest képviselő Warad-i Weres Balázs az alperes ellenében bemutatta [Fráter György] ítéletlevelét és a káptalan erre kelt jelentését, majd bírói levelet íratott, melyet az ítélőszék gyakorlata szerint f. VI. p. Valentini mart. kihirdettetett (*litteras nostras judiciales perscribi faciendo ac de consuetudine sedis nostrae iudicariae feria sexta proxima post festum beati Valentini martiris proxime transactum ex ipsis litteris proclamari faciendo*). Mínthogy

Halmossy a terminuson nem jelent meg, a felperes ügyvédje ítéletet kért. A kihirdetés második és harmadik napjának elteltével – a felperes ügyvédjének kérésére – az újbóli végrehajtásról kelt ítéletlevelet megíratta ítélmesterével, bírói pecsétjével megerősítette, és azt a bírói ház előtt kihirdették (*ad intercessionem eiusdem procuratoris ipsius dominae actricis perscribi, atque nostro quo in iudiciis utimur sigillo consignari easque preforibus domus nostrae judicariae publicari fecissemus*). Ekkor megjelent saját ügyvédvalló levelével, Halmossy Gergely alperes nevében Buda-i Péter deák, aki az ítélmestert ezen ítéletlélvi kiadásától eltiltotta, és az ezzel járó három könnyű súlyú márkányi – ugyanannyi forintot kitevő – bírságot kétharmad részben a bíróság, egyharmad részben pedig a felperes kezénél letette, majd erről nyugtatták. Ezek után az alperes ügyvédje előadta, hogy ezen ügyben a felperes asszony patvarkodva és csalárdul járt el (*calumniose atque fraudulenter procederet*), minthogy az erőszakos visszaüzésről való jelentéstételkor (*tempore reportationis seriei premissae violentae repulsionis*) az alperes Bereck nevű testvére – ügyvédjük által – letette a visszaüzés díját a bíróságnak és a másik félnek, majd a keresetre megfelelően válaszoltak. Végül eme kereset alól való felmentésükért f. V. p. dom. Quasimodo napján tizenkettőmagukkal a káptalan előtt a bíróság döntése szerint esküt kellett tegyének, és ezt meg is tették, melyről a káptalan nyugtatványt állított ki. Emiatt a felperes az ily módon leszállított pert nem kezdhette újra, a fentiek bizonyítására pedig az alperes bemutatta [Fráter György] eskütételt elrendelő ítéletlevelét, valamint a káptalan erre kiállított nyugtáját, a következők szerint: [ezen két oklevél szövegét nem vezették be a formuláskönyvbe]. Majd mindkét fél ügyvédje ítéletet kért. Mindkét oklevélből kiderült, hogy az alperesek előbb letették a visszaüzés díját, majd ügyvédjük a keresetre feleletet adott és ítéletet kért, mire az említett eskütételt elrendelték, és azt a káptalannál eskütársaikkal együtt le is tették, ezzel pedig a felperes keresete alól felmentést nyertek, a per pedig lezárult. Ennek ellenére a felperes asszony az említett ítéletlevelet és az erre kelt jelentést csalárd módon bemutatta és kihirdette (*pre foribus domus nostrae judicariae proclamari fecisse*), majd – az alperesek távollétére hivatkozva – [újabb] ítéletlevelet állíttatott ki és pecsételtet meg az ítélmesterrel (*litteras nostras adiudicatorias viceiteratae executionis per magistrum nostrum prothonotarium perscribi sigillarique fecisse*), mellyel az alpereseket az erőszakos visszaüzés díján marasztaltatta el. Ekkor az alperesek az említett módon tiltást tettek, bemutatták okleveleiket, amelyek szerint ezen ügyben már született ítélet, és ők eskütétellel tisztázták magukat. Minthogy a felperes asszony a befejezett pert – fejedelme engedélye nélkül – patvarosként és csalárd módon újra kezdte, és a mások mellett erről is kelt decretum értelmében [- -] [a szöveg itt megszakad]. (fol. 2v–4v)

4. Novum iudicium maius

Fráter György etc. Bihar vármegye ispánjához, alispánjaihoz és szolgabíráihoz. Iklod-i Kolthly Barnabás (n) előadásából értesült, hogy nemrégiben Iklod-i Péter deák (n) feleségével: Fruzinával (n) a vármegye széke előtt folyó perében figyelmenlensége miatt ügyét elmulasztotta előadni (*tempore discussionis eiusdem causae ex quadam suae inadvertentia et simplicitate certas rationes propositionesque et allegationes, quas pro iurium suorum defensione coram vobis proponere et facere debuisset ommississet*), és emiatt számára káros ítéletet hoztak. Felhatalmazása alapján (*autoritate nobis superinde attributa*) elrendeli, hogy e pert tárgyalják egy közeli törvényszéki időpontban, ha pedig Kolthly ítéletükkel nem elégszik meg, a pert seriesével együtt tegyék át jelenléte elé. Másként ne tegyenek. (fol. 6r)

5. Absolutionalis propter non exhibitas litteras juramentales virtute novi iudicii exhiberi commissas

[- - -] Mely 15. napról a per a mostani Dorottya-napi terminusra jutott, mely terminusra a bíraskodása alá rendelt bizonyos vármegyék ügyeit halasztotta (*terminum celebrationis iudiciorum festi beatae Dorotheae virginis et martiris proxime preteriti, ad quem scilicet terminum universae causae nonnullorum comitatum iudicatum nostro deputatorum per nos generaliter fuerant prorogatae*) és melyen egynémely főpapjával, ítélőmestereivel és ítélőszékének ülnökeivel (*una cum nonnullis dominis praelatis magistrisque nostris prothonotariis et sedis nostrae iudicariae iuratis assessoribus*) törvényszékét ülte, elébe járult az említett Halmossy Gergely felperes nevében [Fráter György] ügyvédvalló oklevelével Buda-i Péter deák, másfelől Warad-i Weres Balázs, aki [Fráter György] ügyvédvalló levelel Erzsébet és Klára, az egri káptalanéval Baway Antal, az erdélyi (Albensis Transsylvaniae) káptalanéval pedig Kardos Józsa alpereseket képviselte. Péter deák előbb [Fráter György] eskütételt elrendelő ítéletlevelének és az erre kelt jelentésnek bemutatását kérte az alperesektől, de ezt az alperesek ügyvédje megtagadta, amiért a felperes részére ítéletet kért. Minthogy a felperes korábban – ügyvédje mulasztásai miatt – új ítéletet kért és nyert, majd az alpereseket a káptalani tanúbizonyosság által Jakab apostol 15. napjára (*ad prescriptum decimum quintum diem antelati festi beati Jacobi apostoli*) az említett ítéletlevelél felmutatására intette és megidézte (*ammoneri et evocari fecisse*). Az ügyet innen Dorottya-nap terminusára halasztották (*causa eadem praescriptum terminum festi beatae Dorotheae virginis et martiris dilative attigisse*), melyen a felperes ügyvédje az ítéletlevelél bemutatását kérte, de azt az alperesek a bírói kérésre nem tudták bemutatni. Ezért – főpapjai, ítélőmesterei és ítélőszéki ülnökei tanácsából – Halmossy Gergely felperest az eskütétel alól felmentette, a Karos nevű erdőt pedig haszonvételeivel és tartozékaival együtt neki ítélte. Datum Varadini feria quinta proxima post dominicam etc. (fol. 6v–7v)

6. [cím nélkül]

A per tárgyalásakor néhai Tholdy Albert ügyvédje kifogást tett és eskütételt kért, melyet néhai Thwry/Tury László ügyvédje elfogadott, majd János király személyes jelenléte elrendelte [a káptalan előtti] eskütételt, de a kijelölt időpontban Thwry László nem jelent meg, ahogyan ez [a káptalan] jelentéséből nyilvánvaló. Emiatt a bíróság – némely főpapak, ítélőmesterek és ítélőszéki ülnökök tanácsából – a Kozma Péter házához tartozó szántóföldeket, réteket és kaszálókat a felperesnek ítélte, az alperes Thwry László fiát: Ferencet pedig – az említett földek jogtalan és erőszakos elfoglalása, továbbá a felperes jobbágynak: Fekethe Istvánnak néhai Thwry László jobbágjai általi megverése okán (*pro premissis minus iusta et potentiaria occupatione praefatarum terrarum arabiliuum et pratorum, captivationemque dicti Petri Kozma ac verberatione eiusdem Stephani Fekethe jobagionum dicti actoris per dictos jobagiones ipsius quondam Ladislai Thwry ex transmissione et commissione eiusdem modo antelato factis*) – az erről kiadott dekrétum értelmében (*vigore generalis decreti superinde editi et stabiliti*) elmarasztalta, elrendelve néhai Thwry László [Fráter György] joghatósága alatti területen belüli jószágainak és birtokjogainak becstűjét és kétharmad részben a bíróság, harmadrészben a felperes részére való átadását, továbbá ugyanazon birtokjogokból a fogvatartott Kozma Péter és a megvert Fekethe István jobbágyok 80 arany Ft-ot kitevő, valamint Thwry László tíz jobbágypár egyenként 10 márka (összesen 400 arany Ft) vérdíjnak Tholdy Miklós felperes részére való fizetését. Küldjék ki emberüket tanúbizonyosságul a felsorolt küldöttjei mellé, akik szálljanak ki Theleky birtok-

ra, illetve a Kozma Péter házához tartozó szántóföldekre, rétekre és kaszálókra, ahol a szomszédok és határosok jelenlétében iktassák azokat újra a felperes részére, majd szálljanak ki Thwry Lászlónak [Fráter György] joghatóságán belül levő birtokaira, hívják össze a szomszédokat, határosokat, az elítélt fiait, leányait és atyafiait, járják meg a birtokokat, becstüljék meg azokat, különítsék el a fiak, leányok részeit, adják ki özvegyének hitbérét és jegyajándékát. Ezek után szakítsák ki azokból a 80 Ft-os vérdíjat, és adják át a felperesnek, a maradékot pedig adják kétharmad részben a bíróság, harmadrészen a felperes kezére, majd szálljanak ki Thwry László említett tíz jobbágyának házához és örökségeikhez, hívják össze a szomszédokat és határosokat, továbbá az elítélt jobbágyok fiait, leányait és atyafiait, járják meg és becstüljék fel a jószágokat, különítsék el másokét ezekétől, aztán előbb az ingóságokból, ha pedig abból nem telne ki, az örökségekből különítsenek el 400 Ft értékűt, és adják a felperes kezébe. E jószágok addig maradjanak a bíróság és a felperes kezén, míg azokat [Fráter Györgytől] és a felperestől becsü alapján (*in condigna eorumdem estimatione*) vissza nem tudják váltani. Az elítélt és mások ellentmondását ne vegyék figyelembe, (fol. 7v–8v)

7. Novum iudicium

Fráter György etc. a Warad-i káptalanhoz. Előadták Debreczen-i néhai Kardos Imre (n) özvegyének: Erzsébetnek (n) személyében, hogy a Kezy-i Halmossy Gergellyel (n), bizonyos – a káptalan jelentő- és megintőlevelében leírt – hatalmaskodások okán [Fráter György előtt: *coram nobis*] folyó perében az ügyvédje figyelmetlenségéből (*ex quadam sua inadvertentia*) bemutatta [Fráter György] két ítéletlevelét és a káptalan erre kelt jelentését, melyeket már [korábban] érvénytelenítettek, és ezek által Halmossy Gergelyt megkárosította. Ugyanakkor a panaszost ezek bemutatása és pereskedése okán patvarkodás bűnén és 40 arany Ft-on marasztalták el, ha viszont a nevezett ügyvédje nem mutatta volna be az érvénytelenített ítéletleveleket, akkor az asszony is előadhatta volna perében kifogásait és választételét. Ezért az asszony kérésére perújrafelvételt és új válaszadást engedélyez (*ipsa domina causa in premissa contra prefatum Gregorium Halmossy novum iudicium recipere novasque allegationes responsiones ac ea omnia que juris sunt et iusticie facere valeat atque possit imo annuimus et concedimus presentium per vigorem*), és bírói hatalmánál fogva (*authoritate iudicatus nostri qua fungimur*) utasítja a káptalant, hogy küldje ki emberét tanúbizonyosságul Halmossy Gergely házához, intse meg királyi szóval (*verbo nostro regio*), és idézzék meg parancsa bemutatásától számolt 15. napra a perről kelt okleveleivel együtt perújrafelvételre és új válaszadásra (*novum iudicium novasque allegationes recepturas*). A megszabott terminuson akár megjelenik, akár nem, a megjelenő félnek törvényt szolgáltat. A megintésről és értesítésről személyes jelenlétének tegyenek jelentést, (fol. 10v–11v)

8. Restatutoria ex contradictione statutionis

Fráter György etc. a váradelőhegyi káptalanhoz. Tudtul adja, hogy Nemesgyantha-i néhai Deak Ferenc fia: Lőrinc (n) pusztai nemesi udvarházának, Nemes György (n), illetve néhai Zewch Tamás leánya: Ilona és Tusa [?] Péter özvegye: Nemesgyantha-i Nemes Erzsébet Nemesgyantha-i (Bihar vm.) pusztai nemesi telkének, továbbá egy Rohgentha másként Olahgentha (Bihar vm.) birtokbeli pusztai nemesi teleknek, úgyszintén Aztatlgiartho László (n) fogadott fia: Skalyth Bálint (n) által lakott Rohgenta-i birtokrésznek – melyek a felperes Skalyth Bálintot örökjogon megilletik – iktatásakor tiltást tettek, amiért az említett felperes

Deak Bálintot és Mihályt, Nemes Istvánt, Cherews Lászlót és Benedeket, valamint Nemes Jánost Szt. Mihály nyolcadára [Fráter György] jelenléte elé perbe hívta (*ad octavas festi Sancti Michaelis Archangelii proxime preteritas nostram in presentiam traxisset in causam*). E terminusról a per [Fráter György] halasztólevelével a mostani Dorottya-napi terminusra jutott, melyen a felperes ügyvédje: Bwda-i Péter deák megfelelő napokig várta Deak Bálintot és Mihályt, Nemes Istvánt, Cherews Benedeket és Lászlót, valamint Nemes Jánost, de azok nem jelentek meg, amiért [Fráter György] bírói levelével elmarasztalták őket, majd a felperes ügyvédje ítéletet kért. Minthogy a jószágok iktatásakor [a helytartó küldöttje: *homo noster*] a káptalani tanúbizonyosság jelenlétében kiszállt a nemesi udvarházhoz, a két puszta nemesi telekhez, valamint Aztalgyarto László birtokrészéhez, és ott a szomszédok és határosok jelenlétében be akarta vezetni azok birtokába a felperest, de az alperesek tiltást tettek, amiért őket okot adni Szt. Mihály nyolcadára megidéztek. E terminusról a per halasztással a mostani Dorottya-napi terminusra került, ahol viszont az alperesek nem jelentek meg (*incausamatracti terminum ad huiusmodi nostram veluti iudicis sui deputati in presentiam venire vel mittere non curasse*), amiért a nevezett jószágokat haszonvételeikkel és tartozékaikkal együtt – némely főpapjaival, ítélőmestereivel és nemesekkel, úgymint ítélőszékének ülnökeivel (*nonnullis dominis prelatiis, magistris prothonotariis et regni nobilibus, sedis ut puta nostre judicarie juratis assessoribus*) – a felperesnek ítélte örök jogon, az alpereseket pedig jogtalan ellentmondásuk okán egyenként három nehéz súlyú márka, tehát összesen 72 Ft bírságon marasztalta el, melynek kétharmada a bíróságot, harmadrésze pedig a felperest illeti. Ugyanakkor felhatalmazása alapján (*autoritate nobis superinde attributa*) elrendeli, hogy küldjék ki tanúbizonyosságukat kijelölt embere mellé, majd szálljanak ki előbb Nemesgyentha, Rohgenta másként Olahgenta (Bihar vm.) birtokokhoz, nevezetesen Deak Lőrinc puszta nemesi udvarházához, Nemes György, valamint Nemes Ilona és Erzsébet Nemesgyentha-i és Rohgenta-i két nemesi telekhez, Aztalgyartho László Rohgenta-i birtokrészéhez, ahol a szomszédok és határosok jelenlétében iktassák be újra a felperest azok birtokába. Azután szálljanak ki az elítélteknek joghatóságán belül levő javaihoz és birtokjogaihoz, hívják össze a szomszédokat és határosokat, járják meg és becsülik fel a jószágokat, különítsék el másokét ezekétől, aztán előbb az ingóságokból, ha pedig abból nem telne ki, a birtokjogokból különítsenek el 72 Ft-ot érőt, és iktassák azokat zálog címén kétharmad részben a bíróság, egyharmad részben a felperes részére. E jószágok addig maradjanak a bíróság és a felperes kezén, míg azokat [Fráter Györgyöt] és a felperestől becsüi alapján (*in condigna eorum estimatione*) vissza nem tudják váltani. Az elítéltek és mások ellentmondását ne vegyék figyelembe. A végrehajtásról tizenötöd napra tegyenek jelentést. Datum Waradini etc. (fol. 12v–14r)

9. Sententia ex communi inquisitione cum iuramenti depositione

[Fráter György] midőn egynémely főpapjával, ítélőmestereivel és ítélőszékének ülnökeivel (*una cum nonnullis dominis prelatiis magistrisque prothonotariis et regni nobilibus sedis ut puta nostrae judicariae juratis assessoribus*) Warad-on törvényszékét ülte, elébe járult ügyvédvalló levelével a felperesek, úgymint Feleghazy Mihály és Bálint képviselőként Iklod-i Kolthly Barabás, és az Arthandy Kelemen [Fráter György] ügyvédvalló levelével képviselő Bewd-i [?] Sany István jelenlétében vizsgálatra (*nostro iudiciario examini*) bemutatva [valamelyik hiteleshelynek] a fenti ügyben VI. d. f. IV. p. Pentech. kelt, papírra írott, zárt, kívülről pecséttel megerősített oklevelét, melyet terjedelmessége miatt nem ír-
nak át (*propter eius prolixitatem praesentibus de verbo ad verbum inscribi facere nobis*)

tediosum extitit), de átolvasva visszaadnak a felperesnek. Mínt hogy a nevezett Arthandy György [!] alperes sem személyesen, sem küldöttje által nem jelent meg jelenléte előtt, bírói levéllel elmarasztalták, a felek ügyvédjei pedig ítéletet kértek. A per tárgyalása során az alperesek ügyvédje állításaik igazolására köztudományvételt kért Tarcha birtok szomszédai és határosai, a Bihar vármegyei nemesek és nemtelenek körében, melyet a felperesek ügyvédje elfogadott és ennek idejét pünkösöd ünnepének negyedik napjára (f. IV. p. Penthec.) jelölték ki, de – ahogyan a jelentésből kiderült – a kijelölt határnapon és helyen csak a felperesek jelentek meg tanúikkal, az alperesek pedig nem. Ezért a nevezett Arthandy György [!] alperest a felperesek Forrofüi [?] nevű halastavának elpusztításáért és lehalászáért (*dilapidatione et depiscatione*) – az erről kiadott dekrétum értelmében (*vigore generalis decreti superinde editi*) – nagyobb hatalmaskodás bűnében marasztalta el, és 100 arany Ft-ot érő 25 nehéz súlyú márkával büntette, továbbá elrendelte az okozott kár 110 Ft-ot kitevő, a felperesek által megfelelő számú ember eskütjével visszaszerzendő felelősségének törlesztését, valamint az említett 70 jobbágy Arthandy Kelemennek jutott felelősségét, tehát 35 jobbágyot egyenként 10 márkán, tehát összesen 1400 arany Ft-on (*in singulis decem marcis homagialibus in toto mille quadringentos florenorum auri faciendas*) marasztalta el. Elrendeli, hogy a felperesek Oculi vasárnapján jelenjenek meg a hiteleshelyen (*coram vobis*), annyi tanúval, amennyi a nevezett 110 Ft-os összeghez elégséges (*cum tot personis hominum quot videlicet dictam summam centum et decem florenorum comprehendere poterunt*), és tegyenek esküt, azután küldjék ki tanúbizonyosságukat [Fráter György] embere mellé, és szálljanak ki az elmarasztalt Arthandy Kelemennek joghatósága alá tartozó javaihoz és birtokjogaihoz, majd a szomszédok jelenlétében járják meg és becstüljék fel a jószágokat, különítsék el másokét az övétől, aztán előbb az ingóságokból, ha pedig abból nem telne ki, a birtokjogokból annyit, amennyi a felperesek eskütje alapján az okozott kár felelőssége, adjanak a felperesek kezébe, majd a maradék ingóságokból és ha szükséges a birtokjogokból szakítsák ki a 100 arany Ft-ot kitevő 25 nehéz súlyú márkányit is, és azt felelősségben a bíróságnak, felelősségben pedig a felpereseknek adják, és addig maradjanak zálogként azok kezén, míg azokat [a bíróságtól] és a felperestől becstü alapján (*in condigna eorundem estimatione*) vissza nem tudják váltani. Az elítélt és mások ellentmondását ne vegyék figyelembe. Ezek után menjenek a nevezett 35 elmarasztalt jobbágy lakóházaihoz és örökségeihez, ahol a szomszédok és az atyafiak (*filiis filibus fratribus et quibusvis generationis eorundem convictorum*) jelenlétében előbb járják meg és becstüljék fel a jószágokat, különítsék el másokét az övéiktől, majd előbb az ingóságokból, ha pedig abból nem telne ki, akkor örökségeikből különítsék el a fejenként 10 márkányi bírságot [- -]. (fol. 14r–15v)

10. Evocatoria ad divisionem inter fratres condisionales

Fráter György Bihar vármegye alispánjaihoz és szolgabíráihoz. Néhai Kewreos-i Lászlónak (n) néhai Panaz-i András leányától: néhai Katalintól (n) született leánya: Borbála (n) előadásából értesült, hogy a nevezett néhai Panaz-i András testvéreinek (frater carnalis): néhai Panaz-i Istvánnak leányával: Sárával (n), illetve ugyanazon Panaz-i András másik testvére (fr. c.): néhai Panaz-i Zsigmond leányának: néhai Katalinnak és [férjének] Boldizsárnak fiaival: Ferencsel és Farkassal úgymint osztályos atyafiaival a nevezett Panazy Andrásnak, Istvánnak és Zsigmondnak Taryan és etc. (Bihar vm.), Kaka (Bekes vm.) és Zelend (Bihar vm.) „omnino in Bihoriensi [!] comitatibus existentes” birtokbeli részein – melyek Borbála asszonyt és osztályos testvéreit: a nevezett Sárát és Katalint egyenlő joga-

illetik – osztozni kíván. Minthogy az ilyenfajta osztályt nem hosszú perrel, hanem azon vármegye alispánjával és szolgabírájával szokták elintézni, melyben az osztatlan jószágok vannak (*huiusmodi divisiones inter fratres et sorores nondum divisos in bonis eosdem equali jure concernentes et nondum divisos non longo litis processu sed medio duntaxat vicecomitum et judicialium talium comitatum in quibus huiusmodi bona dividenda adiacent fieri solent*), felhatalmazásánál fogva megparancsolja, hogy küldjenek ki egy vagy két szolgabíró a nevezett jószágokhoz, akik hívják össze a szomszédokat és határosokat, járják meg és becstüljék fel a részbirtokokat, osszák azokat három egyenlő részre, majd a nevezett asszony részét adják kezébe úgy, hogy az említett Sára és Katalin asszony és mások tiltakozását ne vegyék figyelembe. Az osztályról a szolgabírák jelentése alapján adjanak oklevelet az exponensnek. (fol. 17v–18r)

ZSOLT BOGDÁNDI

THE RECORDS OF THE JUDICIAL ACTIVITY OF GYÖRGY FRÁTER IN THE FORMULARY BOOK OF JÁNOS BÁCSI

While the political events of the decade which followed the occupation of Buda castle by the Ottomans (1541) are now fairly well known, the details of the practical administration, government and jurisdiction in the areas especially east of the Tisza river are shrouded in the greatest obscurity. For a detailed presentation of the central administration of justice in the period earmarked by the governmental activity of György Fráter the collection of all charters issued by the judicial authorities is indispensable. This, however, could not be undertaken in view of the utmost dispersal of the charter material and the narrow framework of the present study itself. Although some family archives and those of the chapter of Gyulafehérvár have been searched for judicial documents from the period of György Fráter, the majority of conclusions formulated here with regard to the process of jurisdiction are based on the notes contained in the formulary book generally known as that of János Bácsi.

The chief importance of the formulary books resides in the fact that their compilers copied those texts they regarded as most typical of the judicial process, generally omitting names and dates alike, but sometimes – as in the *stylionarium* studied here – at least partly retaining them. The formulary book of János Bácsi was described by Anna Pécsi (1938), but she failed to notice the records made in the name of György Fráter, and also the fact that several among the texts are of non-Transylvanian provenance. The present study and the majority of conclusions formulated therein about the workings of the judicial procedure are mostly based on the notes made in the name of the Friar on the first eighteen pages of this thick volume.

One of these conclusions is that the judicial forum of the personal presence of the bishop of Várad, lieutenant and then chief justice, held for the counties east of the Tisza river, gathered on well defined terms at Várad. About the personnel of this tribunal we know little: its assessors may have been those members of the chapter of Várad trained in law; among the prothonotaries only György Pósa is mentioned by the name. Alongside the counties east of the Tisza, the Friar's judicial authority extended over the former voevodate of Transylvania, the legal system of which, however, differed from the one operating in the Hungarian counties. Here he shared judicial authority partly with the queen's court,

and partly with his two deputy lieutenants and judicial vicegerents, László Mikola and János Kemény. In the appendix of the study, we have published only those abstracts of the notes made in the name of György Fráter which provide relevant information about the administration of justice.

KÁRMÁN GÁBOR

Kézcsók a pasának?

Erdélyi követek Budán

Bethlen Gábor meglehetősen szokatlan formulát választott abban az üzenetében, amelyet 1616-ban küldött Tholdalagi Mihályon keresztül Kádizáde Ali budai pasának: „én is, amint illik, nagy engedelmességgel kezét, köntösét önagyságának követem által akarván csókolni, nagy hálaadással köszönöm az önagysága maga jó ígéretit.”¹ A kéz, illetve a köntös megcsókolása fontos részét képezte az oszmán diplomáciai protokollnak: a Konstantinápolyba érkező diplomaták számára a szultánnál lezajló audiencia elhagyhatatlan pontja volt, amikor a követet két oldalról megragadta két kapudzsi, a szultán elé vezette, és szinte erőszakkal kényszerítette ki a tiszteletteljes aktust. Ez általában megrázó élményt jelentett a diplomaták számára, ezért sokan – elsősorban a Lengyel–Litván Unió képviselői – igyekeztek kihagyni jelentéseikből, bár a meglátogatott uralkodók kezének megcsókolása az európai diplomáciai protokollnak is megszokott eleme volt.² Az oszmán oldal számára mindazonáltal az aktus a ceremónia egyik leglényegesebb részét jelentette. Jellemző, hogy időnként az egész követjárást *pars pro toto* csak erre az egyetlen elemre történő utalással foglalták össze: „Az német követek őhatalmasságának [a szultánnak] kezét csókolnak, indulófélben vannak.”³ A szultánnál alacsonyabb rangú oszmán tisztségviselőkkel

- 1 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak. H. n., 1616. jún. 10. Török-magyarokori államokmánytár. I–VII. Szerk. Szilády Áron–Szilágyi Sándor. Eggenberger, Pest, 1868–1872. (Török-magyarokori Történelmi Emlékek I.: Okmánytár 3–9.) (= TMÁO) I. 153. A jobb olvashatóság érdekében úgy döntöttem, a tanulmányban nem követem az eredeti forráskiadványok sokszor önmagukban is ellentmondásos helyesírási és központoszási elveit, hanem minden idézetet normalizáltam.
- 2 Ruth Frötschel: Mit Handkuss. Die Hand als Gegenstand des Zeremoniells am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. Hrsg. Irmgard Pangerl–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bolzano, 2007. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 47.) 337–356. A tanulmány kizárólag a császári udvarral foglalkozik, pedig a ceremóniális kézcsók királyok körében is előfordul. ld. Gyulai Éva: Kézcsók a svéd királynak. II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának ábrázolása Erik Jönsson Dahlberg rajzain (1657/1696). In: Szerencsének elegyes forgása. Szerk. Kármán Gábor–Szabó András Péter. L’Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2009. 468–469.
- 3 Íszá budai mufti levele Bethlen Gábornak. [1629. aug.] Gergely Samu: Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. I–III. Történelmi Tár [5.] (1882), [6.] (1883) III. 633. A kéz-, ill. köntösöcsöklés szerepéről oszmán kontextusban Palmira Brummett: A Kiss is Just a Kiss. Rituals of Submission Along the East–West Divide. In: Cultural Encounters Between East and West, 1453–1699. Ed. Matthew Birchwood–Matthew Dimmock. Cambridge Scholars, Newcastle-upon-Tyne, 2005. 107–131. A konstantinápolyi audiencián (további irodalommal) Kármán Gábor: Szu-

fenntartott kapcsolatokra vonatkozó forrásokban azonban ez a formula ismeretlen, és egy európai típusú protokollból nem is következne: nem lévén sem fejedelmi, sem egyházi személy, a budai pasa el sem várhatta volna, hogy a hozzá érkező követek megcsókolják a kezét. Éppen fordítva: az erdélyi fejedelem, mint saját uralma alatt álló területtel rendelkező *princeps*, az európai nemzetközi társadalomban nyilvánvalóan magasabb rangúnak számított, mint a szuverén jogokkal nem bíró, pusztán tartományi kormányzóként funkcionáló budai beglerbég. A kutatás azonban nemrégiben felhívta a figyelmet arra, hogy a szultán adófizetőinek nemcsak egy, hanem több nemzetközi társadalomban – saját, minden résztvevő által elfogadott és követett szabályrendszerrel rendelkező közösségekben – kellett megtalálnia a helyét; az egyes közösségek belső hierarchiái pedig markánsan eltérhettek egymástól.⁴ Az erdélyi fejedelmeknek a budai pasákkal fenntartott kapcsolataiban nyilvánvalóan az oszmán nemzetközi társadalom jellegzetességei voltak az irányadók: ennek konkrét tartalma azonban korántsem mindig egyértelmű.

Bethlen Gábor gesztusának értelmezését megnehezíti, hogy az eddig hozzáférhető szakirodalomban jóformán semmit nem találunk az erdélyi fejedelmek és a magyarországi beglerbégek között fennálló diplomáciai kapcsolatok természetéről. Noha az egyes követjárásokról újra és újra szó esett a politikatörténeti elemzésekben, az erdélyi külpolitikának ez az iránya sosem tűnt olyan jelentősnek, hogy bárki önálló tanulmányt szenteljen neki. A diplomáciatörténetben amúgy is meglehetősen elhanyagolt oszmán szál szinte kizárólag a Fényes Portán fenntartott erdélyi követség működését vette figyelembe, amelynek kimagasló jelentősége tagadhatatlan, ám semmiképp nem szerencsés a fejedelemség számára létfontosságú külpolitikai irány kizárólagos fórumának tekinteni. Sudár Balázsnak a hódoltsági politikai elit belső ellentéteiről az elmúlt időszakban megjelent írásai sikerrel mutatták meg, mekkora hatással lehettek a magyarországi oszmán tisztségviselők az erdélyi fejedelem helyzetére – és fordítva, milyen szerepet játszhatott a fejedelem a beglerbégek és támogatóik közötti pozícióharcokban.⁵ A budai pasa és az erdélyi fejedelem közötti kapcsolattartás ceremonális vonatkozásai azonban – ellentétben a főbb vonalaiban jól

verenítés és reprezentáció. Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. Korall 12. (2012) 48. sz. 49–50. A lengyel jelentések visszasságairól *Dariusz Kołodziejczyk*: Semiotics of Behavior in Early Modern Diplomacy. Polish Embassies in Istanbul and Bahçesaray. *Journal of Early Modern History* 7. (2003) 245–252.; *Tetiana Grygorieva*: Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony. Ambassadors of the Polish–Lithuanian Commonwealth in Istanbul. In: *Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen–Litauen*. Hrsg. Yvonne Kleinmann. Steiner, Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 35.) 129–130.

4 Az oszmán adófizető államokról mint párhuzamosan több nemzetközi társadalomban mozgó entitásokról ld. *Lovro Kunčević*: Janus-arcú szuverenitás: a kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza. *Korall* 12. (2012) 48. sz. 5–32.

5 *Sudár Balázs*: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* 145. (2011) 975–996.; *Uő*: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). *Hadtörténelmi Közlemények* 124. (2011) 888–906.

ismert konstantinápolyi diplomáciai rituálékkal – gyakorlatilag ismeretlenek.⁶ Az alábbiakban ezek megrajzolására vállalkozom: a kapcsolat jellegének és a kapcsolat-tartás módjainak felvázolása után ismertetem a ceremónia rendjét (összevetve azt más hatalmak gyakorlatával), végül visszatérek kiindulópontunkhoz, a kéz- és kötöttsécsokolás kérdéséhez. Vizsgálódásaim nagyrészt a 17. századra vonatkoznak, mert ebből az időszakból áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű és részletességű erdélyi diplomáciai forrás; de ahol lehet, figyelembe veszem a 16. századi állapotokat is.

A budai pasa és az erdélyi fejedelem az oszmán nemzetközi társadalomban

A Budára helyezett beglerbégek különleges helyet foglaltak el az Oszmán Birodalom északnyugati részének tartományi kormányzói között.⁷ A 16. század folyamán kivételes esetekben, 1623 után viszont rendszeresen birtokolták a kitüntetett vezíri címet, és tartományuk úgynevezett nagy beglerbégségnek számított. Ez utóbbi kitétel nem az ejálet méretére, hanem a vele járó presztízsrre vonatkozott, és valószínűleg azon alapult, hogy a központja korábban királyi székhely volt. A cím egyrészt azzal járt, hogy a frissen kinevezett budai pasák kétszer annyi illetéket fizettek be a szultáni kincstárba, mint a kis beglerbégségnek számító Temesvár kormányzói; de alighanem ehhez kötődött a többi magyarországi és balkáni tartomány felett gyakorolt felügyeleti jogkörük is, amelyre a 17. századból számos adatunk van. Kádizáde Ali 1608 és 1616 közötti leveleiben rendszeresen ennek a formulának variációival titulálja saját magát: „Mi Vezér Ali pasa, az Szent Istennek engedelmeiből az hatalmas és győzhetetlen császárunknak az tengeren innen lévő hadainak, és Bosznán, Tömösváron, Egrön, Kanizsán és több várain szerdárja, gondviselője és fő helytartója Budán etc.”⁸ A jogkör pontos tartalmát részleteiben nem

6 Az Erdélyi Fejedelemség konstantinápolyi diplomáciájának klasszikusa *Bíró Vencel*: Erdély köve-
tei a Portán. Minerva, Kolozsvár, 1921. Ld. még *Molnár István*: Rozsnyai Dávid török deák.
Stephaneum, Bp., 1909. (Művelődéstörténeti értekezések 33.) 39–128.; *Georg Müller*: Die Tür-
kenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541–
1688. Krafft, Hermannstadt, 1923. 70–142.; *Kármán G.*: i. m. (3. jz.); *Jakó Klára*: Rozsnyai Dávid
portai „tanító írása”. Levéltári Közlemények 84. (2013) 169–186.

7 A budai pasák jogállására és a tisztségükkel járó presztízsrre ld. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkor-
ban. Egyetemi Ny., Bp., 1944. (Budapest története II.) 187–200.; *Dávid Géza*: Török közigazgatás
Magyarországon. [Akadémiai] doktori disszertáció. Bp., 1995. 166–197.; *Üő*: A 16–17. századi
oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In:
Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA
TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtör-
téneti kötetek 2.) 111–113.; *Fodor Pál*: Budai pasa. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Kö-
zépkor – kora újkor. I. Aachen – Bylica. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2003. 470–473.

8 The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616. Ed. Gustav Bayerle. Akadémiai, Bp.,
1991. 134–260. Ugyanez áll Tirjáki Haszan pasa titulációjában és később Mürterzá budai pasáéban
is (a szerdári cím nélkül), ld. előbbi levelét Báthori Gábornak (Buda, 1610. nov. 14.): *Takáts Sándor*:

mindig ismerjük, ám az általa elnyert magasabb presztízs nyilvánvaló. A budai pasák széles hadügyi hatáskörére jellemző, hogy kisebb katonai akciókhoz, de még várak vívásához sem feltétlenül kellett kikérniük a Porta előzetes jóváhagyását – persze lépésükért, amennyiben nem jártak sikerrel, a felelősséget is nekik kellett viselniük. Különleges jogköröket biztosítottak a hírszerzési és diplomáciai feladatok is. Ezek a határvidék minden magasabb rangú oszmán tisztségviselőjének kijutottak bizonyos szinten, hiszen a helyi konfliktusokat célszerű volt első lépésben a határon átnyúló levelezés útján kezelni, és csak ennek sikertelensége esetén bevonni a Fényes Portát. A budai pasák azonban ebben a tekintetben is sajátos helyzetet élveztek: ők voltak azok, akik levelezésben álltak a szomszédos Habsburg Birodalom legmagasabb szintű vezetőivel is.⁹ Az 1570-es évek óta arra is joguk volt, hogy az uralkodói kézjegyet szimbolizáló tugrával ellátott parancsokat adjanak ki a szultán nevében.

Az erdélyi fejedelmek helyének meghatározása az Oszmán Birodalom hatalmi struktúráiban sokkal kevésbé egyértelmű és sokáig nem is állt a tudományos kutatás érdeklődésének középpontjában. Közismert tény, hogy a fejedelmek a Porta adófizetői közé tartoztak, megválasztásukat jóvá kellett hagyatniuk a szultánnal, és a *harázs* évenkénti lerovásán kívül az Oszmán Birodalom feje más szolgáltatásokat is elvárt tőlük – bár ezek, például a katonai jellegű elvárások részletei iránt csak újabban jelent meg számottevő tudományos érdeklődés.¹⁰ Cserébe Erdély uralkodóinak normális esetben nem kellett számolniuk azzal, hogy belügyeikbe a Porta beavatkozik, és a legsikeresebb korszakokban még a külpolitika terén is

Gázi Vezír Haszán Basa. In: *Uő: Emlékezzünk eleinkről*. Genius, Bp., 1929. 195., ill. utóbbi-levelét a hajdúságnak (1039. rebitüláhir utóján [1629. dec. 7–17.]): *Gergely Samu: Okiratok az interregnum történetéhez* Bethlen Gábor halála után. I–II. Történelmi Tár [7.] (1884) I. 293.

9 A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfi Gyula. MTA, Bp., 1915.; *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593*. Ed. Gustav Bayerle. Indiana University, Bloomington, 1972. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 101.); *The Hungarian Letters* i. m. (8. jz.). A budai pasák diplomáciai funkcióiról ld. még *Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok 138. (2004) 1194–1196.; *Gisela Procházka-Eisl–Claudia Römer: Raub, Mord und Übergriffe an der habsburgisch-osmanischen Grenze. Der diplomatische Alltag der Beglerbege von Buda abseits von Zeremonien*. In: *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. Hrsg. Ralph Kauz–Giorgio Rota–Jan Paul Niederkorn. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009. (Archiv für österreichische Geschichte 141.) 251–264. Az alacsonyabb rangú oszmán tisztségviselők levelezésére ld. legújabban *Várkonyi Gábor: Pálffy István érsekújvári főkapitány és a váci Muszta basa levelezése*. In: *Pálfiocvi v novoveku. Vzostup významného uhorsého šľachtického rodu*. Zost. Anna Fundárková–Pálffy Géza. Academic Electronic Press, Bratislava–Bp., 2003. 63–73.; *Tóth Hajnalka: Die Beziehung der Familie Batthyány zur osmanischen Elite im ungarisch-osmanischen Grenzgebiet vom 16.–17. Jahrhundert*. In: *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. Robert Born–Sabine Jagodzinski. Thorbecke, Ostfildern, 2014. (Studia Jagellonica 14.) 165–177.

10 *B. Szabó János: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). Kísérlet az erdélyi–török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére*. *Hadtörténelmi Közlemények* 125. (2012) 1015–1043.

meglehetősen széles mozgástér nyílt önálló kezdeményezéseik érvényesítésére. Papp Sándor alapos oklevéltani kutatásokkal mutatta ki, hogy Erdély fejedelmeinek kinevezése – legalábbis az 1657-es válság előtti időszakban – nemcsak az Oszmán Birodalom szandzsák- és beglerbégeinek pozícióba helyezésére használt *beráttal*, hanem a nemzetközi szerződésekre tartogatott *náme*-formájú *ahdnámé*-val történt.¹¹ Ahogy arra ugyancsak Papp Sándor felhívta a figyelmet, a különleges helyzet tényezőinek regisztrálása mellett sem szabad elfelejtenünk, hogy oszmán nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség – akárcsak a többi vazallus állam – a birodalom részét képezte, és vezetője a portai kinevezőlevél révén oszmán tisztségviselőnek számított.¹² Ezt egyébként az erdélyi diplomácia sem vitatta: oszmán kontextusban minden olyan alkalommal, amikor ettől előnyt nyerhettek, szívesen hangoztatták, hogy Erdély „a hatalmas császár [értsd: a szultán] országa”. Természetesen a fejedelmek – kiválóan illusztrálva, hogy egyszerre két nemzetközi társadalom részei voltak és diskurzív stratégiáikat ehhez kell alkalmazniuk – nyugati diplomáciájukban éppen ennek a tényezőnek eltussolására vagy legalábbis jelentőségének csökkentésére törekedtek. A budai pasával fenntartott kapcsolatok terén azonban, az adott hatalmi viszonyok között, nyilvánvalóan az oszmán nézőpontot kellett érvényesíteniük, és ezen belül biztosítaniuk a legszélesebb lehetőségeket.

Az oszmán források Erdély uralkodóinak megnevezésére a Szapolyai-korszakban általában a *királ* terminust használják, később azonban, a Báthoriak alatt, helyét a *vojvoda*, majd a *hakim* veszi át, és a királyi cím csak azon fejedelmek esetében kerül elő újra, akik neve valóban szóba jött Magyarország lehetséges királyaként, mint Bocskai István, Bethlen Gábor vagy I. Apafi Mihály. A Báthori István által magára is alkalmazott *vojvoda* és a bírótól az uralkodóig sokféle funkcióra használt, egyszerűen a helyi hatalomgyakorlás tényét rögzítő *hakim* konkrét jelentéstartalma meglehetősen kétséges, hiszen az oszmán gyakorlat szívesen adaptált uralkodói címeket saját használatra – ahogy ezt a *bég* cím jelentésváltozása is mutatja.¹³ A titulátúra – ahogy általában a formai jellemzők – így nem ad

11 Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. Keletkutatás [38.] (2011) tavasz 52–59.; *Uő*: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003. (Schriften der Balkan-Kommission 42.).

12 Papp S.: Muszlim és keresztény i. m. (11. jz.) 66.

13 A megnevezésekről ld. *Viorel Panaite*: The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute-Payers. East European Monographs, Boulder (Colorado), 2000. (East European Monographs 562.) 340–342.; Papp S.: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden i. m. (11. jz.) A 17. századi terminológiával kapcsolatos információkat Papp Sándornak köszönöm. A *hakim* és a *bég* értelmezéséről: *Gustav Bayerle*: Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire. Isis, Istanbul, 1997. 73., 19. Mindenesetre a moldvai és havasalföldi vajdákkel ellentétben az erdélyi fejedelmekkel kapcsolatban nem ismert olyan forrás, amelyben a szultán adóbérlőinek vagy adószedőinek (*harádszina mültezim* és *dzsizedár*) titulálnák őket, ld. *Viorel Panaite*: The *Voivodes* of the Danubian Principalities as *Haráč-güzarlar* of the Ottoman Sultans. In: Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes. Ed. Kemal H. Karpat–Robert W. Zens. University of Wisconsin Press, Madison, 2003. (Publications of the Center of Turkish Studies 2.) 64–65.

stabil támpontot azzal kapcsolatban, hogy az Oszmán Birodalom hierarchiájában hol helyezkedett el egymáshoz képest az erdélyi fejedelem és a budai pasa. A ketjük közötti levelezés meglehetősen töredékesen maradt fenn, és az is többnyire az 1610-es évek utáni időszakból származik, amikor a rendelkezésünkre álló szövegek nagy része az erdélyi török deákok által készített fordítás – számukra pedig nyilván a levél legkevésbé fontos része volt a tituláció terminológiájának pontos visszaadása.¹⁴ A budai pasák öntitulációja a 16. században számos alkalmat adott a saját fontosságukba vetett hitük meglehetősen szertelen kifejezésére. Erdélybe küldött levélből azonban nagyobb túlzásokra nem ismerünk példát; a 17. században pedig a levelekből egyenesen hiányzik a budai pasa öntitulációja. Ez nem a török deákok hanyagságának következménye, hanem azoknak a leveleknek az esetében is megfigyelhető, amelyek egyértelműen eredetileg is magyarul íródtak.¹⁵ Az erdélyi fejedelem megszólítása sűrűn változott, de a fejedelmi címet a legtöbbször megtaláljuk benne (ennek eredeti török alakja és tartalma persze kétséges), ám a pasa legtöbbször nem az ország, hanem a keresztény hitű lakosok („az szent Jézus hitén” vagy „az Messiás vallásán” lévők) uraként hivatkozott rá.¹⁶

- 14 A 16. században még széles körben működő budai magyar tolmácsok visszaszorulásáról ld. *Takáts Sándor*: A magyar és a török íródeákok. In: *Uő*: Rajzok a török világból. I. MTA, Bp., 1915. 97. Úgy tűnik, hogy a magyar deákok csak a Magyar Királyság és Erdély vezetőivel fenntartott kapcsolatok terén tündek el, Múszá pasa a hajdúknak adott magyar nyelvű *assecuratió*ját 1644. február 25-én például valószínűleg Budán fogalmazták, mivel ellenkező esetben datálásában aligha a város török neve (Budín) szerepelne, ld. TMÁO III. 260. Az erdélyi levelezés egyes darabjairól szintén tudjuk, hogy magyar nyelven érkeztek a fejedelemségbe (ld. a későbbiekben), de magyarországi tisztségviselőknek is küldtek a budai pasák magyar nyelvű leveleket: *Merényi Lajos*: Mehemet budai pasa négy levele gr. Eszterházy Miklóshoz 1625/26. Hadtörténelmi Közlemények 10. (1897) 451–458.; *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyák életrajzi vázlatai. Stephaneum, Bp., 1910. 48.
- 15 Műterez budai pasa levele Bethlen Istvánnak. Buda, 1629. dec. 19. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a Porta. I–II. Történelmi Tár [4.] (1881), [5.] (1882) II. 75. Hasonlóképpen kimarad az intituláció a török nyelvű levelekből is, legalábbis a 19. századi kiadásban adott fordításai alapján, pl. Adzsem Haszan budai pasa levele Bethlen Istvánnak. Buda, 1039. zilkáde 10–20. [1630. jún. 21.–júl. 1.] TMÁO II. 162. Az ismert 16. századi példákban mindig a Szokollu Musztafa részéről általában alkalmazott „Mi Musztafa pasa, az hatalmas török császárnak fő helytartója Budán és gondviselője Magyarországnak” formula olvasható, ld. Szokollu Musztafa budai pasa leveleit Báthori Istvánnak (Buda, 1573. okt. 10., nov. 22.): *Szalay László*: Erdély és a Porta 1567–1578. Lauffer & Stolp, Pest, 1862. 83., 125. Ugyanezeket az elemeket tartalmazó formula olvasható az utolsó ismert, erdélyi fejedelemnek szóló és a budai pasa teljes címzését feltüntető levélben is: Kádizáde Ali budai pasa levele Bethlen Gábornak. Buda, 1616. máj. 18. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. IX. Acte și scrisori (1614–1636). Publ. Andrei Veress. Imprimeria Națională, București, 1937. 94. A 16. századi címzések anomáliáiról általában ld. *Fekete L.*: i. m. (7. jz.) 194–195.
- 16 Néhány jellemző példa: Szúfi Mehmed budai pasa levele Bethlen Gábornak. Buda, 1032. dzsemáziülevvel 11. [1623. márc. 14.] TMÁO I. 378–379.; Adzsem Haszan budai pasa levele Bethlen Istvánnak. Buda, 1039. szefer 26. [1630. szept. 26.] *Gergely Samu*: Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával (Gróf Teleki Miksáné levéltárából). Történelmi Tár [8.] (1885) 107.; Naszúthpasazáde Hüszejn budai pasa levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1636. júl. 27. körül. TMÁO III. 379.; Szári Kenán budai pasa levele II. Rákóczi Györgynek. Buda, 1064. dzsemáziülevvel közepe [1654. ápr. 1–10.] TMÁO III. 425. „Erdélyország” emlegetésére:

Az mindenesetre elmondható, hogy a pasák és a fejedelmek közötti levelezés nem tanúskodik arról, hogy Buda beglerbégei bármilyen módon felettesei lettek volna Erdély uralkodóinak. Az olyan ritka részletes öntitulációkban sem tesznek utalást Erdéllyel kapcsolatos joghatóságukra, mint Kádizáde Ali pasa fentebb idézett „bemutatkozása”. Még I. Apafi Mihály korában is – amikor a fejedelemség hatalmi pozíciója igencsak megrendült – a maximum, amit megengedett magának egy budai oszmán tisztségviselő, az volt, hogy a pasa számos jogköre mellett hangsúlyozta, hogy „Buda mindenkor volt Erdélyországnak kapuja”.¹⁷ Ennek a megjegyzésnek az értelmezése korántsem egyértelmű: a földrajzi közelségen túl alighanem a portai diplomáciában is szokásos terminológiára utalt, ahol a követek az oszmán tisztségviselők „kapujára jártak” támogatásért. Azonban a formula ebben a leginkább megengedő értelmezésben is csak annyit jelez, hogy a fejedelmek rendszeresen kérték ügyeikhez a pasák támogatását – azt viszont nem, hogy utóbbiaknak ezekben intézkedési jogköre lett volna. Az erdélyi diplomácia még azokban az esetekben is, amikor rá volt szorulva a beglerbégek jóindulatára, fontosnak tartotta annak hangsúlyozását, hogy nem engednek nekik beleszólást belső ügyeikbe. 1636-ban például Naszúhpasazáde Hüszejn pasa egyre nyíltabban támogatta a fejedelem, I. Rákóczi György ellenében a hozzá menekült Bethlen István trónigényét. A hozzá küldött erdélyi követek instrukciója kikötötte: „ügy viseljék beszédek, szavakat, ne láttassék, hogy az ország arbiternek hadná, vagy tenné az vezért, hanem csak mediatornak és magát a dologban interpositornak” – vagyis nem az ügyben illetékességgel rendelkező döntőbíróként, csak a felek közötti semleges közvetítőként fogadták őt el.¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi fejedelem még oszmán nézőpontból sem volt semmilyen szinten alárendeltje a budai pasának, viszonyuk elméletileg inkább a szultán két egyenrangú tisztségviselőjének kapcsolatát képezte le, akiknek, ahogy levelezésükben rendszeresen szerepelt, „a hatalmas császár” szolgálatában minél hatékonyabban együtt kellett működniük. A fejedelmi jelvények vizsgálatával B. Szabó János és Erdősi Péter ugyanerre a következtetésre jutottak: Erdély uralkodói az oszmán értelmezés szerint a vezíri címet is birtokló beglerbégekhez hasonló szinten állhattak.¹⁹

Mürtezá budai pasa levele Brandenburgi Katalinnak. Buda, 1039. dzsemázitüláhir 25. [1630. jan. 30.] *Gergely Samu*: Borsos Tamás emlékirata 1630. jan. 22–28-iki budai követségéről. *Történelmi Tár* [7.] (1884) 704. A fejedelmi cím még I. Apafi Mihály idejében is szerepelt, de jellemző módon ekkor feltűnik mellette a korábban szokatlan elemnek számító „hatalmas császárunk kedves híve” formula is: Szujoldzsú Ali budai pasa levele I. Apafi Mihálynak. Buda, 1676. jún. 12. *TMÁO V.* 380.

17 Ali pasa budai defter-kethüdá levele I. Apafi Mihálynak. Buda, 1668. ápr. 4. *TMÁO IV.* 409.

18 Az erdélyi rendek instrukciója Szalánczy Istvánnak, Petki Istvánnak, Kőrösy Istvánnak és Zacharias Weyrauchnak. Kolozsvár, 1636. febr. 26. Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XX. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1876–1897. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. III.*) (= *EOE*) IX. 451. A politikai kontextusról ld. *Lukinich Imre*: Bethlen István támadása 1636-ban. *Századok* 44. (1910) 24–40., 98–112., 212–227., 298–314., 477–494.

19 B. Szabó János: Az erdélyi fejedelmi jelvények. *Keletkutatás* [9.] (1994) tavasz 59–68.; *Üő-Erdősi Péter*: Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 4. (2001) 91–105. Egyes, az oszmán közegben bevettnek számító elemekre, mint a hadizenekar adományozására, erdélyi kontextusból kevés és bizonytalan adatunk

A kapcsolattartás formái

A Fényes Portával ellentétben, ahol az erdélyi fejedelemnek állandó ügyvivője volt jelen, Budán nem volt szükség hasonlóra. A beglerbéggel felmerülő közös ügyeknek sem természete, sem gyakorisága nem indokolta volna ezt a megoldást, a rezidens követ, az úgynevezett kapitíha fenntartása pedig Konstantinápolyban is legalább részben a szultán elvárásait elégítette ki. Ez persze nem jelentette azt, hogy az erdélyi fejedelem nem küldött hosszabb ideig Budán maradó követet olyan alkalmakkor, amikor személyesen szüksége volt rá. Két ilyen példát is ismerünk. Borsos Tamás 1624 során több hónapot töltött Szúfi Mehmed pasa mellett, annak érdekében, hogy segítse a Habsburg követekkel folytatott tárgyalásokban – valójában, hogy Bethlen Gábor érdekeit képviselve megzavarja azokat.²⁰ 1644 májusa és szeptembere között pedig Szentpáli István azért töltött Budán hónapokat, mert a Porta megígérte, hogy hódoltsági oszmán csapatokat rendel I. Rákóczi György hadjáratának megsegítésére. Az erdélyi követ feladata elvben az ezzel kapcsolatos egyeztetések lebonyolítása volt, a gyakorlatban a segédcsoportok útnak indítását sürgette, és folyamatosan tudósította fejedelmét Oszmán pasának az ellenséges oldallal folytatott gyanús tárgyalásairól.²¹ A budai tartózkodása alatt rezidensként funkcionáló követ munkáját mindkét alkalommal a pasa rezidenciája és a fejedelem tartózkodási helye között ingázó postakövetek segítették.

Hasonló megoldásra fordított irányban nem ismerünk példát, pedig egyébként az eseti alapon küldött tárgyalókövetekkel kapcsolatos praxis a kölcsönösség világos jeleit mutatja. Ellentétben a nyilvánvaló alárendeltséget sugárzó konstantinápolyi gyakorlattal, ahol a követségek túlnyomó része a fejedelemségből ment a Fényes Portára, és a szultán (legalábbis a 17. században) csak nagyon ritkán – és akkor fenyegető érrel – küldte Erdélybe csasait, a Buda és Gyulafehérvár közötti diplomáciai közlekedés viszonylag egyenletesen folyt mindkét irányban. Ez nemcsak a követjárás sűrűségében, hanem a követek személyének kiválasztásában is megmutatkozott. Kisebbségszerű ügyekben a két fél csak levelet küldött alacsonyabb rangú postakövet útján, tárgyalni azonban „főember szolgál” diplomatákon keresztül lehetett, akiknek nyilvánvalóan a presztízse is nagyobb volt. A kétfajta követ

van, vö. *Sudár Balázs–Csörsz Rumen István*: „Trombita, rézdob, tárogató...” A török hadizene és Magyarország. Tinódi Lantos Sebestyén Református Zeneiskola, Enying, 1996. 28–33.

20 Sikerral érte el határ menti rendezésekre hivatkozva a Habsburg követek letartóztatását, ld. Szúfi Mehmed budai pasa leveleit Bethlen Gábornak (Buda, 1033. zilkáde 19. [1624. szept. 2.], ill. 1033. zilhiddzse 4. [1624. szept. 17.]): TMÁO I. 422–423., 424. Érkezését a fejedelem már májusban a beglerbég tudomására hozta, ld. Tholdalagi Mihálynak adott instrukcióját (Kassa, 1624. ápr. 28.): TMÁO I. 419. Ld. még a tárgyalásokhoz Borsos számára összeírt információkat (s. l., 1624. máj. 22.): *Gergely S.*: Adalék i. m. (3. jz.) I. 463. A politikai kontextusról ld. *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története) 366–370.

21 Számos jelentése maradt fenn: Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából. Közli Ötvös Ágoston. Királyi Főtanoda, Kolozsvár, 1848. 38–79.; Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Knoll, Bp., 1883. 785–810.; I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok. Szerk. Beke Antal–Barabás Samu. MTA, Bp., 1888. 691–705.

közötti különbséget jól érzékelteti Sebesi Ferenc jelentése 1655-ös útjáról, aki a fejedelmi levél átadása után – összhangban instrukciójával – Szári Kenán pasa minden konkrét kérdésére csak azzal válaszolt, hogy nincs felhatalmazása a tárgyalásra, II. Rákóczi György őt csak a pasa egészségének látogatására küldte. A pasa így fakadt ki: „hogyan lehetne az ilyen főember szolgáját és vitéz embert, ki az portán is lakott [ide bocsátván] hogy szóval is nem izent volna; hiszem, tudod, hogy mi mikor főember szolgálkat elküldjük követségben, az levél mellett szóval is izentünk; hanem csak mint az ki az Dunára megyen üres korsóval vizet meríteni és esmét üresen megyen vissza; hiszem, egy posta által is végben vihette volna ezt”.²² A Budáról a fejedelemségbe érkező csausok többségével kapcsolatban nehezen ítéltethetjük meg, melyikük kiküldése mennyire volt jelentős gesztus, de közöttük is találunk olyanokat, akiknek diplomáciai megbízatása nyilvánvalóan a beglerbég különleges jóindulatát tükrözte: Adzsem Haszan budai pasa az 1630-as évek elején fiát, Murád pasát küldte Gyulafehérvárra, míg Múszá pasa 1637-ben az öccsét, Mahmúd agát.²³

Különleges helyzetekben még arra is sor került, hogy nemcsak a fejedelem, hanem az ország is küldött diplomatákat Budára. Ezekben – akárcsak a Portára küldött hasonló követségekben – mindhárom rendi nemzet külön-külön képviseltette magát. Mindkét alkalom, amikor kiküldésükről tudunk, egy-egy trónkövetelő feltűnéséhez kötődik: 1633-ban Székely Mózes, 1636-ban pedig Bethlen István leszerelése volt a feladatuk.²⁴ 1666-ban Gürdzsi Mehmed pasa szintén jelezte, hogy elvárja Budára a három nemzet követét, hogy számot adjanak a portai adó befizetésének késéséről. Ez már egyértelműen a fejedelemségnek az Apafi-korban

22 Sebesi Ferenc feljegyzése budai követségéről. 1655. ápr. Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi Sándor. Eggenberger, Bp., 1874. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria 23.) 171. Ld. még Gürdzsi Kenán budai pasa szavait az akkor őt Barcsai Ákos követként meglátogató Sebesinek 1658-ban: „azért küldött önagsága meghitt embert, hogy hite legyen szavának, hiszem azért szokták az követet küldeni, hogy szóval mit izennek, hite legyen, mert ha csak levelet küldene, postátul küldené”. Sebesi Ferenc jelentése Barcsai Ákosnak. [Temesvár, 1659. jan. 13. körül.] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTAK) Ms 4870/2. Acta Sebessiana.

23 I. Rákóczi György levele Adzsem Haszan budai pasának. [1630–1631.] Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. Eggenberger, Bp., 1867. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptorum 8.) 162.; Múszá budai pasa levele I. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, [1637. márc. 5. körül]. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 346–348. Az aga Múszá öccseként való azonosítására ld. Haller Gábor naplójának 1637. március 26–29-i bejegyzéseit: Erdélyi történelmi adatok. IV. Szerk. Szabó Károly. Ev. Ref. Főtanoda, Kolozsvár, 1862. (= ETA IV.) 39.

24 Az 1633-as követségről ld. az augusztus 21–31. közötti gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek 4. cikkét (EOE IX. 378), I. Rákóczi György levelét Múszá budai pasának (Beszterce, 1633. nov. 26.: Levelek és okiratok i. m. [21. jz.] 170.), ill. *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. Ford., kiad. Vogel Sándor. Ómagyar Kultúra Baráti Társaság, Bp., 1994. 145. Az 1636-os alkalomról az erdélyi rendek instrukcióját Szalánczy Istvánnak, Petki Istvánnak, Kőrösy Istvánnak és Zacharias Weyrauchnak (Kolozsvár, 1636. febr. 26.: EOE IX. 451.), ill. I. Rákóczi György levelét a budai pasának (Kolozsvár, 1636. febr. 28.: TMÁO II. 323.). Az ország nevében a Portára küldött követekről ld. *Bíró V.*: i. m. (6. jz.) 11.

megcsappant presztízsét mutatja, de nem tudjuk, a követségre sor került-e: a fejedelem ezúttal még saját diplomatáját sem küldte el, Gürdzsi Mehmed pedig nem sokkal ezután meghalt.²⁵

A diplomáciai kapcsolattartás rendszerében kiemelt helyet foglaltak el az új pasa kinevezése utáni első üdvözlő követségek. A budai beglerbégeket általában Konstantinápolyban nevezték ki, és sokan hivataluk elfoglalása előtt semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztek a magyarországi hódoltsággal kapcsolatban.²⁶ Az erdélyi fejedelmeknek természetesen az állt érdekükben, hogy a beglerbégek jóindulatát még azelőtt elnyerjék, hogy beérkeznének tartományukba, és szembesülnének a mindig előforduló konfliktusoknak a helyi elit által nyújtott értelmezésével. Kapitiháik már Konstantinápolyban keresték a kapcsolatot az új pasával, sőt szerencsés esetben – ha az információ elég gyorsan eljutott Gyulafehérvárra – még arra is volt lehetőség, hogy a fejedelem gratuláló levele még a Fényes Portán találja a frissen kinevezett beglerbéget.²⁷ Arra is ismerünk két példát, hogy az újonnan kinevezett pasa jelentkezett a fejedelemnél levelével még az Oszmán Birodalom központjából, azonban mindkettő ugyanahhoz a Múszá pasához kötődik: második, illetve harmadik mandátumához 1637-ben és 1640-ben. A beglerbégnak tehát volt korábbi kapcsolata a fejedelemmel, ráadásul 1637-es kinevezése különleges alkalom volt, mert az I. Rákóczi Györggyel szemben kimondottan ellenséges Naszúhpasazáde Hüszejn letételét is jelentette egyben. Így ebből a két példából nem dönthetjük el, vajon Múszá pasa gesztusa kivételesnek számított vagy az általános szokást követte.²⁸

Ugyancsak Múszá pasa 1640-es kinevezéséhez kötődik az a forráscsoport, amely a legrészletesebb dokumentációt nyújtja az új beglerbégek üdvözlésekor alkalmazott diplomáciai eszköztár következő hagyományos eleméről: a Belgrádba

25 Naláczy István levele Teleki Mihálynak. Fogaras, 1666. márc. 11. Teleki Mihály levelezése. I–VIII. Szerk. Gergely Sámuel. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1905–1926. (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára 1–8.) (= TML) III. 552. Gürdzsi Mehmed életrajzi adatait ld. *Gévay Antal*: A' budai pasák. Strauss, Bécs, 1841. 41–42. A diplomáciai közeget jól jellemzi a pasa követének agresszív fellépése, aki közölte: ha Apafi vele együtt nem küldi vissza emberét, akkor levelet se küldjön; és a fejedelem fenyegetésére, hogy rendhagyó viselkedéséről a Portát is informálni fogja, pökhendi módon közölte, hogy „nem bánja, sőt inkább akarja”. Naláczy István levele Teleki Mihálynak. Fogaras, 1666. márc. 23. TML III. 556.

26 A szandzsák- és beglerbégek kinevezési procedúrájáról ld. *Dávid G.*: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése i. m. (7. jz.).

27 Karakas Mehmedet 1618-ban, Gürdzsi Kenánt 1655-ben, Fázlit pedig 1656-ban köszöntötték hasonlóképpen az erdélyi kapitihák: *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Levelek, okiratok. S. a. r. Kocziány László. Kriterion, Bukarest, 1972. 147.; Várady István és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1655. okt. 2. Erdély és az északkeleti háború I–II. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1890–1891. I. 560–561.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1656. máj. 17. Okmánytár II. Rákóczi György i. m. (22. jz.) 373. Naszúhpasazáde Hüszejn pedig még Konstantinápolyban vehette kézbe I. Rákóczi György üdvözlő levelét (Gyulafehérvár, 1635. júl. 1.): TMÁO II. 251–252.

28 Múszá budai pasa levele I. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, [1637. márc. 5. körül]. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 346–348.; I. Rákóczi György levele Esterházy Miklósnak. Gyulafehérvár, 1640. ápr. 5. ETA IV. 368.

küldött gratuláló követségről.²⁹ A fejedelem, ha tehetette, „régí szokás szerint” díszes követséget küldött a pasa elé, hogy útjának utolsó nagyobb állomásán köszöntse és átadja a neki szánt ajándékokat is. Utóbbiak között kiemelt szerepet játszott a négyhat festett ló által húzott hintó, amelynek apropóját – Gürdzsi Kenán pasa egy későbbi hivatkozása szerint – az adta, hogy a beglerbég azon hajthasson el Budáig. Ettől függetlenül persze ez a tétel akkor is rajta volt a köszöntő követségek ajándéklistáin, ha az erdélyi követség elkésett, és már csak Budán tudott gratulálni a pasának hivatala elfoglalásához.³⁰ Egyetlen adatunk van, amely azt sugallja, hogy akkor is díszes követség ment a budai pasához, amennyiben nem az ő személye változott meg, hanem az erdélyi fejedelemé. Noha a Bethlen Gábor halála után íródott levél nem teszi egyértelművé, hogy Brandenburgi Katalin valamilyen régi szokást követett volna, amikor Mürtezá budai pasához a „méltóságához illendő tisztességes ajándékkal” követséget akart indítani, az új fejedelemnek ebben a helyzetben is nyilvánvalóan érdekében állt szomszédja jóindulatának megnyerése.³¹

Ugyanez a forrás felhívja a figyelmet egy másik jelenségre is: Bethlen István arról informálja benne Mürtezá pasát, hogy a követet mégsem indítják útnak, mivel eljutott Erdélybe a hír, hogy időközben a szultán áthelyezte a beglerbéget, és az már meg is indult Belgrád felé. Végül Borsos Tamás mégis elment Budára, és ott találta a beglerbéget; a tapasztalat pedig máskor is azt mutatta, hogy a fejedelmeknek nem állt érdekükben a letett budai pasákat negligálni, hiszen idővel akár vissza is térhettek, vagy a portai politikában folytathatták karrierjüket. Így azokban az esetekben, ahol viszonyukat nem árnyékolta be túl sok konfliktus, Erdély uralkodói biztosították a leköszönő budai beglerbégeket a jó viszony további fenntartásáról. 1618-ban Nakkás Haszan pasáról az a hír jutott el Erdélybe, hogy már Belgrád felé tart, így Bethlen Gábor csak levelével biztathatta a további együttműködésre; 1644 májusában azonban Rácz István erdélyi követ még ajándékokat is adott át

29 A pasa levelét, I. Rákóczi György instrukcióját, ill. az ajándékok listáját ld. TMÁO III. 57–66.

30 Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1656. máj. 17. Okmánytár II. Rákóczy György i. m. (22. jz.) 373.; Szalánczy István jelentése a Naszúhpasazáde Hüszejn pasánál tett követségéről. Kolozsvár, 1635. dec. 31. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 164. Múszá pasa – akinek a fejedelem 1640-ben különösen kedvezni akart – nem is egy hintót kapott, hanem kettőt, de a másodikat csak a szokásos ajándékok átadása után három nappal, hogy a fejedelem ezzel is nyilvánvalóvá tegye, „extraordinarie, szokás kívül, régi jóakaratumknak megmutatására nézve” küldi azt, ld. I. Rákóczi György instrukcióját Szalánczy Istvának (Gyulafehérvár, 1640. máj. 16.): TMÁO III. 59. A lovak 1640-ben „oroszlány módon” voltak festve (uo. 59.), 1635-ben pedig „fejéreké” színűek voltak (I. Rákóczy György és a Porta i. m. [21. jz.] 164.). A lovak festetését mindig a helyszínen végezték, ld. a Belgrádba küldött ajándékokról készült listát (1640. máj. 16.): TMÁO III. 65. vagy Kőrössy István jelentését I. Rákóczi Györgynek Mürtezá budai pasa meglátogatásáról (Buda, 1647. febr. 26.): I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 895. Hintókat más oszmán tisztségviselőknek is szívesen ajándékoztak a fejedelmek, a budai pasának szántakról az első adat 1627-ből származik, a brassói számadáskönyvekből, ld. *Cziráki Zsuzsanna*: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban. ELTE, Bp., 2011. (Udvertörténet kötetei 3.) 97–98.

31 Bethlen István levele Mürtezá pasának. [1630 eleje.] *Gergely S.*: Okiratok i. m. (8. jz.) II. 484.

Budán az időközben harmadik mandátumát befejező Múszának – igaz, az oszmán tisztségviselő kérésére nem nyilvánosan.³²

Úgy tűnik, a budai pasák elé Belgrádba küldött köszöntő követség az Apafikorszakban kiveszett a gyakorlatból. Adatunk legalábbis nincs rá, és árulkodó, hogy Rozsnyai Dávid a Portáról 1667-ben azt írja: az új budai pasának, Mahmúdnak, mivel „kegyelmes urunknak régi barátja s ismerője is” és „önagysága felől mindenkor jó emlékezettel volt divánuló vezérségében is”, szükséges lenne az első adandó alkalommal követet küldeni.³³ A század közepén az erdélyi fejedelmek portai támogatói közül kikerülő pasák bizton számíthattak volna a belgrádi köszöntésre. 1660 után azonban Erdély és Buda közé újabb tartomány ékelődött, és a váradi pasák elsődleges feladatuknak tekintették a szultánnak az évtizedfordulón sok problémát okozó fejedelmek ellenőrzését és lehetőség szerinti folyamatos végzálását. Úgy tűnik, sikerrel érték el azt, hogy erdélyi ügyekben őket tekintsék elsődlegesen illetékes személynek a hódoltságban. Nem véletlen, hogy amikor a Portán Apafival szemben fellépő Zólyomi Miklós ügyében a fejedelem diplomáciai offenzívát akart indítani, Hamza váradi pasa azt javasolta: először hozzá küldjenek követet, aki majd az ő képviselőjével együtt mehet Budára, és onnan esetleg a budai pasa emberével együtt közösen a Portára.³⁴

Korábban is volt persze olyan magyarországi beglerbég, akinek tartománya közel esvén Erdélyhez, állandó levelezést folytatott a fejedelemmel, ám a temesvári pasákat erdélyi követ – a postaköveteket leszámítva – leginkább csak azért látogatta meg, mert Belgrád felé székhelyük útba esett.³⁵ Bekir temesvári beglerbég 1635-ben panaszkodott is a Budára tartó Szalánczy Istvánnak, hogy – noha már csaknem egy éve hivatalában volt – a fejedelemtől még nem érkezett hozzá követ. Azt is hangsúlyozta, hogy egy ilyen látogatás elsősorban presztízsszempontból lenne számára fontos: „Ha ajándékját szánta Nagyságod, az mit tenne, mert tudja, hogy az ajándék nem egyéb volna valami kupáknál, ki kétszáz tallért ha érne, de ő oly lovat küldött volna Nagyságodnak, ki egy néhány száz tallért megért volna s nem hasznot nézett, hanem gyönyörködött volna az Nagyságoddal való esmérettségben.”³⁶ Bekir később meg-

32 Bethlen Gábor levele Nekkás Haszan budai pasának. Déva, 1618. júl. 5. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez. I–III. Történelmi Tár [2.] (1879) III. 749.; Rác István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1644. máj. 3. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 688.

33 Rozsnyai Dávid levele Teleki Mihálynak. Drinápoly, 1667. dec. 10. TML IV. 240. 1671-ben Mahmúd utódját, Arnaud Uzun Ibrahim pasát is csak Budán kereste fel először erdélyi követség, ld. I. Apafi Mihály neki szóló levelét (Radnót, 1671. szept. 15.): TMÁO V. 65.

34 Szilvási Bálint levele Teleki Mihálynak. Kővár, 1667. ápr. 20. TML IV. 88.

35 Sebesi Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek. Belgrád, 1638. máj. 18. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 468.; I. Rákóczi György instrukciója Szalánczy Istvánnak. Gyulafehérvár, 1640. máj. 16. TMÁO III. 59–60. A temesvári pasa szerepéről Erdély ellenőrzésében általában ld. *Fodor Pál*: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor – Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. JPTE Továbbképző Központ Kiadói Irodája, Pécs, 1996. 199.

36 Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek. Békés, 1635. okt. 12. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 277–278. Rizván pasa 1634-ben – már több mint egy év temesvári tartózkodás után – szintén azt mondta, hogy a fejedelemnek még nem járt nála követe, ld. Szalánczy István levele

nyugodhatott, mert a Bethlen István trónfoglalási kísérlete körüli diplomáciai játszmákba a fejedelem bevonta – igaz, csalódnia kellett benne, és ez hozta az ambiciózus beglerbég végzetét is, mivel az Erdélyre támadó hódoltsági seregek szalontai fiaskója után kivégezték.³⁷ A sűrű érintkezés szokatlanságát bizonyítja, hogy I. Rákóczi György szükségesnek találta felkészíteni Budára küldött követét arra az esetre, ha kérdeznék, „miért kell az pasának emberének hozzánk járni, holott neki is az vezér feje” – tudni illik, hogy a temesvári pasa alárendeltje a budainak, és a felsőbb szint jogosult a válság kezelésére.³⁸ Hasonló mentegetőzésre, úgy tűnik, 1660 után semmi szükség nem volt: a váradi pasa illetékessége egyértelmű volt, amihez nyilvánvalóan hozzájárult, hogy válsághelyzetek is sokkal gyakrabban akadtak.

Hasonlóképpen nagyon kevés adattal rendelkezünk az Apafi-korból a beglerbég befolyásolásának egy nagyon fontos eszközéről: a pasa udvartartásának tagjaival fenntartott kapcsolatokról. A budai beglerbégek mellett tartózkodó adminisztratív és a reprezentációt szolgáló személyzet Fodor Pál megfogalmazásában „a szultáni udvar afféle kicsinyített mása” volt, és Erdély fejedelmei tisztában lehetek azzal, hogy ha jó viszonyban vannak ennek mértékadó tagjaival, az sokat segíthet érdekeik érvényesítésében.³⁹ Nem véletlen, hogy a fennmaradt ajándéklisták szerint a követek általában számos tisztségviselőnek kedveskedtek kisebb-nagyobb figyelemmel, és ha csak levelet küldött a fejedelem, akkor is írt a beglerbég mellett legalább még a jobbkezőnek számító, udvarmesteri jellegű feladatokat ellátó kethüdának (a magyar forrásokban használt szóval: kihájának) is. Csak egyetlen olyan esetet ismerünk azonban, amikor a források azt mutatják, hogy a fejedelem és a pasa udvartartásának egyik tagja között szorosabb együttműködés alakult ki. Nem meglepő, hogy ez az oszmán politikát legnagyobb rutinnal kezelő, egy darabig oszmán közegekben élő Bethlen Gábornak sikerült. Jahjával, a pasa kethüdájával már 1622-ben is személyes találkozót szerveztek, ami nyilván úgy valósult meg, hogy a budai tisztségviselő meggyőzte a pasát, hogy őt küldje követség-

I. Rákóczi Györgynek. Parác, 1634. nov. 18. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 133. A követ életrajzát ld. *Jakó Klára*: A Szalánczyak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1999. 199–210.

37 Bekir kivégzéséről *Szalárdi János* tudósít: *Siralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. (Bibliotheca Historica) 191. Életrajzi adataira *Dávid G.*: Török közigazgatás i. m. (7. jz.) 259. Ld. I. Rákóczi György és Bekir pasa levélváltását: *TMÁO II.* 331–334., 403–404., 414–415.

38 Rákóczi válasza a következő volt: „ha csak egy spahia jü is hozzánk, mi becsülettel szoktuk látni, sokkal inkább egy pasa emberét, az semmiben az vezér méltóságát, autoritását nem is sértegeti”. I. Rákóczi György levele Szalánczy Istvánnak. Dés, 1636. márc. 26. I. Rákóczi György és a Porta i. m. (21. jz.) 186.

39 A budai pasák udvartartásáról ld. *Fekete L.*: i. m. (7. jz.) 199.; *Dávid G.*: Török közigazgatás i. m. (7. jz.) 104–109.; *Fodor P.*: Budai pasa i. m. (7. jz.) 472.; *Molnár Antal*: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595) – Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen. Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595). Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 2.) 51–52.

be. 1624-ben pedig Bethlen megírta neki, hogy részletes üzenetét postakövetként funkcionáló török deákja, Házi János fogja átadni; egyben kérte Jahját, intézze úgy, hogy a pasának írott levelet is – nyilvánvalóan annak titkosságát megőrizendő – Házi fordíthassa törökre. Szintén feltűnő, hogy 1625 őszen Budára menő követével Bethlen ajándékot küldött az ekkorra már a pasai címet viselő Jahjának – aki ezek szerint időközben rövid ideig beglerbégi tisztséget is viselt –, annak ellenére, hogy az *mazul* volt, tehát abban a pillanatban nem töltött be semmilyen hivatalt. Ilyen szintű bizalmat egyetlen más budai tisztségviselővel fennmaradt levelezés sem tükröz; aligha véletlen, hogy Bethlen Gábor 1626-os esküvőjén az akkoriban valószínűleg egri beglerbégeként szolgáló Jahjá képviselte a szultánt.⁴⁰

A követek fogadásának ceremóniája

Ahhoz képest, hogy a budai pasákkal fenntartott kapcsolat milyen intenzív volt, meglepően kevés leírás maradt ránk azzal kapcsolatban, milyen ceremóniákat alkalmaztak a beglerbégek az erdélyi követek fogadásakor. Ellentétben a Konstantinápoly felé tartó Habsburg követségekkel – amelyek útja rendszeresen Budán keresztül vezetett, és a követségekről készült leírások szerzői mindig szenteltek kisebb-nagyobb terjedelmet a pasa udvarában lezajlott audienciának –, az erdélyi diplomaták a legtöbb esetben kizárólag a tárgyalások érdemi részére koncentráltak jelentéseikben. Az egyetlen igazán részletes leírás 1635-ben Szalánczy István követségéhez kötődik, amely azonban egy újonnan beérkező beglerbég, ráadásul a fejedelemmel korábban atyafiságot fogadott Naszúhpasazáde Hüszejn pasa köszöntésére érkezett, tehát kiemelt diplomáciai jelentőségű alkalom volt, így nagyon valószínű, hogy a róla készült beszámoló nem az általános praxist tükrözi.⁴¹ A más alkalmakkor, helyenként elejtett megjegyzéseket, félmondatokat ki tudjuk egészíteni a Habsburg követségek jobban ismert gyakorlata alapján, de az audiencia formai elemeiben bekövetkezett esetleges időbeli változásoknak vizsgálatára így természetesen nincs lehetőségünk.

A követ fogadásának első szakaszára már Budára érkezése előtt sor került. Pest határán kívül várták az erdélyi diplomatát oszmán főtisztségviselők: 1635-

40 Jahjá kethüda levele Bethlen Gábornak. [1622. febr.] *Gergely S.*: Adalék i. m. (3. jz.) I. 447.; Bethlen Gábor levele Jahjá kethüdanak. H. n., 1624. máj. 22. Uo. 457.; Bethlen Gábor instrukciója Bercsényi Imrénnek. Tasnád, 1625. szept. 25. TMÁO I. 435. Részvételéről az esküvőn ld. *Kemény János*: Önéletírása. In: *Uő*: Önéletírása és válogatott levelei. Szerk. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1959. (Magyar Századok) 119. Az egri pasai tisztségre ld. *Kármán Gábor*: Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén. (Megjelenés előtt a 2013-as kolozsvári Bethlen Gábor-konferencia kötetében.) 36. jz. Jahjá 1625 áprilisában már pasai címet viselt, így vett részt a gyarmati békét előkészítő tárgyalásokon, ld. Kamuthy Farkas jelentését. Párkány, 1625. ápr. 26. *Gergely S.*: Adalék i. m. (3. jz.) II. 144.

41 Szalánczy István jelentése követségéről. Kolozsvár, 1635. dec. 31. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 164–178. A fogadott atyafiságról mint az Oszmán Birodalom elitjén belüli kapcsolatháló kiépítésének módjáról ld. *B. Szabó János–Sudár Balázs*: „Independens fejedelem az Portán kívül”: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. I. Századok 146. (2012) 1027–1035.

ben a beglerbég két kapudzi agája két-háromszáz lovassal, 1637-ben a názir bég (az adóbérletek felügyelője) és a kethüdä öccse „sok csauszokkal és főemberekkel”.⁴² Ők kísérték be budai szállására, ahol átadták neki a pasa gyümölcsből és édességekből álló ajándékát, felmérték kíséretét, és annak megfelelően kiutalták neki a *tajint*: ahogy Konstantinápolyban, úgy Budán is a vendéglátó vállalta a követség ellátásának költségeit.⁴³ A pasa maga nem vett részt a bevonulással kapcsolatos rendezvényeken, hiszen ceremoniális szempontból fontos elemnek számított, hogy a követ keresse fel őt, nem pedig fordítva. Még a különösen nagy megtiszteltetésben részesülő Habsburg követek fogadására is legfeljebb kethüdáját küldte.⁴⁴ Éppen ezért tartotta fontosnak Szalánczy, hogy 1635-ös beszámolójában feljegyezze: Naszühpasazäde Hüsejyn pasa rangrejtve ugyan, „közönséges csausz állapattal”, de szintén jelen volt az elé érkező fogadóbizottságban.⁴⁵

Az audienciát – akárcsak a Habsburg követeknek – a kethüdától kellett kérni, s általában érkezés után két-három nappal került rá sor. Szalánczy beszámolójából az derül ki, hogy a pasa által küldött, díszesen felszerszámozott lovon érkezett fel a Várhegyre, és a beglerbég a diván-házban fogadta.⁴⁶ Ez hasonlított a császári diplomatáknál megfigyelhető gyakorlatra, bár utóbbiak nyilván még nagyobb megtiszteltetésre számíthattak: az ő esetükben a pasa nemcsak a követnek, de a kíséretében utazó előkelőbb személyeknek is küldött lovat. A szintén rendszeresen feljegyzett ceremóniaelem, hogy a várba menő úton a janicsárok kettős sorfalat állnak, és a követnek közöttük kellett ellovagolnia, könnyen lehet, hogy az erdélyi diplomaták fo-

42 Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1635. okt. 30. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 160.; Körösy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1637. nov. 30. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 495.

43 Az erdélyi forrásokban praebendának nevezett konstantinápolyi juttatásokról ld. *Bíró V.*: i. m. (6. jz.) 111–112. A Habsburg követeket is hasonlóképpen gyümölcs várta, erről és a tajinról ld. *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644.* Landfrass, Neuhaus, 1879. 15.

44 A hajón érkező Habsburg követeket például 1572-ben, 1587-ben, ill. 1665-ben érte hasonló megtiszteltetés: *Franciscus Omichius*: A tekintetes Ungnád Dávid úr [...] követségének és utazásának leírása Bécsből [...] Konstantinápolyba (15)72-ben [...]. In: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Szerk. Fenyvesi László–Kovács József László. Szépirodalmi, Bp. 1986. (Magyar Ritkaságok) 29.; *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau.* Hrsg. Wilhelm Sahn. Beyer, Königsberg, 1912–1914. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg 4–5.) 78.; *Paul Taferner*: Curiose und eigentliche Beschreibung des [...] Groß-Botschaffters Herrn Graffens Wolfgang von Oettingen Solenner Abreise von Wien [...]. Deme [...] beygefügt die letztere solenne Kayserl. Botschafft an die Ottomannische Pforte des Herm Graff Walther von Leslie [...]. Leipzig, 1700. 28–29. A Duna-parti üdvözlésről képi ábrázolás is ismert: *Jajczay János*: Császári követ fogadása Budán a török idők alatt, a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 4. (1934) 73–87. A Moldvába érkező lengyel követségek fogadásakor állandó vitakérdés volt, vajon a vajdának ki kell-e mennie a követ elé, hogy székvárosába való bevonulása előtt már találkozzanak, ld. *Michał Wasiucionek*: Diplomacy, Power and Ceremonial Entry. Polish–Lithuanian Grand Embassies in Moldavia in the Seventeenth Century. *Acta Poloniae Historica* 105. (2012) 65–68.

45 Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1635. okt. 30. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 160.

46 A pasa háza, a diván színhelye a mai Színház u. 5. sz. alatt volt, ld. *Fekete L.*: i. m. (7. jz.) 85. Ld. Szalánczy idézett beszámolóját: I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 167.

gadásakor is használatban volt, hiszen Szalánczy feljegyzi, hogy a pasa a budai udvar és a katonákat is teljes számban kirendelte az ünnepélyes fogadásra.⁴⁷

Feltehető, hogy a beglerbéggel való személyes találkozás – amelynek ceremoniális részleteiről az erdélyi források szinte teljesen hallgatnak – szintén a Habsburg követségek esetében lejegyzett mintát követte. Őket a pasa teljes divánjának, tehát tanácsadó testületének jelenlétében fogadta, akik az erre szolgáló terem fala mentén ültek padokon, és hangos jókívánság-kiáltással köszöntötték a megjelenő követet. A terem egy emelvényvel magasított helyén ülő beglerbég felkelt székéről, és pár lépést tett az érkező követ felé, akivel kölcsönösen köszöntöttek egymást, majd leültek és a levelek átadása után, kávé és serbet felszolgálása közben udvarias beszélgetést folytattak.⁴⁸ Egyes erdélyi követek jelentéseiből szintén az derül ki, hogy audienciájuk nagy nyilvánosság előtt zajlott. Az 1635-ös követség-ről szóló beszámolóban egyenesen azt olvassuk, hogy a pasa az audiencia napjára „arz-divánt” (tehát a kérelmezők fogadására alkalmazott tanácsülést) hirdetett.⁴⁹ A koreográfiáról nincs sok információnk, de az biztos, hogy az erdélyi követek is tilve tárgyaltak a pasával – ez a budai beglerbég udvarában csak akkor maradhatott el, ha az oszmán előkelő kifejezetten inzultálni akarta vendégét.⁵⁰

47 I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 167. Vö. *Maximilian Brandstetter*: Utazás Konstantinápolyba 1608–1609. Ford. Tóth L. Béla. Littera Nova, Bp., 2001. (Kronosz Könyvek 6.) 20.; *Adam Wenner*: Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618. Hrsg. und erl. Karl Nehring. Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität München, München, 1984. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea 16.) 12.

48 A korábban idézett beszámolókon kívül ld. még Izdenczy András jelentését konstantinápolyi útjáról ([1641. aug.–szept.]): A szőnyi béke okmánytára. Szerk. Majláth Béla. MTA, Bp., 1885. 172–173.; *Salomon Schweigger*: Zum Hofe des türkischen Sultans. Bearb. und hrsg. Heidi Stein. Brockhaus, Leipzig, 1986. 35.; *Id. Stephan Gerlach*: Naplója [...] a nemes Ungnád Dávid [...] Konstantinápolyba indított és szerencsésen véghezvitt követségéről [...]. In: Ungnád Dávid i. m. (44. jz.) 110.; Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai [...]. Ford. Nagy Judit. Madách–Európa, Bratislava–Bp., 1982. 20–22. Az audienciáról képi ábrázolással is rendelkezünk, ez azonban egy kivételes alkalmat örökít meg, Hans Ludwig von Kuefsteint ugyanis Mürtezá pasa nem a várban, hanem táborában egy sátorban fogadta, ld. *Karl Tephly*: Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte. Schendl, Wien, 1976. 115., ill. 61–64.

49 Szalánczy idézett beszámolója, I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 167. Ld. még: Körössy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1647. márc. 8. Uo. 896. Az audiencia kérelmezésként való értelmezése egyébiránt jellegzetes eleme volt az oszmán diplomáciafelfogásnak: Konstantinápolyban a szerájban a szultán is az ún. kérelmek termében (*arz odaszı*) fogadta a hozzá érkező követeket. *Gülru Necipoğlu*: Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. The Architectural History Foundation–MIT Press, New York–Cambridge (Massachusetts), 1991. 96–110.

50 Ahogyan az 1658-ban hazatérő svéd követek fogadásán történt, amikor Gürdzsi Kenán pasa nyilvánvalóan érzékeltetni akarta Claes Rålambbal és Gotthard Wellinggel, hogy részesnek tartja királyukat II. Rákóczi György engedetlenségében, ld. *Claes Rålamb*: Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658. Utg. Christian Callmer. Norstedt, Stockholm, 1963. (Historiska handlingar 37/3.) 199. Szalánczy az idézett beszámolóban többször is említi, hogy ülve tárgyalt Naszúhpaszáde Hüszejnnel.

Bár az erdélyi fél néha próbálta siettetni a tárgyalásokat, az első audiencia alkalmával – akárcsak a Fényes Portán a nagyvezírnél – nem került sor semmilyen konkrét megbeszélésre.⁵¹ Erre a második és az esetleg azt követő audienciák alkalmával nyílt lehetőség, amelyek sokkal kevésbé ünnepélyes keretben folytak: Szalánczy beszámolója szerint a várba való felvonuláshoz ugyan a pasa küldött lovat és csausokat, de a katonaságot már nem rendelte ki kíséretként, és a diván-házban a tárgyalásokon rajtuk kívül csak a tolmács volt jelen. Egy II. Rákóczi György uralmának korai időszakából származó instrukció arra utal, hogy ez nem feltétlenül volt magától értetődő. A fejedelem ugyanis arra utasította követét, hogy jelezze a pasának: az első, nyilvános audiencia után „nem publice és az szokás szerint való nagy divánbeli frequentióban, hanem mint apánkhoz fiúi kedveskedéssel küldött emberünk, úgy akar szemben lenni, az derekas dolgokról is beszélni”.⁵² Az utolsó audiencia alkalmával Naszúhpasazáde Hüszejn aztán újra behívta egész divánját, jelenlétükben közölte a követtel, hogy elbocsátja, bemutatta azt az agát, akit a maga részéről követnek küldött I. Rákóczi Györgyhez, és egy – az erdélyi diplomata megjegyzése szerint „igen rossz” – kaftánnal ajándékozta meg Szalánczyt.⁵³ A kaftánadományozás megszokott eleme az oszmán diplomáciai eszköztárnak, a Fényes Portán a szultáni audienciák elmaradhatatlan eseménye – bár ott megelőzi a követ fogadását. Általában a tisztelet kifejezésére szolgáló ajándékként szokás rá tekinteni, bár egyes vélemények szerint egyben a vazallusi függés kifejezésére is szolgált: aki kaftánt kapott a másik személytől, az elfogadta azt feljebbvalójának.⁵⁴ Ezért különösen nagy jelentősége

51 Ld. Bethlen Gábor instrukcióját Tholdalagi Mihálynak (Kassa, 1624. ápr. 28.): TMÁO I. 404. Vö. *Bíró V.*: i. m. (6. jz.) 29–35.; *Kármán G.*: Szuverenitás i. m. (3. jz.) 47; *Jakó K.*: Rozsnyai i. m. (6. jz.) 175.

52 II. Rákóczi György instrukciója [Szári Kenán] budai pasához küldött követének. [1653–1654 fordulóján.] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), E 190 Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiae Rákóczi de Felsővadász 47. d. 11. t. 81. sz. Az is lehetséges, hogy a privát beszélgetés szükségességének nyomatékos kiemelését az motiválta, hogy a pasa a megelőző alkalommal meglehetősen ellenséges gesztust mutatott: az erdélyi postakövetet nem tartotta elég magas presztízzsel rendelkező személynek, és nem is volt hajlandó vele szóba állni. A datálást egyrészt az iratban szereplő lengyel–kozák konfliktus, ill. a tatárok által a kozákoknak adandó segítség említése teszi lehetővé (ami a *terminus ante quem*ként a pe-rejaszlavi szerződést jelöli ki); másrészt az, hogy hivatkozik az 1651-es moldvai tatárdúlásra; harmadrészt pedig említi, hogy a budai pasának nem sokkal korábban küldtek köszöntő követséget, márpedig Szári Kenán 1653 szeptemberétől töltötte be a hivatalt. Ld. *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. L'Harmattan, Bp., 2011. 237–254.; *B. Szabó J.–Sudár B.*: i. m. (41. jz.) II. Századok 147. (2013) 954–961.

53 Szalánczy idézett beszámolója, I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 173., 177. Borsos Tamás 1630-ban azzal szembesült, hogy „az követségnek tractájára” még a második audiencia alkalmával sem került sor, ez azonban nyilvánvalóan időhúzó stratégia volt a pasa részéről. Id. az erről készült emlékiratot (1630. január): *Gergely S.*: Borsos Tamás i. m. (16. jz.) 695–697.

54 *Hedda Reindl-Kiel*: East is East and West is West and Sometimes the Twain Did Meet. Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire. In: *Frontiers of Ottoman Studies*. State, Province, and the West. II. Ed. Colin Imber–Keiko Kiyotaki–Rhoads Murphey. I.B. Tauris, London, 2005. 118–121.; *Rhoads Murphey*: Exploring Ottoman Sovereignty. Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400–1800. Continuum, London–New York, 2008. 222.

lehet annak, hogy a budai pasák nemcsak a követre adtak kaftánt, de számos alkalommal a fejedelemnek is küldtek.⁵⁵ Óvatosságra int azonban, hogy a kaftánadás része volt a Habsburg követek számára rendezett budai ceremóniának is, bár ők nyilvánvalóan nemesebb anyagból készült ruhadarabra számíthattak, mint az erdélyiek.⁵⁶ A Fényes Portán a kaftán adományozását a követeknek még lehetne a szultán egyetemes uralmáról szóló ideológia lecsapódásaként értelmezni, de az már egy ilyen kontextusban is elképzelhetetlen mértékű aránytévesztésről tanúskodna, ha a budai pasa is azt akarta volna kifejezni, hogy mind az erdélyi fejedelmet, mind a német-római császárt alattvalójának tekinti. Sokkal valószínűbb, hogy a kaftán küldése nem vazallusi kapcsolatot sugallt, inkább arról lehet szó, hogy az adományozó ezzel – egyoldalú gesztusként – biztosította pártfogásáról a megajándékozottat, védelmet ígérve neki. Ezt az értelmezést használva sokkal világosabb magyarázatát lehet adni annak, miért küldött Mürtezá budai pasa 1626-ban a Bethlen Gábor szövetségében hadakozó két német protestáns hadvezérnek, Ernst Peter von Mansfeldnek, illetve János Ernő szász-weimari hercegnek is kaftánt.⁵⁷ Végül e mellett az értelmezés mellett szól az is, hogy a Porta, ha haragját akarta kimutatni az erdélyi fejedelemmel szemben, egyáltalán nem adott kaftánt a követeinek, sőt arra is volt példa, hogy a követ kapott kaftánt, de uralkodójának a szultán nem küldött.⁵⁸ Mindez szinte érthetetlen lett volna, ha a kaftán a vazallítás kifejezése, teljesen világos azonban az üzenete, ha pártfogást és védelmet jelent.

A kaftán adományozásával szemben komoly különbséget jelentettek a Konsztantinápolyban, illetve a Budán szervezett fogadások között az ajándékok átadásának körülményei. Míg a Fényes Portán ez bevett része volt a szultáni fogadásoknak, a budai pasának szánt ajándékok átadásának módja kérdéses maradt, elsősorban a Habsburg követek számára. Ahogy Esterházy Miklós megfogalmazta a császár követeként a Portára menő Izdenczy Andrásnak adott instrukciójában, a probléma az volt, hogy az ajándékot „nem magától, s nem Öfölségétől viszi”.⁵⁹

55 Szalánczy idézett beszámolója, I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 177. (ebben az esetben a pasa nemcsak a fejedelemnek, hanem két fiának is küldött kaftánt); Szalánczy István és társai Budára vitt ajándékainak listája. 1636. márc. 12. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 291.; Melieth Péter levele Esterházy Miklósnak. Szatmár, 1638. júl. [nap nélkül]. EOE X. 203.

56 Friedrich Krekwitz 1591-ben és Adam Herberstein 1608-ban arannyal hímzett kaftánt, Heřman Černín 1616-ban ezüstözött selyemkaftánt kapott, ld. Mitrovicei Vratislav Vencel i. m. (48. jz.) 22.; *Brandstetter, M.*: i. m. (47. jz.) 20.; *Wenner, A.*: i. m. (47. jz.) 13. További adatok: *Taferner, P.*: i. m. (44. jz.) 34.; *Zweite Gesandtschaftsreise* i. m. (43. jz.) 16.

57 Minden jel szerint rájuk utal ugyanis Bethlen Gábor Murtezának írott levelében (Gyulafehérvár, 1627. aug. 12.), amelyben ezt olvassuk: „Az Mehemet effendi hozta két kaftánját el nem küldhettük, mert mind az két generalis immáron akkor megholtak volt és nem találtunk senkit oly postát, aki az más világra felvegye az utat utánok.” *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. (15. jz.) II. 47. A levél írásának időpontjában a két német hadvezér már valóban nem volt az élők sorában.

58 Ld. például *Kemény J.*: i. m. (40. jz.) 141., ill. (I. Apafi Mihályra vonatkozólag) Johann Baptista Casanova jelentése I. Lipótnak. Drinápoly, 1667. febr. 3. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. Kt. 139. Fasc. 68. 1667 Jänner–Mai fol. 37r.

59 Esterházy Miklós instrukciója Izdenczy Andrásnak. [1641 eleje.] A szőnyi béke okmánytára i. m. (48. jz.) 148.

A nádor sajnos nem fejt ki, pontosan mire gondol, de nagyon valószínű, hogy a gondot az okozta, hogy az ajándékokat át lehetett volna adni nyilvános audiencián a császár nevében vagy a későbbi, személyes megbeszélések alkalmával, de akkor már csak mint a követ személyes ajándékát. Az első megoldás ellen szólhatott, hogy a budai pasa nem volt fejedelmi személy; az ajándék mennyisége viszont – annak érdekében, hogy a beglerbég jóindulatát mégiscsak elnyerjék vele – túl sok lehetett ahhoz, hogy a követ személyes ajándékként lehessen értékelni. Ezért aztán Esterházy azt javasolta, hogy az ünnepélyes első fogadáson ne hozza szóba, csak később üzenje meg a pasának, hogy ajándékot is hozott, és egyeztesse vele az átadás módját. A kérdés eldöntetlen voltát jelzi, hogy a különböző Habsburg követek más-más megoldáshoz folyamodtak: 1577-ben Joachim von Sintzendorff az első fogadáson adta át az ajándékokat, Heřman Černín 1616-ban és 1644-ben is még az audiencia előtt felküldte azt egy megbízottjával, míg Adam Herberstein 1608-ban ugyanezt a megoldást választotta, de csak az ünnepélyes fogadás után.⁶⁰ Hasonló bizonytalankodásra az erdélyiekkel fenntartott viszonyban is van példa: Bethlen Gábor 1624-ben arra utasította követét, hogy az audiencia előtt tudja meg a kethüdától, Szúfi Mehmed pasa „privatim” vagy „publice” akarja-e megkapni a küldött ajándékokat. A későbbiekben azonban általánosnak tűnik, hogy azok átadására a követek első, ünnepélyes audienciája alkalmával került sor.⁶¹

A fennmaradt ajándéklisták részletes ismertetése és elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért itt csak néhány tényezőt emelek ki. A személyesen a pasának szánt ajándék a század közepén öt-hat aranyozott kupa mellett 400–600 tallérnyi készpénzt és időnként egyéb műtárgyakat is tartalmazott. Különleges ajándéknak számítottak az órák, mert az Oszmán Birodalom területén nem éltek olyan mesteremberek, akik ezek előállításával foglalkoztak volna.⁶² Különleges esetekben került sor rabok ajándékozására: 1637-ben I. Rákóczi György az előző évi szalontai csatában az erdélyi csapatok által fogságba ejtett oszmán katonákat küldte el Múszá pasának, 1644-ben pedig a fejedelem ugyanezt a beglerbéget örvendeztette meg a magyarországi hadjárata alatt csapatai által megszábadított törökök megküldésével.⁶³

60 *Schweigger, S.*: i. m. (48. jz.) 35.; *Zweite Gesandtschaftsreise i. m.* (43. jz.) 16.; *Wenner, A.*: i. m. (47. jz.) 12.; *Brandstetter, M.*: i. m. (47. jz.) 20.

61 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak. Kassa, 1624. ápr. 28. TMÁO I. 403. Vö. Szalánczy idézett 1635-ös beszámolójával, I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 168.; Körösy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1647. márc. 8. Uo. 897.; Sebesi Ferenc naplója budai követségéről. 1655. ápr. Okmánytár II. Rákóczy György i. m. (22. jz.) 170.

62 Óra adományozásáról 1635-ből és 1658-ból van adatunk: Szalánczy István jelentése. Kolozsvár, 1635. dec. 31. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 164.; Barcsai Ákos instrukciója Sebesi Ferencnek a budai pasához. Marosvásárhely, 1658. nov. 10. EOE XII. 124. A pasának adandó összegekről ld. még: Szalánczy István és társai Budára vitt ajándékainak listája. 1636. márc. 12. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 289–290.; Lista a Múszá pasa bejövetelére Belgrádba küldött ajándékokról. 1640. máj. 16. TMÁO III. 65.; Sebesi Ferenc naplója budai követségéről. 1655. ápr. Okmánytár II. Rákóczy György i. m. (22. jz.) 170.

63 Körösy István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1637. nov. 30. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 495.; Rác István levele I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1644. máj. 3. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 688.

Az ajándékozási szokások területén nagyon jól megfigyelhető, hogy noha egyes elemeiben a budai diplomácia rituális elemei hasonlítanak a Fényes Portán követettekhez, a kapcsolat természetét illetően lényegi eltérések vannak. Számos adat mutatja ugyanis, hogy Buda beglerbégei maguk is küldtek ajándékokat a fejedelmeknek, míg ez a szultán részéről természetesen soha nem történt meg – az oszmán állami ideológia keretei között ennek feltételezése is abszurd lett volna, hiszen a paradisah már éppen eléggé megajándékozta az eléje járulókat uralkodói kegyének kiszáradásával, illetve a kaftán révén jelzett, számukra biztosított oltalommal.⁶⁴ A beglerbégek azonban, akárcsak a magyarországi határvidék főbb tisztségviselőivel, a fejedelmekkel szemben is a jószomszédi viszony fenntartásának részeként kezelték az ajándékok küldését, amely általában egy ló volt, de Mürtezá pasa például egy agárral kedveskedett Bethlen Gábor hitvesének, Brandenburgi Katalinnak.⁶⁵ Még ha ezek értéke el is maradt a fejedelem által küldött ajándékokétól (Bekir pasa fentebb idézett becslése a néhány száz tallért érő lovokról némi kételyekkel kezelendő), ez a jelenség is arról tanúskodik, hogy a budai pasa és az erdélyi fejedelem közötti kapcsolattartás ceremoniális elemeit az oszmán ideológiának megfelelő mellérendelt-ségi viszony, a hierarchiában elfoglalt azonos hely határozta meg.

Köntöcsókolás

Térjünk végül vissza a kiindulópontot jelentő kérdéshez: szokásban volt-e, hogy az erdélyi fejedelmek követői megcsókolták a budai pasa kezét, illetve köntösének szegélyét? A legtöbb követjelentés semmilyen információt nem árul el ezzel kapcsolatban, a köszöntés aktusát általában annyival foglalják össze, hogy a fejedelem „kegyelmes parancsolatja szerint salutáltam” vagy „nagyságod nevével köszöntöttem” a beglerbéget.⁶⁶ A számos ismert követ közül egyetlenegy, az 1650-es évek-

64 Ez természetesen csak az általános diplomáciai érintkezésre igaz, kiemelt ünnepségek alkalmával – amilyen például az oszmán hercegek körülmetelésének ceremóniája volt – a szultánok bőkezűen osztogatták az ajándékokat, ld. *Murphey, R.*: i. m. (54. jz.) 175–205.

65 A fejedelem némileg ironizálva jegyezte meg, felesége köszöntét továbbítva a pasának Váradon, 1629. szeptember 21-én kelt levelében, hogy „a Nagyságod neki küldte agarának még nem volt szerencséje, hogy csak egy nyulat is kaphasson, nem éri el őket”. *Gergely S.*: Adalék i. m. (3. jz.) III. 637. További adatok ló küldésére: Tirjáci Haszan pasa levele Báthori Gábornak. Buda, 1610. nov. 14. *Takáts S.*: Gázi Vezir Haszán Basa i. m. (8. jz.) 195.; Szífi Mehmed pasa levele Bethlen Gábornak. Buda, 1033. zilkáde 19. [1624. szept. 2.] TMÁO I. 423.; Bethlen István levele Adzsem Haszan budai pasának. Szamosújvár, 1630. szept. 14. *Gergely S.*: Brandenburgi Katalin i. m. (16. jz.) 103.; Melith Péter levele Esterházy Miklósnak. Szatmár, 1638. júl. [nap nélkül]. EOE X. 203. A magyarországi tisztségviselőkkel fenntartott kapcsolatokról ld. *Takáts Sándor*: A budai basák emlékezete. In: *Üő*: Rajzok a török világból. MTA, Bp., 1915. I. 105–159.

66 Néhány példa: Tholdalagi Mihály levele Bethlen Gábornak. Buda, 1627. márc. 18. *Salamon Ferenc*: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból: Toldalagi Mihály, Tassi Gáspár. Ráth, Pest, 1867. 15.; Szalánczy István jelentése követségéről. Kolozsvár, 1635. dec. 31. I. Rákóczy György és a Porta i. m. (21. jz.) 167.; Körössy István jelentése budai útjáról. Tokaj, 1644. okt. 1. Levelek és okiratok i. m. (21. jz.) 805. Az 1660-as években új jelenség, hogy a fejedelem nevében való üdvözlés után annak felesége, Bornemisza Anna nevében is külön köszöntötték az oszmán

ben Budát többször is megjáró Sebesi Ferenc jegyezte fel, hogy megcsókolta a pasa köntösét. 1655-ös követsége alkalmával az első, ünnepélyes audiencia végén említi, hogy „köntösit megcsókolván, elbúcsúztam”, majd 1658-ban újra ír a köntösöcsókolásról, csak ezúttal az audiencia kezdetén.⁶⁷ A gesztus alkalmazását nehéz lenne az aktuális követség rendhagyó körülményeiből, valamiféle politikai kényszerűségből levezetni: még ha a második alkalommal Rhédei Ferenc fejedelem viszonylag szorult helyzetben küldte is emberét Gürdzsi Kenán pasához, 1655-ben II. Rákóczi Györgynek semmilyen oka nem volt arra, hogy saját hátrányára változtasson egy létező ceremoniális renden.⁶⁸ A követ fogalmazása, a gesztushoz fűzött magyarázat hiánya is arra mutat, hogy nem valamiféle szokatlan dolgot közöl, hanem az általánosan követett rituáléra utal – egyszerűen csak egy olyan elemére, amelyet nem volt szokás megemlíteni.

A Habsburg uralkodótól érkező követek budai fogadásáról készült leírásokban teljesen ismeretlen a köntösöcsókolás eleme, és nagyon valószínű, hogy nem azért, mert szemérmesen hallgattak erről az európai szemmel vállalhatatlannak tűnő rituáléről, hanem azért, mert az valóban nem volt része az audienciák ceremoniális rendjének. Az Oszmán Birodalom fejével fenntartott kapcsolatok fontossága miatt a nyugat-európai uralkodók kénytelenek voltak elfogadni, hogy konstantinápolyi fogadásaikon diplomatáiknak meg kell csókolniuk a szultán kezét, de a budai pasa távolról sem rendelkezett olyan hatalommal, amellyel ezt kikényszeríthette volna. A díszes követségek nem hozzá jöttek, Buda csak köztes állomást jelentett a Fényes Porta felé vezető úton. Ahogy láttuk, már az is számos problémát vetett fel és különböző megoldásokat eredményezett, hogy milyen körülmények között lehet átadni a pasának szánt ajándékot – nagyjából kizárható tehát, hogy a kéz- vagy köntösöcsókolásba hallgatólagosan beleegyeztek volna.

A Habsburg és az erdélyi követek kezelésének különbségét támasztja alá az a tény, hogy éppen a kéz-, illetve köntösöcsókolás tekintetében a portai ceremóniák

beglerbéget – erre a váradi pasához küldött követ esetében van adat, ld. Bánffy Dénes instrukcióját I. Apafi Mihály nevében Szokollu Ali váradi pasához küldött követnek, Boldvai Mártonnak (Kolozsvár, 1668. nov. 20.): TMÁO IV. 433.

67 Sebesi Ferenc naplója budai követségéről. 1655. ápr. Okmánytár II. Rákóczi György i. m. (22. jz.) 170.; Sebesi Ferenc jelentése audienciájáról a budai pasánál. [1658. febr.] *Ráth Károly*: Rédey Ferenc erdélyi fejedelem megbízottjának, Sebesi Ferencnek követsége 1658ban a budai vezérnél. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1. (1861) 4. A Ráth Károly által közölt szövegből úgy tűnik, mintha az audiencia alkalmával a kethüdá csókolta volna meg a pasa köntösét, mielőtt Sebesi átadta volna Rhédei Ferenc fejedelem ajándékait. A szöveg, noha nem forráskiadás, gyakorlatilag szó szerint követi a kéziratos eredetit, amely nehezen olvasható és ezen a helyen szintén meglehetősen zavaros. Sokkal valószínűbb azonban az értelmezés, hogy Sebesi csókolta meg a pasa köntösét, a kethüdá pedig az ajándékok bemutatását intézte. Vö. MTAK Ms 4870/2. Acta Sebessiana. Sebesi karrierjéről ld. *Horn Ildikó*: Sebesi Ferenc – egy erdélyi diplomata. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tan-szék, Bp., 1994. 199–205.

68 Az 1650-es évekbeli Erdély oszmánokkal kapcsolatos politikájának változásaira ld. *B. Szabó J.–Sudár B.*: i. m. I. rész (41. jz.), ill. II. rész (52. jz.).

során is eltéréseket lehet közöttük regisztrálni. A Porta adófizetőinek követői – legálábbis Erdélyé és Raguzáé – nemcsak a szultán köntösét csókolták meg, hanem a korábban a nagyvezír divánjában lezajló fogadáson az Oszmán Birodalom legfontosabb tisztségviselőit is.⁶⁹ A Portával tényleges függésben nem lévő uralkodók köveivel kapcsolatban ez nem volt gyakorlatban. Az adófizető államok közül azonban nemcsak Erdély köveinek kellett a szomszédos tartományokat kormányzó beglerbégek kezét csókolni: a raguzai követek ugyanígy jártak el a boszniai pasák és a hercegovinai szandzsákbégek meglátogatásakor.⁷⁰

A különbségtételt a portai diván kontextusában megmagyarázhatja az erdélyi uralkodó adófizetői státusza, de Buda vonatkozásában nem, hiszen ahogy a korábbiakban láttuk, mind az oszmán kancelláriai gyakorlat, mind a budai audienciák ceremonális elemei alapvetően a budai pasa és a fejedelem mellérendelt viszonyát tükrözik. A kulcsot Sebesi Ferenc egy másik elejtett, a többi követ jelentéseiből hiányzó félmondata adhatja meg. 1655-ös budai fogadásáról a következőket írja: „Az vezérrel elsőben szemben létemben köszöntvén, elsőben magam szavával, hogy jó egészségben találtam, az után urunk szavával [...]”⁷¹ Az erdélyi követek tehát nemcsak ebben a minőségükben, de saját nevükben is köszöntötték a beglerbéget, és mivel az oszmán ideológia szerint az adófizető államok lakosai lévén a szultán alattvalójának, *rájának* számítottak, természetes, hogy meg kellett adniuk a tisztelet kötelező gesztusát a „hatalmas császár” magas rangú tisztségviselőjének.⁷² Ez indokolja azt is, miért maradt ki ennek a rituálénak az említése a

69 Moldova és Havasalföld diplomatái pedig a 17. században már be sem jutottak a szultánhoz. *Kármán G.*: Szuverenitás i. m. (3. jz.) 50.; *Jakó K.*: Rozsnyai i. m. (6. jz.) 175.; *Vesna Miović*: Dubrovačka diplomacija u Istanbulu. HAZU Zavod za Povijesne Znanosti u Dubrovniku, Zagreb–Dubrovnik, 2003. (Monografije 24.) 53. Egy nemrég előkerült, az erdélyiek portai fogadásainak rendjét ismertető leírásból az derül ki, hogy korábban a diván minden résztvevőjének kezét vagy köntösét meg kellett csókolni, később már csak a nagyvezírét: MNL-OL, R 298 Mohács utáni gyűjtemény, Erdélyi iratok 1. d. 1. t. fol. 146r. A változás 1642-re tehető, ld. Rác István jelentését I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. dec. 30.): TMÁO III. 179.

70 *Vesna Miović*: Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic. *Dubrovnik Annals* 9. (2005) 45. A források arról nem árulkodnak, hogy a fejedelem követei ezt a szokást vajon csak a budai pasával szemben gyakorolták vagy az alacsonyabb rangú temesvári, később váradi beglerbégekkel, ill. a Buda felé mentükben köztes megállót jelentő Szolnok szandzsákbégeivel szemben is. Közvetlen analógiát azonban nem lehet felállítani: a Raguza legfontosabb szárazföldi kereskedelmi útvonalat ellenőrző hercegovinai szandzsákbég tényleges jelentősége a városállam számára össze sem hasonlítható a hasonló rangú magyarországi hódoltsági tisztségviselők Erdéllyel kapcsolatban játszott szerepével.

71 Sebesi Ferenc naplója budai követségéről. 1655. ápr. Okmánytár II. Rákóczi György i. m. (22. jz.) 170.

72 Az adófizető államok rája-státuszáról ld. *Panaite, V.*: Ottoman Law i. m. (13. jz.) 406–445.; *Nicolaas H. Biegan*: The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik. Mouton, The Hague–Paris, 1967. 29–36.; *Kunčević, L.*: i. m. (4. jz.) 8–9.; *Dávid Géza–Fodor Pál*: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). MTA TTI, Bp., 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6.) 20., 43., 177.

legtöbb követ jelentéséből: mivel ezt a gesztust nem ura képviselésében tette, nem tartozott hozzá a beszámoló témájához.

Mindez persze még mindig nem magyarázza meg a bevezetőben szereplő Bethlen Gábor-idézetet, hiszen ott a fejedelem arról szól, hogy követe az ő nevében csókolja meg a budai pasa kezét és köntösét. Ennek értelmezésekor egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy a szöveg nem egy közvetlenül a beglerbégnek írott levélben fordul elő, hanem a fejedelem követének instrukciójában, amelynek jelentősége jóval kisebb, hiszen a pasa talán soha nem szembesült konkrétan ezzel a megfogalmazással. Másrészt azt is hangsúlyozni kell, hogy az instrukció 1616 júniusának elején, rendhagyó politikai helyzetben született: a követség egyik célja éppen az volt, hogy Bethlen Gábor a vele igencsak ellenséges viszonyban álló, az ellene fellépő magyarországi trónkövetelőt, Homonnai Drugeth Györgyöt támogató Kádizáde Ali budai pasát megbékélésre bírja. A fejedelem bukása küszöbön állt, ennek elkerülése végett éppen ekkor adta át Lippát az oszmánoknak (mint az közismert, úgy, hogy saját helyőrségét ostrommal kellett eltávolítania a várból). Ehhez képest némi ceremoniális jellegű megalázkodásnak – amelyről címettje ráadásul nem is biztos, hogy értesült – már nem volt igazi súlya.⁷³

Szerencsés helyzetben vagyunk, mert éppen Bethlen Gábor esetében adódik lehetőség arra, hogy ellenőrizzük, vajon a fejedelmi köntöscsókolás gondolatát csak a pillanat szülte-e. Nem sok erdélyi fejedelem találkozott személyesen budai pasákkal, és még annál is kevesebb volt, akinek ez az élmény nem ellenséggként jutott ki. Bethlen Gábornak 1626-ban azonban része volt ebben is: harmadik magyarországi hadjáratán az oszmán segédcsapatok élére Mürtezá budai pasa állt, és a két hadvezér személyesen egyeztette a haditerveket. A Mürtezá életútjának dicsőítésére íródott török krónikából kiderül: amikor a pasa értesült róla, hogy Bethlen csapatai a táborához közelednek, egy ferszáhnyira (nagyjából hat kilométerre) kilovagolt elé tisztjeivel, és a mezőn üdvözölték egymást. A pasa gesztusa különösen nagy jelentőségre tesz szert annak fényében, hogy – mint említettem – saját rezidenciáján gondosan ügyelt arra, hogy a követek irányába már csak az audienciateremben tegyen egy pár lépést. Egy későbbi alkalommal ugyanez fordítva zajlott le: Bethlen lovagolt a pasa elé, és vezette be táborába.⁷⁴ Ez az alá- és fölérendeltségi viszony bármiféle reprezentációját nélkülöző ceremónia – amelyben természetesen nem lehetett helye a kéz- vagy köntöscsókolás gesztusának – feltehetőleg teljes mértékben megfelelt Mürtezá pasa elvárásainak, ellenkező esetben aligha szorgalmazta volna többször is a következő években, hogy a fejedelem újra

73 A hódoltsági elit és Bethlen Gábor viszonyáról 1616-ban ld. *Sudár B.*: Iszkender i. m. (5. jz.) 985–986.

74 *Nedim Zahirović*: Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie. Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vaşfı l-kāmil fī-ahvālī l-vezīri l-‘ādīl). Lang, Frankfurt am Main, 2010. (Leipziger Beiträge zur Orientforschung 25.) 159. (az értelmezéshez nyújtott segítségéért Nedim Zahirović barátomnak tartozom köszönettel); Mürtezá pasa levele Rizván agához, budai helytartójához. Szécsény, 1036. moharrem 10. [1626. okt. 1.] Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645. Red. Ludwig Fekete. Universitätsdruckerei, Bp., 1932. (Esterházy Miklós nádor iratai 2.) 249.

személyesen találkozzon vele.⁷⁵ A személyes találkozások ceremóniája így visszaigazolja a diplomáciai kapcsolat más elemeiből levonható konklúziót, hogy az oszmán nemzetközi társadalomban – szemben az európai típusúval – az erdélyi fejedelem és a budai beglerbég között nem volt hierarchikus különbség, a szultán egyenrangú tisztségviselőinek számítottak. Egyben megerősíti azt a korábbi következtetést is, mely szerint míg az európai diplomáciai kultúrában a követ uralkodója képviselőjének számít, és ugyanazt a bánásmódot igényelheti, mint az általa képviselt személy, az oszmán rendszerben olyan gesztusok teljesítését is elvárják tőle, amelyek megtételére csak saját személyében köteles.

GÁBOR KÁRMÁN

KISSING THE HANDS OF THE PASHA?

TRANSYLVANIAN DIPLOMATS AT BUDA

The paper addresses the question how the ceremonies surrounding the diplomatic contacts between the prince of Transylvania and the beylerbeyi of Buda mirror their place in the Ottoman international society. As rulers with (admittedly limited) sovereignty over their territories, according to a Christian European hierarchy, the former should have had a higher position than the latter, who functioned as local governors, deriving their power from the sultan's authority. According to the rules of the Ottoman international society, however, this hierarchical difference did not exist: the princes of Transylvania also counted as the sultan's servants and through the procedure of their investiture their rule was also based upon the padishah's consent. An analysis of the Ottoman titlature of both dignitaries shows similar results to the earlier research on the Transylvanian princely insignia, that is that the princes were regarded to be on the same level as the beylerbeyi of Buda, who nevertheless had a prominent position among the Ottoman office-holders at the north-western part of the empire.

The ceremonies of the envoys' reception at Buda show many similarities to the diplomatic rituals at the Sublime Porte. The exchange of gifts between the two sides (including the donation of kaftans by the beylerbeyi) also mirrors mutuality and no hierarchical difference between the princes and the pashas. Exactly this is why it is noteworthy that according to some reports the envoys kissed the hand of the beylerbeyi, which is a clear sign of subordination. A thorough analysis however, with comparative materials from Habsburg embassies and the Ottoman diplomacy of other tributary states at the province level shows that the envoys did not kiss the beylerbeyi's hand in their quality as their ruler's representative, rather in their own name – a peculiarity of the Ottoman international society in comparison to the Christian European one. The few personal meetings between the princes of Transylvania and the beylerbeyis of Buda included no such element of subordination.

75 Bethlen Gábor kevésbé volt lelkes a lehetőségtől, sok egyéb dolgára, később betegségére hivatkozott, de természetesen nem utasította vissza kereken a pasa javaslatát, ld. leveleit Házi Jánosnak (Gyulafehérvár, 1627. szept. 14.): *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. (15. jz.) II. 50., ill. Mürtezanak (Várad, [1629. szept.]): *Gergely S.*: Adalék i. m. (3. jz.) III. 635–636., valamint Bethlen István levelét Rákóczi Györgynek (Várad, 1629. szept. 20.): MNL-OL E 190 3. d. nr. 676.

A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989)*

Horthy Miklós a 20. századi magyar történelem ellentmondásos alakja. Személye és tevékenysége 1918 óta közéleti viták tárgyát képezi. Az I. világháború vége óta megrajzolt Horthy-képek három fő csoportba sorolhatók: a pozitív (kultikus) és negatív (leleplező), tehát ellentétes előjelű, folyamatosan bővülő, egyoldalú és túlzó értékelések alkotják az időben első két kategóriát.¹ Az 1945–1989 közötti időszakban Horthy megítélése – a propaganda szintjén – döntően negatív előjelű, leleplező jellegű volt, ami gyökeres változást jelentett az 1919–1944 közötti Horthy-kultuszhoz képest.² A negatív tartalmú, leleplező narratíva mellett – azt ugyan teljesen nem kiszorítva – a konszolidált Kádár-korszakban megjelentek már kiegyensúlyozott történelmi értékelések is, amelyek megértésre törekedve és kritikus módon igyekeztek Horthy életét és tevékenységét bemutatni. Horthy megítélése így háromszatúvá vált, ha a 20. század egészét vizsgáljuk. A 20. század második felében kétosztatúságról lehet beszélni.³ Horthy megítélése tehát nem függetleníthető a 20. századi rendszerváltozásoktól, a politikai rendszerektől, a politikai hatalom birtokosainak politikai és ideológiai elvárásaitól. Az egyes narratívák közötti küzdelem jelentős mértékben függött az aktuális politikai erőviszonyoktól. Attól, hogy a hatalom tolerálta-e a különféle narratívák létezését, és ha igen, mekkora teret engedett a közöttük folyó vitának.

Ez a tanulmány azt foglalja össze, hogy a magyar történettudomány 1945 után hogyan ítélte meg Horthy Miklós szerepét. A korszakon belül három főbb értelmezés különíthető el: a polgári történészek értelmezési kísérlete közvetlenül a II. világháború után; a leleplező történetírás narratívája a korszak nagy részében és a szakszerűsödő történetíráshoz köthető értelmezés a Kádár-korszakban, elsősorban

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” c. kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 E két fő csoporton belül további alkategóriák különböztethetők meg. Horthy megítéléséhez ld. *Romsics Ignác: Horthy-képeink. Mozgó Világ* 33. (2007) 10. sz. 3–32.; *Turbucz Dávid: Kultusz és ellenkultusz. Mozgó Világ* 38. (2012) 8–9. sz. 19–26.

2 Az 1919–1944 közötti Horthy-kultusz ápolásában történészek is részt vettek (Hóman Bálint, Joó Tibor, Kosáry Domokos, Baráth Tibor), akik azonban ebben a szerepükben nem szaktörténelmi, hanem propagandista tevékenységet folytattak. A baloldali emigráció tevékenysége következtében a leleplező szemlélet már a Horthy-korszak elején megjelent, érdemben azonban – a fennálló hatalom ellenintézkedései miatt – nem tudta befolyásolni a magyar társadalom történelmi gondolkodását.

3 Állításom azon Horthy-képekre vonatkozik, amelyek nyilvánosságot kaptak.

annak végén.⁴ Munkámban nem teljes történeti életműveket mutatok be, hanem csak a Horthy Miklós megítélése szempontjából releváns könyvek, könyvfejezetek, cikkek, recenziók elemzésére törekszem. Megállapításaim így nem életművekre, sőt néhány esetben nem is egy-egy adott könyvre, hanem csupán a Horthy Miklós megítélése szempontjából fontos állításokra és értékelésekre vonatkoznak.

A polgári történészek értelmezése

A polgári történészek közül Szekfű Gyula és Bibó István múlttal való szembenézése emelhető ki – közvetlenül a Horthy-korszak lezárulta után.⁵

Az 1945 utáni változásokhoz alkalmazkodó Szekfű Gyula az 1946–1947 fordulóján Moszkvában írt, *Forradalom után* című történetpolitikai írásában lesújtó kritikát fogalmazott meg az 1931 utáni magyar politikai elitről és társadalomról, több szempontból (bel- és külpolitika, antiszemitizmus stb.) elemezve az 1931 és 1944 közötti időszakot. Szekfű álláspontja szerint „soha vezetőréteg nem volt ennyire képtelen politikai irányításra, mint a mienk, a 30-as évek legelejétől, Bethlen bukásától kezdve”.⁶ Ez a bírálat a volt kormányzóra is vonatkozott, de őt külön is értékelte a szerző, amikor „folyton ingadozó személyes” magatartásáról és korlátoltságáról írt. Szekfű szerint Horthy „legfelsőbb hadúrként” nem vette észre, hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt a jobbra tolódó honvédség elkezdett politizálni.⁷ Az 1944-es deportálások kapcsán pedig azt írta, hogy a népbíróság elé állított „kormányférfiak” tudtak arról, hogy mi fog történni a deportáltakkal, az ellenkező állítások alaptalanok, mert „önként, lelkesen, százezres tömegekben a magyar vezetőréteg hajtotta ki a határra ezeket az áldozatokat”.⁸ Horthy szerepéről és felelősségéről azonban ennek kapcsán nem írt.

Bibó István tanulmányai Szekfű munkájánál jóval alaposabb elemzést adtak a „zsidókérdésről”. Horthy felelősségére a német megszállás kapcsán a kormányzó lemondásának elmaradása – ahogyan ő nevezte: „behódolása” – összefüggésében utalt. Ezt azonban különösebben nem részletezte, az államfő megszállókkal való

4 Kutatási eredményeimet a Romsics Ignác – e tanulmányom megírása során kézikönyvként rendszeresen használt – historiográfiai munkájában vázolt keretek között helyeztem el. *Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. Erre a könyvre a továbbiakban csak az idézeteknél hivatkozom. Romsics Ignác e tanulmány kéziratához fűzött észrevételeivel és javaslataival is segítette munkámat. Köszönöm Póto János segítségét is.

5 A magyar történettudomány 1945–1989 közötti Horthy-képének elemzése során nem törekszem Horthy Miklós tényleges szerepének bemutatására, leszámítva értelemszerűen a szakszerűnek tekinthető munkákat. Ebben az esetben is csak az adott szerző álláspontját ismertetem. Horthy életéhez ld. *Turbucz Dávid: Horthy Miklós.* 2., bőv. kiad. Napvilág, Bp., 2014.

6 *Szekfű Gyula: Forradalom után.* Cserépfalvi, Bp., 1947. 52.

7 Uo. 52., 56., 61.

8 Uo. 72.

együttműködését hangsúlyozta.⁹ Bibó az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányában – Szekfűhöz hasonlóan – lesújtóan értékelt a politikai elit 1944 előtti és alatti tevékenységét. Elsősorban azért, mert a „döntő történelmi pillanatokban”, így 1938–1944 között „végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből fakadó feladatokat meglássa”.¹⁰

A történettudományon belüli kommunista hatalomátvétel felgyorsulásáig (1948 őszéig) nem sikerült meghatározóvá tenni e két értelmezési kísérletet, így Horthy megítélése terén sem ez a megközelítés – vagy ehhez hasonló – érvényesült. Szekfű Gyula és Bibó István említett szövegeit – a történetírás szakszerűsödésével is összefüggésben – az 1980-as években újra kiadták. Szekfű munkája a *Történetírók Tára* sorozatban jelent meg reprint kiadásban,¹¹ Bibó válogatott tanulmányai pedig, mint e tanulmány vonatkozó jegyzetei is jelzik, néhány évvel később.

A leleplező narratíva

A nemzeti kommunista múltszemléletet Mód Aladár – *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvében kifejtett – függetlenségi narratívája alapozta meg. Mód az első kiadásokban csak röviden foglalkozott a Horthy-korszakkal. Az 1945-ös második, az 1947-es harmadik, az 1948-as negyedik és ötödik kiadásban – a Horthy-korszak kritikája mellett – csak Trianon kapcsán említi a volt kormányzót, amikor az ellenforradalom „hazaáruló” politikájáról ír.¹² Az irodalomjegyzék szerint Mód akkor még nem használta Andics Erzsébet írásait. A Horthy-korszakot ismertető fejezet („Magyarország a Horthy-fasizmus igájában”) terjedelme az 1951-es hatodik kiadásban nőtt meg (a korábbi 20-ról 120 oldalra). Ennek Horthy-képe az 1945 utáni, leleplezésre törekvő politikai propaganda főbb állításain, így többek között Rákosi Mátyás és Andics munkáin alapult.¹³ Mód Aladár tehát, aki a hazai kommunisták közé tartozott, csak késéssel kezdte el pártja moszkoviták által megfogalmazott Horthy-képét közvetíteni.

A leleplező narratíva Horthy-képének alapjait az emigrációból hazatért Andics Erzsébet korai brosrúrai képezték.¹⁴ Andics írásainak tartalmát a politikai néze-

9 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Szerk. Vida István. Magvető, Bp., 1986. 648–649. Az idézet a 648. oldalon olvasható.

10 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok* i. m. (9. jz.) 573.

11 Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Szerk., bev. Glatz Ferenc. Gondolat, Bp., 1983. (Történetírók Tára).

12 Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Szikra, Bp., 1945. 197., 1947. 197., 1948. 188. A hivatkozott mondat az első kiadásból értelemszerűen hiányzott (Bartsch Sándor, Bp., 1943. 219.).

13 Az irodalomjegyzékben csak Andics Erzsébet *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció* c. munkája szerepel. A *400 év* 1951-es kiadásának Horthy-képéhez ld. pl. a 435–442., 488–489., 549. oldalakat.

14 Ezeket az 1950-es évek elejéig többször kiadták.

tei miatti korábbi üldöztetés, az emigráns lét és a szovjet közeg is meghatározta. 1920-ban Bécsben minden bizonnyal megismerte az emigráció Horthy-ellenes propagandaanyagait, amelyek az 1945 utáni leleplező irányzat alapjává lettek. Nemcsak Andics Erzsébet, hanem a korszak több történésze esetében is megállapítható, hogy a személyes sorsuk (emigráció, holokauszt stb.), a politikai meggyőződésük és a nagypolitika elvárásai együttesen határozták meg, hogy mit is mondtak, írtak Horthy Miklósról.

Az 1945 májusában megjelent *Fasizmus és reakció Magyarországon* című írásában, amely a pártoktatás számára készült, Andics leszögezte, hogy „a Horthy-legendák még nem haltak meg”, ezekkel küzdeni kell, szem előtt tartva, hogy huszonöt év alatt a „Horthy-reakció [...] tartós mély nyomokat hagyott az egyes emberek gondolkodásában”.¹⁵ Andics így foglalta össze véleményét: „Horthy és a horthisták [!] nem nemzeti hősök, hanem a magyar nép ádáz és konok ellenségei, akik nemzetellenes, hazaáruló politikájukkal a mai katasztrófába döntötték az országot.”¹⁶ Az *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció* című írásában cáfolta a Horthy-kori propaganda egyes állításait, például azt, amely szerint a nemzet egésze kívánta a fővezért az államfői székben látni.¹⁷ Máshol így értékelte a Horthy-korszak teljesítményét: „A nagyhangú »országmentők«, »országgyarapítók« ebek harmincadjára juttatták az országot.”¹⁸ Jól látható, hogy nyíltan polemizál az 1919–1944 közötti kultikus értékelésekkel, azokkal teljesen ellentétes állításokat tesz. A leleplező narratíva tehát a Horthy-kultuszra válaszul (is) született meg, annak ellennarratíváját jelenti, ennek következtében ugyanolyan túlzó és egyoldalú szemlélet jellemezte, mint magát a Horthy-kultuszt, csak éppen ellentétes előjellel.

A moszkovita Andics már közvetlenül a világháború után meghirdette a Horthy-korszak leleplezésének programját. A *Fasizmus és reakció Magyarországon* című írásának Horthy-képe lényegében Rákosi Mátyásnak a Horthy-kori elit és különösen a kormányzó felelősségét taglaló előadására épült, amely 1943. szeptember 27-én a 27-es számú hadifogolytáborban hangzott el. Rákosi értékelése hivatkozási ponttá vált, és a párton belül, majd idővel azon kívül is megfellebbezhetetlen igazságként jelent meg. Andics szerint Rákosi „a tőle megszokott tárgyilagossággal [...] hű képet fest meg Horthyról”.¹⁹ Ez a „hű” kép pedig elsődlegesen Horthy „népellenességét” taglalta: „egész élete a népellenes, a népet meg nem értő és ezért lenéző, megvető környezetben telt el”.²⁰ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a történeti köntösben megjelenő leleplező szemlélet számos megállapítása – az 1919 utáni baloldali politikai emigráció propagandaanyagai mellett – Rákosi Mátyás politikai értékelésére vezethető vissza. Andics egyértelműen

15 *Andics Erzsébet*: Fasizmus és reakció Magyarországon. Szikra, Bp., 1945. (M. K. P. szeminárium 6. füzet) 29–30.

16 Uo. 29.

17 *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Szikra, Bp., 1946. 9.

18 *Uő*: A megújulás kora. In: *Uő*: Munkásosztály és nemzet. Szikra, Bp., 1948. 118.

19 *Uő*: Fasizmus és reakció i. m. (15. jz.) 10.

20 Uo. 10–11. Az előadás szövegét ld. *Rákosi Mátyás*: Horthy a felelős. Előadás. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1943.

kijelentette, hogy 1919 és 1944 között „fasiszta rendszer” volt Magyarországon, sőt „a magyar ellenforradalom teremtette meg az első fasiszta diktatúrát” az európai kontinensen.²¹ A Horthy-kultusz lebontására és egy új narratíva felépítésére tehát az antifasiszta paradigma részeként került sor. Andics szerint Horthy kormányzói tiszte „hazaárulásnak” (a győztes antanthatalmakkal való együttműködésnek) és a fehérterrornak („véres bosszúhadjárat”) köszönheti a létét.²² A rendszer huszonöt éves fennállását is e két tényezővel magyarázta. Nemzetközi téren a „hazaárulás” volt a döntő, belpolitikai szempontból pedig a terror, a rendszer represszív jellege – amit erőteljesen túlértékelt. Az elnyomás hangsúlyozása hozzájárult a „magyar nép” áldozatszeretének alátámasztásához, és az 1945 utáni Horthy-kép egyik pillérévé is vált. (Az „elnyomó” rendszer ellen egyedül a „haladó” kommunista párt vette fel a küzdelmet.) Andics a korszak külpolitikáját úgy értékelte, hogy azt a „féktelen sovinizsista uszítás” és a Szovjetunióval szembeni „határtalan” gyűlölet határozta meg, ami – szerinte – logikusan vezetett el a magyar állam II. világháborús szerepéig.²³ Értékelése ezzel egyértelműen a szovjet szempontokat követte. Andics szerint 1944-ben azért nem sikerült szakítani a „német fasizmussal”, mert közte és a magyar változata között „túl mély volt a benső rokonság és a lényegbeli azonosság”.²⁴ Az *Ellenforradalom és konszolidáció*ban csak néhány ponton egészítette ki a fenti értékelést. A Bethlen-korszakra vonatkozó azon állítása azonban, miszerint az „a huszonötéves ellenforradalmi korszak aránylag legliberálisabb szakasza volt”, a Horthy-képét érdemben nem módosította, mert arról szót sem ejtett, hogy az államfő 1921 és 1931 közötti szerepét is másként kellene értékelni.²⁵ Andics Horthy-képének nem volt lényeges eleme a kormányzó antiszemitizmusa, a zsidóellenes intézkedésekről, zsidótörvényekről csupán érintőlegesen írt,²⁶ míg a deportálásokat szinte teljesen elhallgatta. Ezáltal nála a zsidóság sorsa alárendelődött a „fasiszták” és „antifasiszták” világháború alatti küzdelme bemutatásának.

Andics Erzsébet – a történettudományon belüli kommunista hatalomátvételt követően – 1949. március 27-én, amikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, székfoglalójában immár hivatalos programmá tette a magyar történelem, ezen belül „a negyedszázados ellenforradalmi korszak” újraértékelését.²⁷ Ezután több, a Horthy-korszak egyes rész kérdéseit taglaló munka jelent meg, amelyek az Andics által kijelölt úton, de már nem általánosságban leplezték le a korszak „bűneit”.

Az első ilyen – Horthy Miklós megítélése szempontjából is releváns – kötet az Országos Levéltár munkatársai, Karsai Elek és Pamlényi Ervin nevéhez köthető.

21 Andics E.: Fasizmus és reakció i. m. (15. jz.) 3., 20.

22 Uo. 8.

23 Uo. 22–25.

24 Uo. 26.

25 Andics E.: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció i. m. (17. jz.) 22.

26 Ld. például *Uő: Fasizmus és reakció* i. m. (15. jz.) 11., 21., 28–29.

27 Andics Erzsébet: Mai történetírásunk problémái. Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Bp., 1950.

1951-ben ugyanis egy 119 oldalas önálló kötetben mutatták be a fehérterrort. A szerzők az Andics által kijelölt úton haladva – már levéltári forrásokra is támaszkodva – érveltek amellett, hogy a represszió különféle formái, főként a terror alapozta meg Horthy Miklós hatalomra jutását, amit – az antant támogatása mellett – szintén ilyen eszközökkel tudtak csak fenntartani.²⁸ A kormányzóválasztás – Karsai Elek szerint – a „Horthy-fasizmus” első szakaszának volt a vége, amikor „a tisztí különítmények, bandák véreskezű vezérért” emelték az államfői székre.²⁹ A könyv szerint Horthy Miklós volt a terror központi alakja, Karsai és Pamlényi így Andics egyik tételét részletezte. A kormányzóválasztás után ugyan megváltozott a „forma”, mert „mások a jelmezek és a szavak”, de a lényeg Pamlényi Ervin szerint nem módosult: „Ugyanazok az emberek, ugyanazok a gonosztettek; 1920-tól 1944-ig egyenes vonalban vezet a nyilas hordák rémuralmáig történelmünk útja.”³⁰ Karsai is világossá tette az általa írt fejezetekben, hogy a „Horthy-fasizmus” huszonöt évig tartott.³¹

A magyar történelem nemzeti kommunista interpretációját foglalta össze a Karácsonyi Béla, Heckenast Gusztáv, Spira György és Lukács Lajos által írt *A magyar nép története* című, 1951-ben megjelent munka, amely az új középiskolai tankönyvekre épült.³² Az „Ellenforradalom és fasizmus” című (XII.) fejezet – Lukács Lajos munkája – 63 oldalon mutatta be a Horthy-korszak történetét. Az ellenforradalmi rendszer kialakulásának taglalásakor a hangsúly a terrorra és az „antant imperialisták” támogatására helyeződött.³³ Lukács Lajos szerint Horthy Miklós „egyenes utasítására” ölték meg Somogyi Bélát és Bacsó Bélát.³⁴ Horthy szerepéről a korszak eleje és vége kapcsán írt Lukács, így sem a konszolidáció, sem a jobbrtolódás (amit „fasizálódásnak” nevezett), sem a revízió kapcsán – a „Horthy-fasizmus” és a „Horthy-reakció” kifejezések használatán kívül – nem foglalkozott a kormányzóval. A fejezet a Horthy-kori külpolitikát Andics főbb állításai alapján mutatta be.³⁵ Az 1944-es események kapcsán Lukács arról írt, hogy az „a vétkes és bűnös politika, amelyet a Horthy-reakció folytatott, Magyarország teljes és korlátlan megszállásához vezetett”. Horthyval az élen a kormány és a tisztikar „meg sem kísérelték az ellenállást”, hanem „szolgai módon megalkudtak a helyzettel”.³⁶ Összel ugyan Horthy kísérletet tett az átállásra, de ez csak „ingadozó” és „felemás” próbálkozás volt.³⁷ A nyilasok hatalomra kerülése Lukács Lajos

28 *Karsai Elek–Pamlényi Ervin*: A fehér terror. Művelt Nép, Bp., 1951. 49., 66–67., 71–74., 90., 106. Ehhez ld. még *Apor Péter*: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. MTA BTK TTI, Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 114.

29 *Karsai E.–Pamlényi E.*: i. m. (28. jz.) 70.

30 Uo. 72.

31 Uo. 35., 62., 64., 107.

32 *Heckenast Gusztáv et al.*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép, Bp., 1951.

33 Uo. 433., 473.

34 Uo. 435.

35 Uo. 483.

36 Uo. 485.

37 Uo. 486.

szerint nem jelentett érdemi változást, mert „Horthy és hívei maguk nevelték, táplálták éveken keresztül a nyilas söpredéket”, továbbá „a magyar reakció végső tartalékának tekintették Szálasi bandáját a dolgozó nép, a kommunizmus elleni harcukban”.³⁸ A szocialista korszak első reprezentatív történeti összegzése ilyen egyoldalú és leegyszerűsített képet festett a Horthy-korszakról: ha óvatosan különbséget tett is a korszak egyes alperiódusai között, ezeket ideológiai lózungokkal azonnal egybe is mosta, vagyis nem törekedett a Horthy-korszak történetének árnyalt bemutatására. A kötetet 1953-ban és 1954-ben újra kiadták. Az 1953-as kiadásban Incze Miklós írta a „Horthy fasizmusról” szóló közel 100 oldalas fejezetet, amelynek Horthy-képe érdemben nem tér el a fentitől.³⁹ Az 1954-es kiadásban viszont kimutatható minimális elmozdulás, mert a szóhasználata kevésbé propagandisztikus, ez azonban a Horthy-kép lényegét nem érintette. Az eltérés oka, hogy ismét új szerzők (Almási János, Karsai Elek és Pamlényi Ervin) új szövege került a kötetbe.⁴⁰

Zsigmond László, az MTA Történettudományi Intézet egyetemes történeti osztályának vezetője 1953-ban a Horthy-korszak külpolitikájáról jelentetett meg egy könyvet.⁴¹ A szerző a volt kormányzó jellemzésekor – a pártálláshoz való igazodási kényszerből következően – rendszeresen Rákosira hivatkozik, így könyvének Horthy-képe alapvetően az ő értékelésével egyezik meg. A hadba lépést már Rákosi Mátyás azzal magyarázta idézett beszédében 1943. szeptember 27-én, hogy „Horthy véres bandája mindenkor ott található, ahol remény van arra, hogy valamit rabolni lehet”.⁴² Zsigmond is ezt visszhangozza, azaz egy aktuálpolitikai értékelést transzponál egy évtizeddel később látszólag történetivé. Zsigmond László könyvének alaptétele szerint a Horthy-kori magyar állam az „imperializmus” oldalán állt. Ezzel a szóhasználattal az 1950-es évek hidegháborús szembenállását – Szovjetunió és „népi demokráciák” versus „imperialista” hatalmak – vetíti vissza a múltba.⁴³ Zsigmond László könyve sem tagadta, hogy a kormányzó kísérletet tett a háborúból történő kilépésre, csak igyekezett annak jelentőségét csökkenteni. Szerinte a kormányzó részéről ez egy kényszerű lépés volt, mert az angolszászok nem szállták meg az országot. Horthy őszintétlen lépése így a nyilas „gonosztevők” hatalomra jutását eredményezte.⁴⁴

A szintén moszkovita Nemes Dezső a Szikra Kiadó igazgatójaként is meghatározó szerepet vállalt a Horthy-korszak leleplező újraértékelésében. Az ő irányításával, Karsai Elek, Kubitsch Imre és Pamlényi Ervin közreműködésével jelent

38 Uo.

39 *Heckenast Gusztáv et al.*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép, Bp., 1953. 549–642.

40 *Almási János et al.*: A magyar nép története. II. (1849–1945). Művelt Nép, Bp., 1954.

41 *Zsigmond László*: Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929–1945. Szikra, Bp., 1953.

42 Uo. 92–93.

43 *Romsics Ignác*: A két világháború közötti magyar külpolitika megítélésének változásai. In: *Új: Múltrol a manak. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris, Bp., 2004. 358–359.

44 *Zsigmond L.*: i. m. (41. jz.) 131.

meg 1953-ban az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című forrásközlő sorozat első kötete, amely az 1919–1921 közötti időszakhoz kapcsolódó dokumentumokat tartalmazza.⁴⁵ Nemes Dezső bevezető tanulmánya szerint „ez az okmánygyűjtemény a magyar ellenforradalom felülkerekedésének és első 21 hónapjának szörnyű eseményeiről rántja le a leplet. Megvilágítja az olvasó előtt a határtalan népgyűlöletnek, példátlan országárulásnak és a szörnyű tömeggyilkosságoknak azt a bűnhalmazát, amelyben a Horthy-rendszer, a nyugati imperialisták bábáskodása mellett megszületett.”⁴⁶ E forráskiadványnak, a Horthy-korszakról kiadott első – tendenciózus – dokumentumgyűjteménynek meglehetősen fontos szerepe volt a leleplező szemlélet Horthy-képének megszilárdításában. A közölt források azt kívánták bizonyítani, hogy például „az antant minden módon segítette Horthyt” (akit a „vérengző fenevad” szavakkal jellemzett Nemes), hogy „az ország diktátorává váljon”.⁴⁷ A sorozat második kötetét, amely az 1921 és 1924 közötti évekket foglalkozott, 1956-ban adták ki.⁴⁸ Szintén Nemes Dezső szerkesztette és ő írta a bevezető tanulmányt, amelyben már nem Horthy Miklós, hanem Bethlen István volt előtérben, mivel a „Horthy-fasiszta rendszer kiépítését a Bethlen-kormány »fejlesztette tovább« és fejezte be”.⁴⁹ Azonban ez sem változtatott azon, hogy „a magyar fasizmus »vezére«, az állam kormányzója, és egyben a fegyveres erők főparancsnoka a fehérgárdista fővezér” volt.⁵⁰ A kötet szerkesztésében Karsai Elek vett részt. E két kötet bevezető tanulmányai, magyarázó jegyzetei ma már teljes mértékben elavultak, ahogyan szakmailag a források válogatásának módja is okkal kifogásolható, nem is beszélve arról, hogy bizonyos esetekben csak kivonatokat közöltek.

Az 1960-as évek elején a történettudományban megkezdődő újraprofessionalizálódás ellenére továbbra is létezett a leleplező narratíva, azonban ez rövidesen elveszítette a hegemon, majd a Kádár-korszak végére a domináns pozícióját is. Az MTA Történettudományi Intézetében egyre többen kezdték el a Horthy-korszak történetének árnyalt és szakszerű feldolgozását és bemutatását. A Nemes Dezső vezette Politikai Főiskola, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az Andics Erzsébet által irányított tanszék az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ezzel szemben a dogmatikus nézetek megőrzésében járt elől.⁵¹ Az MSZMP irányvonala is megjelent időnként néhány történész munkájában.⁵²

45 Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk., bev. tan. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1953. (Iratok az ellenforradalom történetéhez).

46 Uo. 108.

47 Uo. 37., 51.

48 A fasiszta rendszer kiépítése és a népnomor Magyarországon 1921–1924. Szerk., bev. tan. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1956. (Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945 II.)

49 Uo. 7.

50 Uo. 97.

51 Maga Andics Erzsébet a Kádár-korszakban már nem foglalkozott a Horthy-korszakkal.

52 Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a berendezkedő kádári hatalom „ellenforradalomnak” minősítette az októberi eseményeket. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottságának kibővített értekezlete (1956. december 2–5.) az – akkor még kétszakaszosnak minősített – „ellenforradalom” több okát határozta meg. Közülük a harmadik szerint az „ese-

Karsai Elek és Pintér István 1960-ban megjelent könyve például úgy fejeződtött be, hogy Horthy Miklós Portugáliában „izgatottan hallgatta a Szabad Európa híreit. Várta, mikor vonulhat be újra Budapestre.” Erre végül nem került sor – írták –, így „az ország népe megmenekült az új fehérterrortól”.⁵³ A fehérterror és 1956 közötti kapcsolat a korai Kádár-korszakban máshol és máskor is megjelent. Ez a kapcsolat egy koherens múltértelmezés részét alkotta, miszerint a „fasizmus” és „antifaszizmus” közötti küzdelem az I. világháború vége óta zajlott és zajlik. 1919-ben sikerrel tudták a „fasiszták” megakadályozni a „haladást” (lásd fehérterror), 1945 után és 1956-ban viszont kudarcot vallottak.⁵⁴ „A Kádár-rendszer – Rév István szavaival – így folytatta Rákosiék harcát: ugyanazokat az értékeket védelmezte ugyanazzal az ellenséggel szemben, amely most már három alkalommal, 1919-ben, 1944-ben és 1956-ban követte el embertelen bűneit a kommunizmussal szemben.”⁵⁵ Az erre a küzdelemre történő utalás tehát a *Darutollasok* című kötetben is megjelent, igaz, anélkül, hogy a szerzők használták volna a „fasizmus” szót. E könyv másik fő állítása, hogy a Horthy-korszak az ország „történelmének talán legsötétebb korszaka” volt.⁵⁶ A hivatkozásokból jól látható, hogy elsősorban az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* első kötetére támaszkodtak a szerzők, kiegészítve azt egyéb levéltári forrásokkal.

A következő évben két kötetben megjelent „*Országgyarapítás*” országvesztés című könyvében Karsai Elek a Magyarország és a náci Németország közötti harmonikus kapcsolat, együttműködés bemutatására törekedett. Leszögezte, hogy az 1919-ben „uralomra jutott magyar ellenforradalmi rendszer fajvédő, nacionalista, kommunistaellenes programja nagy hasonlóságot mutatott Hitler pártja, az NSDAP célkitűzéseivel”.⁵⁷ Ráadásul e megállapítását Horthy értékeléséhez is hozzákötötte: „Horthy már a húszas évek elején felvette a kapcsolatot az akkor még ismeretlen Adolf Hitlerrel, e barátságot ápolta, kitarzott mellette.”⁵⁸ Továbbá: „Horthy és garnitúrája szövetkezett a német és olasz fasiszta rendszerrel az európai népek szabadságának letiprására, megsemmisítésére. Az ideológiai alapot ehhez már 1919 őszén megteremtette Horthy, Teleki, Gömbös, Bethlen és a többiek. 1933 júniusában Gömbös csak tovább ment azon az úton, amelyen 1927 áprilisában az olasz–magyar szerződés megkötésével Bethlen elindult.”⁵⁹ A kiterjedt forrásbázisra támaszkodó könyv gondolatmenete az 1950-es éveket idézte, bár a téma

mények előkészítésében és kiobbantásában alapvető tényező volt a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom”, amely 1945 után „állandóan szervezkedett, és csak a kedvező alkalomra várt, hogy lecsapjon népi demokratikus rendszerünkre és ellenforradalmi céljait valóra váltsa”. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Kossuth, Bp., 1964. 15.

53 *Karsai Elek–Pintér István*: *Darutollasok*. Szegedtől a királyi Várig. Zrínyi, Bp., 1960. 242.

54 *Rév István*: *Ellenforradalom*. Beszélő 4. (1999) 4. sz. 46–47.

55 Uo. 50.

56 *Karsai E.–Pintér I.*: i. m. (53. jz.) 237.

57 *Karsai Elek*: „Országgyarapítás” országvesztés. 1. rész. 1933–1939. A nürnbergi per és Magyarország. Kossuth, Bp., 1961. 15. Erre a gondolatra később is visszatért. Uo. 156.

58 Uo. 70.

59 Uo. 157.

ilyen részletes bemutatására akkor nem került sor. A második kötet hangvétele is az első kötethez hasonlítható.⁶⁰ Az 1944-es német megszállásról szóló rész Horthy lemondásának elmaradását hatalomvággyal magyarázta.⁶¹ A deportálásokkal kapcsolatban a szerző azonban nem vizsgálta a kormányzó szerepét.⁶²

Karsai Elek gazdag forrásanyagra támaszkodó későbbi munkái, amelyek a Kossuth Rádióban 1954–1958 és 1961–1964 között elhangzott előadásaira épültek, több méltánytalan állítást is tartalmaznak a volt kormányzóról.⁶³ Az idézett forrásokat számos alkalommal nem elemezte szakszerűen: a terror kapcsán például egy akkori emigráns propagandaverset idéz forrásként, azzal illusztrálva a „fehérterroristák vadállati gaztettei”-t.⁶⁴ Az azonban megállapítható, hogy a szóhasználat egyre szakszerűbb, a „fasiszta” minősítést ekkor már nem alkalmazza. Karsai Elek és Andics Erzsébet vagy Nemes Dezső közé tehát – egy narratíván belül – nem tehető egyenlőségjel. A leleplező szemlélet ennek ellenére nem tűnt el Karsai munkáiból, viszont mérséklődött, így idővel a megértésre jelentősebb hangsúlyt helyezett.⁶⁵

Az 1960-as években olyan forráskiadványok is születtek, amelyek – leleplező jellegükből következően – kizárólag szigorú forráskritikával használhatók. A Horthy-kép fehérterrorral kapcsolatos elemeit erősítette a *Magyar Pokol* című kiadvány.⁶⁶ Kiemelhető még Prónay Pál⁶⁷ és Zadravecz István⁶⁸ visszaemlékezése is, amelyek Horthy Miklósról nézve kritikus állításait – a szükséges forráskritika nélkül – gyakran hivatkozták a leleplező szemlélet képviselői.⁶⁹ Borsányi György össze is foglalta a két szerző nem túlzottan pozitív Horthy-képét, aminek lényege szerint Horthy befolyásolható, irányítható államfő volt, „egy szószátyár, szenilis, pipogya pojáca”.⁷⁰

60 *Karsai Elek*: „Országgyarapítás” országvesztés. 2. rész. 1939–1945. A nürnbergi per és Magyarország. Kossuth, Bp., 1961.

61 Uo. 176–183., 189–191., 209–210., 212–214. Elsősorban ld. a 209–210. oldalakat.

62 Uo. 214–225.

63 *Karsai Elek*: A budai Sándor-palotában történt 1919–1941. 2. kiad. Táncsics, Bp., 1964. Ld. például 10., 13., 22–26., 47., 59–60., 80–81.

64 Uo. 23–24.

65 Karsai Elek példája is jelzi, hogy az 1945 és 1989 közötti történészi megközelítések csoportosítása – pl. az időbeli változásokra koncentrálna – további kutatásokkal finomítható lehet, különösen akkor, ha nemcsak Horthy Miklós, hanem számos más személyiség, folyamat és esemény megítéléséről is születnek majd tanulmányok. A szélsőjobboldali vonatkozásában ld. *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris–MTA BTK TTI, Bp., 2013. 21–37.

66 *Magyar Pokol*. A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében. Vál., összeáll. Markovits Györgyi. Előszó Karsai Elek. Magvető, Bp., 1964.

67 A határban a halál kaszája. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes–Pamlényi Ervin. Kossuth, Bp., 1963.

68 Péter Zadravecz titkos naplója. Szerk., bev. Borsányi György. Kossuth, Bp. 1967.

69 Nemes Dezső például a fehérterror vonatkozásában idézte gyakran Prónay Pál naplóját. *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Akadémiai, Bp., 1962. 92–103.

70 Péter Zadravecz titkos naplója i. m. (68. jz.) 23–24.

Az ellenforradalom történetének legrészletesebb (közel 500 oldalas) feldolgozása Nemes Dezső nevéhez fűződik.⁷¹ Nemes az 1919–1921 közötti időszak eseményei bemutatásakor továbbra is a terrortól és az „imperialista” hatalmak segítségével magyarázta Horthy Miklós hatalomra jutását. Ezt jelezte például, hogy Horthy „hőhércsapatai” vittek „vezető szerepet az iszonyatos mézszárlásokban”, ami „megerősítette az imperialista nagyhatalmak vezető köreinek bizalmát a fővezér” iránt.⁷² Amikor a „világ dolgozói” felháborodtak a történetek miatt, az „imperialista hatalmak” segítséget nyújtottak a fővezérnek, hogy „a világ demokratikus közvéleménye előtt letagadja a bestialitásokat, amelyeket felfegyverzett rablőgyilkosai az ő vezetésével követtek el”.⁷³ A szerző szerint ezzel előkészítették Horthy budapesti bevonulását,⁷⁴ amire sor is került november 16-án: „Horthy, hordái élén” vonult be a fővárosba, ezzel „a kiszemelt diktátor elfoglalta az antant imperialisták által számára biztosított helyet”.⁷⁵ A többi hasonló állítás idézésétől el lehet tekinteni, miután lényegüket tekintve nem térnek el egymástól: Horthy csak a terror és a külső támogatás („hazaárulás”) révén lett államfő. A fehérterrortól külön – képekkel illusztrált – fejezet szólt (26 oldal). 1920. március 1-jén így „a magyar nép elvetemült hóhéra lett” az ország „diktátora”.⁷⁶ Nemes Dezső számos, a korszak ismeretéhez megkerülhetetlen forrást használt fel (levéltári iratok, sajtó, nemzetgyűlési napló, visszaemlékezések, naplók), azonban ezeket – ahogyan a kiválasztott idézetek is jelzik – mindvégig tendenciózus módon elemezte.

A leleplező szemlélet jegyében születtek meg az 1960-as évek végén Vas Zoltán, Pintér István és Gárdos Miklós ismeretterjesztő – jegyzetek nélküli – Horthy-életrajzai. Az „ötösfogat” tagja, Vas Zoltán, aki a Horthy-korszakban tizenhat évig volt börtönben, az *Öfelsége származéka* című könyvének előszavában leírta, hogy „az igazat, csakis az igazat” fogja írni Horthyról, mert „a történelmi igazság ereje az, ami leginkább leleplezheti”.⁷⁷ Gyakran hivatkozott a különféle Horthy-legendákra, amelyeket igyekezett cáfolni, törekedve az 1919–1944 közötti Horthy-kultusz alapjainak megkérdőjelezésére.⁷⁸ Könyve 1919-ig, a második – hasonló céllal – 1921-ig mutatta be Horthy életét.⁷⁹ Gárdos Miklós és Pintér István újságírók célja is a legendák leleplezése volt, aminek eredményeként egy tehetségtelen, korrupt, hataloméhes, gyáva, magyarul rendesen nem tudó, a terror eredményeként államfői székbe kerülő, Hitlerrel készségesen együttműködő, a zsidók deportálásába beleegyező államfő alakját vázolták fel – számos megalapozatlan állítással.⁸⁰ Gárdos és Pintér

71 *Nemes D.*: i. m. (69. jz.)

72 Uo. 65.

73 Uo. 65–66.

74 Uo. 67–68.

75 Uo. 75.

76 Uo. 206.

77 *Vas Zoltán*: *Öfelsége származéka*: Horthy Miklós. Szépirodalmi, Bp., 1969. 4.

78 Ld. pl. uo. 20., 22., 26., 128–129., 331., 350–356., 377–378., 449–451., 471–472., 535–542.

79 *Vas Zoltán*: *Horthy, vagy a király (1920–1921)*. Szépirodalmi, Bp., 1971.

80 *Gárdos Miklós*: *Tengerész a Várban. Történelmi riport*. Kozmosz Könyvek, Bp., 1969. 5–6., 9., 13–15., 40., 66., 157., 209–211., 225.; *Pintér István*: *Ki volt Horthy Miklós?* Zrínyi, Bp., 1968. 5–6., 56., 59., 69., 75–77., 137., 273., 278.

könyvei már Horthy életének egészét áttekintették, tartalmuk azonban érdemben nem tért el a korábbi munkáktól. A történeti köztudat alakításában így nem csak a történetírás hivatásos képviselői vettek részt. Kutatásaim szerint érdemi szakmai reakció – recenziók formájában – nem érkezett e munkákra.⁸¹

Hollós Ervin egyetemi oktató és felesége, Lajtai Vera az 1956-os „ellenforradalomról” több propagandamunkát is írt. E több kiadásban is megjelent művek is hozzájárultak a *Darutollasok* című kötetnél leírt – az 1919-et 1956-tal összekapcsoló – értelmezés terjesztéséhez.⁸² Ezek mellett az 1980-as évek közepén kísérletet tettek a fehérterror kapcsán a professzionális történetírás által addigra már meghaladott állítások felélesztésére. A szerzők szóhasználata ugyan nem azonos az 1950-es években megszokottal, de ennek ellenére a leleplező szemlélet képviselői voltak. Könyvüket 1985-ben adták ki.⁸³ A szerzők ragaszkodtak ahhoz a dogmához, hogy a fővezérség csak a terrornak köszönhetően tudta megszerezni a hatalmat: „A fehérterror döntötte el, hogy az irányzatok és személyek küzdelmében Horthy és csoportja lett a győztes.”⁸⁴ Ennek alátámasztására Göndör Ferencnek a bécsi emigráció hetilapjában (*Az Ember*) megjelent cikkét idézik, amely szerint „hullahegyeken keresztül emelkedett” a fővezér a kormányzói székbe.⁸⁵ A nemzetközi körülményekről azonban – a terrorral ellentétben – csak érintőlegesen írtak, miközben ez volt a döntő.⁸⁶ A szerzők ehhez hozzátették, hogy Horthy „személy szerint is adott ilyen parancsokat és utasításokat”, „az irgalmatlan felelősségre vonásra, a kíméletlen kiirtásra általános utasítása és parancsa volt”.⁸⁷ A szerzők azonban – a széles körű forrásbázis és az új kutatási eredmények ellenére – nem tudták minden kétséget kizáróan bizonyítani állításaikat.⁸⁸

Ez a kötet is kiválóan jelzi, hogy a különféle Horthy-képek – a politikai rendszer által lehetővé tett keretek között – vitatkoztak egymással. Még arra is rámutat, hogy a mitizáló, minden felmerülő kérdésre válaszokat adni képes szemlélettel szemben a szakszerű, árnyalt értékelések megfogalmazására törekvő történetírás lehetőségei korlátozottak, főleg akkor, ha a politikai hatalom részéről visszaigazolást kap a leegyszerűsítő múltértelmezés.

81 Vas Zoltán 1969-ben megjelent könyvéről az emigráns *Új Látóhatár*-ban jelent meg egy recenzió. Kovács Imre szerint Vas „megfosztja Horthyt, vagy legalábbis meg akarja fosztani attól a nimbusztól, amellyel kortársai övezték és maguk fölé emelték”. *Kovács Imre*: Horthy deheroizálása. *Új Látóhatár* 21. (1970) 4. sz. 353.

82 Pl. *Hollós Ervin–Lajtai Vera*: Köztársaság tér 1956. Kossuth, Bp., 1974.

83 *Uők*: Horthy Miklós a fehérek vezére. Kossuth, Bp., 1985.

84 Uo. 124.

85 Uo. 257. *Az Ember* cikkeire mint bizonyító erejű forrásra más könyvek is hivatkoztak. Ld. pl. *Gergely Ernő–Schönwald Pál*: A Somogyi–Bacsó gyilkosság. Kossuth, Bp., 1978. (Népszerű történelem) 25., 32–33.

86 *Hollós E.–Lajtai V.*: Horthy Miklós i. m. (82. jz.) 249.

87 Uo. 124.

88 *Romsics I.*: Horthy-képeink i. m. (1. jz.) 26.

A megértésre törekvő szakszerűsödő történetírás

Az 1960-as évek elejétől fokozatos szakszerűsödés jellemezte a magyar történetírást, ami összefüggött a történettudományban végbement generációváltással is. Az ekkor színre lépő új nemzedék felkészültségét, módszertani ismereteit és nemzetközi kapcsolatait tekintve is előrébb járt elődeinél. Horthy Miklós személyének és tevékenységének értékelése így egyre kevésbé töltött be propagandaszerepet: képzetesebb, a forrásokat szakszerűbben megszólaltató történészek vállaltak szerepet a történeti gondolkodás alakításában. Idővel háttérbe szorultak a politikai szempontok. Az Andics Erzsébet nyomán kibontakozó leleplező történetírás Horthy-képét a Kádár-korszakban több történész is árnyalta és hiteltelenítette. Horthy Miklósról azonban nem született szakszerű monográfia, a Horthy-kép módosulása így csak több feldolgozáson keresztül vizsgálható. Ez a folyamat elsősorban az MTA Történettudományi Intézetéhez köthető.⁸⁹

Az új szemléletet tükrözte Ránki Györgynek, a TTI igazgatóhelyettesének azon állítása már 1962-ben, amely szerint a történészek „egyre kevésbé elégednek meg a felszíni jelenségek leírásával; felismerik, hogy feladatuk nem merülhet ki a Horthy-rendszer bűnös tevékenységének leleplezésében, bármilyen hasznos és »hálás« feladat is ez”. A jövőbeli kutatások célja így „a felszínről a mélyre hatolás, a jelenségektől a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása”. Ránki a rendszert ugyan még „torzszülöttnek”, „szörnynek” és „fasisztának” nevezte, de már feltette a kérdést, hogy mitől volt életképes, és nem elégedett meg a korábbi propagandisztikus állításokkal, amelyek a terrort és az antant támogatásának tényét hangsúlyozták.⁹⁰

Az 1960-as évektől kezdve szakszerűbbé váltak a forrásközlések, ezek és az újabb szakmunkák következtében pedig a Horthy-kép idővel egyre kiegyensúlyozottabb lett. A korszak forráskiadványai közül csak egy foglalkozott kifejezetten Horthyval, míg a többi csak részlegesen érintette a személyét és tevékenységét. Az 1962-ben megjelent *Horthy Miklós titkos iratai* című 533 oldalas kiadvány több szempontból is szakszerűnek tekinthető: a kötetben közölt iratok teljes terjedelemben olvashatók, és a magyarázó jegyzetek is szakszerűbbek a korábbiakhoz képest. A Szinai Miklós és Szűcs László nevéhez kötődő kötetre mostanság is hivatkoznak a Horthy-korszakkal foglalkozó történészek. A névmutatóban szereplő rövid Horthy-életrajz azonban még nem tudott elszakadni az 1956 előtti hivatalos kánontól.⁹¹ Ránki György a kötetéről írt recenziójában hangsúlyozta, hogy a közölt dokumentumok a korszak és a kormányzó értékeléséhez is hozzásegítenek, mert

89 A magyar történetírásról angol nyelvű összefoglaló *Stefano Bottoni–Bálint Varga: Hungary. In: Atlas of the Institutions of European Historiographies, 1800–Present.* Ed. Ilaria Porciani–Lutz Raphael. Palgrave MacMillan, London, 2010. 153–156.

90 *Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle* 5. (1962) 353–354.

91 Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r., magy. és jegyz. Szinai Miklós–Szűcs László. Kossuth, Bp., 1962. 501–502.

tisztáznak bizonyos részkérdéseket.⁹² Horthy Miklósról elsősorban egyes döntésekben betöltött személyes szerepe kapcsán írt: „Horthy személyes szerepét a korszak egészében világosabban és erőteljesebben kell érvényre juttatnunk.”⁹³ Ránki rámutatott a magyarázó jegyzetekkel és különösen a közölt szövegeket megelőző bevezetésekkel kapcsolatos hibákra, pontatlanságokra, s egy helyen megállapítja, hogy „a régi dogmatikus szemlélet” mutatható ki egy magyarázatban.⁹⁴ Ez a megjegyzés két dolgot is jelez. Egyrészt, hogy Ránki számon kérte a szakszerűséget a szerzőkön. Másrészt azt, hogy a dogmatikus, leleplező szemlélet lassan kopott ki a történeti szakmunkákból. Pintér István, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet munkatársa ugyanerről a könyvről ugyanekkor írt recenziójában viszont azt emelte ki, hogy a kötet megjelenése lehetővé tette, hogy „a magyar nép jobban megismerje a történelmünknek e szomorú korszakában uralmon volt rendszer népellenes, hazaáruló jellegét. [...] Kívánatos, hogy minél szélesebb tömegek – elsősorban a fiatalok – ismerkedjenek meg vele, hogy életre szóló politikai tapasztalatokat szűrjenek le belőle.”⁹⁵ Pintér tehát a politikai gyökerű és politikai célzatú leleplező szemléletet érvényesítve mutatta be ezt a fontos kiadványt. Az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* sorozat IV. és V. kötetei (1967, 1976), amelyeket Karsai Elek állított össze, alapvetően már szakszerű forráskiadásnak tekinthetők.⁹⁶ A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944* című 1968-as kötet ma is kiválóan használható.⁹⁷ Történeti forrásokat az önálló kiadványok mellett szakmai folyóiratok is közöltek. Így például a Horthy és Hitler 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól készített német nyelvű feljegyzéseket magyar fordításban Juhász Gyula közölte.⁹⁸

1964-ben jelent meg Molnár Erik, az MTA TTI igazgatójának főszerkesztésében a kétkötetes *Magyarország története*. Tartalmán látható már a tárgyszerűsége törekvés és az ideologikus tartalom mellőzése, de ez a szakszerűsödés sokkal inkább jellemzi a korábbi évszázadokat, mint a Horthy-korszak történetét bemutató – Berend T. Iván és Ránki György által írt – fejezetet. A reprezentatív – nagy példányszámú – összegzésekben, így e kötetben is, tehát csak korlátozottabb keretek

92 Ránki György: Horthy Miklós titkos iratai. [Ismertetés.] Századok 97. (1963) 1108.

93 Uo. 1111.

94 Uo. 1112.

95 Pintér István: Horthy Miklós titkos iratai. [Ismertetés.] Társadalmi Szemle 18. (1963) 5. sz. 104.

96 A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 1927. január 1–1931. augusztus 24. Összeáll., jegyz. Karsai Elek. Kossuth, Bp., 1976. (Iratok az ellenforradalom történetéhez IV.); A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete. 1927. január–1931. augusztus 24. Bev., összeáll., jegyz. Karsai Elek. Kossuth, Bp., 1976. (Iratok az ellenforradalom történetéhez V.).

97 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., s. a. r., bev. tan. Ránki György et al. Kossuth, Bp., 1968.

98 Juhász Gyula: Két tárgyalás 1943 tavaszán. Feljegyzések Kállay Miklós 1941. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16-i klessheimi tárgyalásairól. Történelmi Szemle 16. (1973) 488–530. Az 1943. április 16–17-i tárgyalásokról készített jegyzőkönyvekhez ld. még: Hitler hatvanhatsz tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I–II. Vál., bev., jegyz. Ránki György. Magvető, Bp., 1983. (Tények és Tanúk).

között lehetett a közelmúltról szakszerűen írni. (Az irodalomjegyzékben felsorolt, Horthy megítélése szempontjából releváns munkák alapvetően a leleplező szemlélet jegyében íródtak. Bár a *Horthy Miklós titkos iratai* című kötet is szerepel a bibliográfiái tájékoztatóban, a kötet Horthy-képét azonban ez a munka érdemben nem befolyásolta.) Az „Ellenforradalom kora” című fejezet szerzői az 1919–1920-as események bemutatásakor részben már eltértek a leleplező szemlélettől. Szakszerűen emelték ki ugyanis, hogy Horthy úgy lett az ellenforradalom vezéralakja, hogy függetlenítette magát a szegedi ellenkormánytól, és a budapesti Friedrich-kormánynak sem rendelte alá magát.⁹⁹ Ezt követően viszont úgy jellemezték Horthy Miklóst, hogy: „önállótlán, könnyen befolyásolható, környezete által irányított, szűk látókörű, a dolgozó osztályokkal szemben úri megvetést tanúsító, nyers katona volt. Keresve sem lehetett volna az ellenforradalom véres munkájához megfelelőbb vezetőt találni.”¹⁰⁰ A leleplezés narratívájának továbbélése más pontokon is kimutatható. Az angol és amerikai „imperialisták” – a növekvő francia befolyás ellensúlyozása érdekében – a szerzők szerint például arra törekedtek, hogy „az osztályrendet a román csapatok helyett mielőbb Horthy katonai diktatúrája biztosítsa az egész országban”. A terrort azonban leleplezni kívánták, így azzal a feladattal küldték Magyarországra George Clerk angol diplomatát, hogy érje el, hogy a „terrorisztikus fegyveres hatalom mellé demokratikusabb látszatot nyújtó kormányhatalom épüljön ki”.¹⁰¹ Az 1920. januári választások után a szerzők szerint a fővezér hatalomgyakorlása nem változott, mert „a fegyveres erőre és a tiszti bandákra támaszkodva [...] nyíltan magának követelte az államfői hatalmat”. Ezt az antant is támogatta, miután „benne látta a tőkés rend legerélyesebb képviselőjét” az országban. A kormányzóválasztásra, írták, terrorisztikus légkörben került sor.¹⁰² IV. Károly visszatérési kísérletei („királypuccs”) kapcsán a kormányzó szerepéről nem írtak,¹⁰³ s ugyanez mondható el a konszolidációról is. A fajvédők Egyeséges Pártból történő kilépése („a fasizmus totális és kevésbé szélsőséges változata közötti” küzdelem) ismertetésekor Berend és Ránki szintúgy nem tért ki a kormányzó szerepére.¹⁰⁴ A külpolitika és a revíziós törekvések bemutatásakor viszont megemlégték a szerzők, hogy 1938. augusztus végén Horthy és a magyar küldöttség visszautasította Hitler Csehszlovákia megtámadására vonatkozó ajánlatát.¹⁰⁵ Ez jelentős távolodás a leleplező szemlélettől, amely szerint Horthy és Hitler harmonikusan együttműködött. Az olvasók viszont semmit sem tudhatnak meg arról, hogy a német megszállás előtt a kormányzó eleinte elutasította Hitler szán-

99 *Berend T. Iván–Ránki György*: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: Magyarország története. II. Főszerk. Molnár Erik. Gondolat, Bp., 1964. 364.

100 Uo. 365.

101 Uo. 367.

102 Uo. 370–371.

103 Uo. 374., 378.

104 Uo. 382.

105 Uo. 416. 1974-ben Pritz Pál már ezen túl amellettt érvelt meggyőzően, hogy ez a magyar döntés „a német álláspontot befolyásoló tényezővé vált”. *Pritz Pál*: A kielői találkozó (Forráskritikai tanulmány). Századok 108. (1974) 646.

dékait. Ehelyett csak a tárgyalások végeredményét közölték a szerzők, miszerint Horthy „mint már annyiszor, ismét behódolt a hitleri terveknek”. Tényszerű ugyanakkor az a megállapításuk, hogy magatartásával és posztján maradásával Horthy „legalizálta a német megszállást” és „megkönnyítette Hitler terveinek valórváltását”.¹⁰⁶ A deportálások leállítását főként a nemzetközi tiltakozással magyarázták.¹⁰⁷ A kiugrási kísérlet összefoglalásakor az előkészületek hiányát emelték ki, és azt, hogy „a Horthy által évtizedeken át szovjetellenes, fasiszta, németbarát szellemben nevelt tisztikar zöme nem volt hajlandó a proklamációt elfogadni”.¹⁰⁸ E szintézis számos egyoldalúsága és hiányossága miatt távol állt a megértésre törekvő szakmunkáktól, azonban a kimutatható „egyoldalúságok ellenére a maga korában” a Horthy-korszakról szóló fejezet „is [...] lépést jelentett a propagandától a történetírás irányába”.¹⁰⁹

Kitüntetett figyelmet kapott a korszakban a Horthy-kori politikai rendszer jellegének kérdése. Az erről szóló viták a „fasizmus” minősítés használhatóságáról szóltak. Az 1948 után kanonizálódott álláspontot, miszerint a Horthy-korszak „fasiszta” volt, Lackó Miklós, az MTA TTI munkatársa vitatta elsőként az intézet egyik műhelybeszélgetésén 1969. október 10-én.¹¹⁰ Értékelése szerint „ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem”.¹¹¹ Mindez persze nem jelentette, hogy a történettudomány ennek hatására hirtelen szakított volna a „fasiszta” minősítéssel. Nemes Dezső – a már ismertetett véleményét elkötelezetten ismételve – továbbra is amellett érvelt, hogy a korszak politikai rendszere „fasiszta” volt, azonban „totális diktatúra” azért nem jött létre, mert „a magyar uralkodó osztályok egyik szárnya sem tudott olyan hatalmi túlsúlyra jutni”, hogy ezt megvalósítsa.¹¹² E vitából, amely jól jelezte a leleplező és a megértésre törekvő szemlélet szembenállását, Horthy Miklós szerepének értékelése sem maradhatott ki. Nemes Dezső továbbra is kitarzott amellett, hogy Horthy Miklós, a „hóhérseregek főnöke” a „hírhedt” különítményesek nyomására lett kormányzó.¹¹³ Leszögezte, hogy Horthyék ugyan „nem tudtak”, de „szerettek volna” „totális diktatúrát” teremteni.¹¹⁴ Nemes Dezső tehát – Bethlen Istvánnal ellentétben – nem a „mérésékelt fasizmus” támoga-

106 *Berend T. I.–Ránki Gy.*: i. m. (99. jz.) 454.

107 Uo. 456.

108 Uo. 459.

109 *Romsics I.*: *Clio* bővületében i. m. (4. jz.) 469.

110 *Uő*: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In: *Uő*: Múltról a mának i. m. (43. jz.) 342–343.; *Püski Levente*: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2005. (Osiris Könyvtár) 210.

111 *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből) 70. Lackó Miklós az álláspontját később részletesen is kifejtette. *Lackó Miklós*: A fasizmus Kelet-Közép-Európában. Új Írás 10. (1970) 12. sz. 69–79.

112 *Nemes Dezső*: A fasizmus kérdéséhez. Magvető, Bp., 1976. (Gyorsuló Idő) 137.

113 Uo. 121.

114 Uo. 66.

tói közé sorolta Horthy Miklóst.¹¹⁵ (A „totális” és „mérsékelt” fasizmus megkülönböztetése már Andics Erzsébet munkáiban is a korszak politikai személyiségei közötti különbségtétel eszköze volt, ennek hagyománya tehát nem szűnt meg.) Ormos Mária és Incze Miklós, az MTA TTI munkatársai még 1976-ban megjelent munkájukban is „fasiszta” rendszerről írtak. A szerzők azonban az újabb nemzetközi kutatások alapján a fogalom újraértelmezésére törekedtek. Szerintük a Horthy-kori politikai rendszer „a fasiszta hierarchián belül a sor végén helyezkedett el”, „fasiszta vonásai olykor erősebbek, máskor mérsékeltőbbek voltak”, azonban nem jutott el a „totális fasizmus” kialakulásáig.¹¹⁶ A politikai rendszer értékelésénél azonban témánk szempontjából jóval fontosabb, hogy a szerzők szerint a kormányzó személye garantálta a korszakban „a fasiszta erő jelenlétét, bármilyen politikai fluktuációra is került egyébként sor”.¹¹⁷ Szerintük Horthy Miklós „formailag diktatori hatalommal rendelkezett”, azonban „az ebből adódó lehetőségekkel nem élt rendszeresen”, továbbá „személyiségét tekintve, nem volt fasiszta népvezér, mentalitását illetően azonban lényegében fasiszta volt”.¹¹⁸ A mentalitására tett megjegyzés a fajvédőkkel, a radikális jobboldallal való szorosabb kapcsolatára utal, akiket több történész még a Kádár-korszakban is „fasisztának” minősített. Így értelmezhető az is, hogy a kormányzó garantálta a „fasiszta erő jelenlétét” a korszak egészében. A „fasizmus” újraértelmezésére tett kísérlet eredményeként tehát már a Horthy Miklós személyéhez társított „fasiszta” jelző sem azt jelentette, mint a leleplező szemléletet tükröző írásokban.

A Horthy-korszak számos aspektusáról (gazdaságtörténet, külpolitika, belpolitika) születtek új kutatási eredményeket tartalmazó feldolgozások az 1970-es években. A korszak első éveire fókuszál Vargyai Gyula jogtörténész (ekkor a Bécsi Magyar Intézet igazgatóhelyettese) a *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör* című könyvében. A kiterjedt levéltári kutatásokra támaszkodó könyvében Vargyai a hadsereg szerepét vizsgálta a térség más országaihoz képest „egyéni vonásokat tartalmazó magyar fasiszta államberendezkedésben”.¹¹⁹ A kormányzói jogkört szabályozó 1920. évi 1. törvény a szerző értékelése szerint a „katonai köröknek ellenforradalmi rémuralmat megvalósító tevékenységéből nőtt ki”.¹²⁰ Mint az idézetek is jelzik, Vargyainál továbbél a leleplező narratíva szóhasználata, új kutatási eredményei azonban a hadsereg szerepével kapcsolatban gazdagították a korszakra és a fővezér szerepére vonatkozó ismereteket. Részletes elemzésre ugyan nem vállalkozott, de a szerző – elsőként – kitért a Horthy-kultusz jelenségére is. A kormányzói jogkör „bizonyos vonásaiban lehetőséget adott a Führerprinzip későbbi érvényesítésére, amelyet ideológiailag a Horthy-kultusz némiképpen ki is használt”

115 Uo. 141.

116 *Ormos Mária–Incze Miklós*: Európai fasizmusok 1919–1939. Kossuth, Bp., 1976. 153–154.

117 Uo. 154.

118 Uo. 162.

119 *Vargyai Gyula*: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1971. 216–217.

120 Uo. 8.

– írta.¹²¹ Ugyancsak Vargyai tekintette át részletesen először a Nemzeti Hadsereg közvéleményt befolyásoló és ezzel összefüggésben a fővezér kormányzóvá választását elősegítő tevékenységét.¹²²

A tízkötetesre tervezett *Magyarország története* nyolcadik kötete (1918–1919, 1919–1945) – a tervezett kötetek közül elsőként – 1976-ban jelent meg.¹²³ A főszerkesztő Ránki György volt. Ma ez a kötet használható legkevésbé a megjelenetek közül, ha tartalmának egészét nézzük, ennek ellenére az is látható, hogy Horthy Miklós megítélése esetében újabb lépést jelentett a kiegyensúlyozottabb megközelítés irányába. A részletes irodalomjegyzék például arra mutat rá, hogy a leleplező és a megértésre törekvő szemlélet jegyében született munkákat egyaránt felhasználták, ahol lehetett, még azt is jelzik, hogy új kutatási eredmények és szempontok mely könyvekben, tanulmányokban találhatóak. Ez is jól mutatja a kötetnek a két szemlélet közötti átmenetiségét.

A Horthy-korszak első éveiről szóló rész egyik szerzője L. Nagy Zsuzsa, az MTA TTI munkatársa volt. A fehérterror szerepét még ő is túlértékelte, de már nem Horthyt tekintette a központi alakjának. A Clerk-misszió kapcsán a koalíciós kormány megalakulásáról és az angol politika szerepéről írva már kerülte a Molnár Erik-féle kötetre jellemző propagandisztikus szóhasználatot.¹²⁴ A kormányzóválasztást „a fővezérség terrorja előzte meg és kísérte”, írta, aminek során megölték Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, „akik nyíltan bírálták a fehérterrort”.¹²⁵ Az a korábban elmaradhatatlan toposz is hiányzik nála, hogy Horthy utasítására történt volna a gyilkosság. A kormányzóválasztás okai kapcsán L. Nagy Zsuzsa – Juhász Gyula, az MTA TTI munkatársának könyvére támaszkodva¹²⁶ – foglalkozik a nemzetközi tényezőkkel, utal arra, hogy az antant elfogadta a fővezért államfőnek, mert „benne látta a »megbízható« és »erőskezü« embert, aki biztosítékul szolgál a magyarországi polgári rend helyreállítására és fenntartására”.¹²⁷ A belpolitikai tényezők közül L. Nagy kiemelten utal még a terrorra, de már említi a Horthy körüli propagandát is. A szóhasználaton és a hangsúlyokon is jól látható a változás a leleplező szemlélethez képest, a magyarázatok összetettebbé, a szóhasználat pontosabbá és szakszerűbbé vált. A szerző a kormányzóválasztás addigi legpontosabb összefoglalását adta, s értékelése szerint „ez belpolitikailag a katonai csoportnak, nemzetközileg az angol politika

121 Uo. 9.

122 Uo. 264–277. A Horthy-kultusz jelenségéről részletesebben először Szabó Miklós írt. *Szabó Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. Világosság 19. (1978) 8–9. sz. 507–516.

123 Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Akadémiai, Bp., 1976. (Magyarország története tíz kötetben).

124 L. Nagy Zsuzsa–Szakács Kálmán: A rendszer törvényesítése. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 409–410.

125 Uo. 415.

126 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1969. Juhász a korszak külpolitikájáról írt szintézisében tárgyilagosságra törekedve írt e témáról és – ahol szükséges volt – a kormányzó szerepéről. A könyv először 1969-ben jelent meg, míg a korszakban összesen háromszor.

127 L. Nagy Zs.–Szakács K.: i. m. (124. jz.) 415.

támogatásának” volt köszönhető.¹²⁸ A fővezér korábbi pályafutását – néhány méltánytalan állítást leszámítva – alapvetően pontosan mutatta be. Horthy politikai nézeteit „merev és határozott szovjet- és forradalomellenesség, a dolgozó osztályok úri megvetése, a területi revízió agresszív megvalósításához való ragaszkodás jellemezte” – L. Nagy Zsuzsa szerint.¹²⁹ Horthyt már nem minősítette fasisztának, a környezetét viszont igen („fasiszta csoport”).¹³⁰ Azt, hogy Horthy huszonöt éven keresztül államfő volt, úgy magyarázta, hogy „eltávolodott a szélsőjobboldali katonai csoporttól, noha kapcsolatait vele mindvégig megőrizte, és alkalmazkodott az uralkodó osztályok általános érdekeihez, a nagybirtok és a nagytóke törekvéseihez”.¹³¹ IV. Károly visszatérési kísérletei kapcsán L. Nagy bemutatta a kormányzó szerepét is, bár nem részletezte. Az 1921. őszi események kapcsán kiemelte, hogy az államfő és a miniszterelnök „határozottan léptek fel IV. Károssal és a legitimistákkal szemben”, majd a kormányzó motivációira utalva megjegyezte, hogy Horthy Miklós „okkal” és „örömmel” hivatkozott a nagyhatalmak és a szomszédos államok álláspontjára.¹³² (Azt viszont nem tudjuk meg, hogy miért is tette ezt „örömmel”.) A kormányzó konszolidáció alatti szerepét ez a kötet sem mutatta be, bár arra van utalás, hogy eltávolodott a szegedi környezetétől. Arról viszont szintén lehet olvasni a kötetben, hogy a kormányzó közbelépése is hátráltatta a Szovjetunióval létesítendő gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat.¹³³

Horthy Miklós személye a világválság következményei kapcsán kerül újból előtérbe, amikor Márkus László, az MTA TTI munkatársa a kormányzó és a miniszterelnök közötti viszony „meglazulásáról” és az 1931 eleji koronatanácsokról ír.¹³⁴ Kónya Sándor mutatta be – 1968-ban megjelent könyvére¹³⁵ támaszkodva – a Gömbös-kormány „totális fasiszta” diktatúra kiépítését célzó tevékenységét, szövege azonban itt, a nyolcadik kötetben jóval szakszerűbb, árnyaltabb, mint korábbi könyvében. Az új kormányfő kinevezése kapcsán azt írta például, hogy a válság idején a kormányzati rendszer stabilizálása érdekében „az erőskezdő politikát sür-

128 Uo. 416.

129 Uo. 415–416.

130 Uo. 416.

131 Uo.

132 *Berend T. Iván–L. Nagy Zsuzsa: A konszolidáció nehézségei.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 444.

133 *L. Nagy Zsuzsa: A gazdasági szanalás politikai összefüggései.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 511.

134 *Márkus László: Bethlen kormányzati rendszerének bukása.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 627.

135 *Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére.* Akadémiai, Bp., 1968. Ez volt az első monografikus feldolgozás Gömbös Gyula miniszterelnökségéről. Gömbös kinevezése kapcsán ebben Kónya azt írta, hogy a kormányzó visszatért „az elnyomás nyíltabb módszereihez”, mert előtérbe állította „azt a politikai csoportot, amelyik egyszer már vezető szerepet vitt a forradalmi mozgalmak kíméletlen és kegyetlen elnyomásában”. (29.) A szerző szerint Horthy azért is oszlatta fel 1935-ben a képviselőházat, mert „kedvére való lehetett egy totális fasiszta diktatúra megvalósítása”. (150.)

gető és ígérő” Gömböst választotta ki a kormányzó és környezete.¹³⁶ Gömbös bukásáról pedig az olvasható, hogy „Horthy bizalma is megingott Gömbösben” – vezéri ambíciói és a nagybirtokrendszer „fellazítására irányuló” törekvései miatt. Így „a kialakult belpolitikai helyzet láttán környezete – elsősorban Bethlen és Károlyi Gyula – befolyására egyre inkább megérlelődött benne Gömbös leváltásának gondolata”.¹³⁷

A kötet szerzői a korszak utolsó éveit bemutatásánál is gyakran foglalkoztak Horthy Miklós kormányzati politikát befolyásoló tevékenységével. A szélsőjobb-oldal megerősödése kapcsán – Lackó Miklós kutatási eredményeire támaszkodva¹³⁸ – a kormányzó nyilasokról alkotott negatív véleményét is említik, ami szintén árnyalta a leleplezésre törekvők leegyszerűsített véleményét.¹³⁹ Az Imrédy–Horthy-viszonyt – sok más kérdés mellett – Sipos Péternek, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet munkatársának 1970-ben megjelent könyve mutatta be elsőként.¹⁴⁰ Ez a munka – például Imrédy bukása kapcsán – szintén nem volt megkerülhető a nyolcadik kötet elkészítésekor.¹⁴¹ Az 1941-es jugoszláviai krízis kapcsán Juhász Gyula – említett könyvével összhangban – alapvetően szakszerűen ír a kormányzó szerepéről.¹⁴² A hadba lépésnél a kormányzó döntéséről olvashatunk, aminek eredményeként június 26-án, miután már megvolt az „ürügy”, a kormány elhatározta a Szovjetunió elleni hadba lépést.¹⁴³ Az 1944-es időszakot és a kormányzó szerepét Ránki György szakszerűen mutatta be.¹⁴⁴ Hitler megszállásra vonatkozó terveit Horthy „először megdöbbenéssel és felháborodással utasította vissza”, de végül elfogadta.¹⁴⁵ „Az agg kormányzó nem utolsó sorban azzal indokolta megmaradását hivatali posztján, hogy így módja nyílhat a helyzeten enyhíteni.”¹⁴⁶ A zsidórendeletekben Horthy szabad kezet adott a kormánynak – olvashatjuk –, később azonban a nemzetközi tiltakozás és a romló hadi helyzet eredményeként szakított a passzivitásával.¹⁴⁷ *A Horthy Miklós titkos iratai* és *A Wilhelmstrasse és Magyarország*

136 *Kónya Sándor*: Kísérlet a totális diktatúra magyarországi kiépítésére. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 675.

137 Uo. 727.

138 *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Kossuth, Bp. 1966. 105–109.

139 *Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula*: Sikertelen kísérlet a bel- és külpolitikai jobbratolódás mérséklésére a Darányi-kormány idején. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 938., 940–941.

140 *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai, Bp., 1970.

141 *Juhász Gyula–Tilkovszky Loránt*: Imrédy reformtervei – kormánya részleges revíziós sikerének következményei. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 975–976.

142 *Juhász Gyula–Pintér István*: Magyarország katonai részvétele a németek balkáni agressziójában. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1039–1043.

143 *Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula*: Magyarország belépése a második világháborúba. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1048.

144 A német megszállásról Ránki György írta az első szakszerű áttekintést. Az 1968-ban megjelent könyve a „tíz kötetes” nyolcadik kötete vonatkozó részének alapja lett, lényegi tartalmi eltérés ugyanis nem mutatható ki a kormányzó szerepének értékelésében. *Ránki György*: 1944. március 19. (Magyarország német megszállása). Kossuth, Bp., 1968. (Népszerű történelem).

145 *Uő*: A német megszállási rendszer. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1152.

146 Uo. 1156.

147 Uo. 1160–1162.

című forráskiadványokra a kötet szerzői nem csak az 1944-es események bemutatásakor támaszkodtak, a nyolcadik kötet Horthy-képére tehát jótékony hatással voltak e kiadványok. Ránki szerint a német megszállás után Horthy „mintegy három hónapon át teljesen visszavonultan élt, s alig avatkozott be a dolgok menetébe”.¹⁴⁸ Változás a deportálások leállítatásakor történt: ez „kezdétét jelentette egy új politikai szakasznak, amelyben úgy tűnt, a kormányzó igazolni akarja korábbi elhatározását, hogy a német megszállás ellenére sem mondott le tiszteről: most mint az ország legmagasabb katonai és alkotmányos tényezője, megkísérel változásokat eszközölni a március óta folytatott politikában”.¹⁴⁹ Az őszi átállási kísérlet kudarcát a szerző az államfő és a rendszer „csődjének” tekintette, mert ez volt „a betetőzése annak a politikai, szellemi és erkölcsi süllyedésnek, amelyen ez a vezető réteg 1919 óta átment”.¹⁵⁰

A „tízkötetes” Magyarország története nyolcadik kötetének megjelenése után több olyan feldolgozás is született, amelyek szintén hozzájárultak a történettudomány Horthy-képének további árnyalásához. Pölöskei Ferenc, az ELTE egyetemi tanára a Horthy-korszak első három évének belpolitikai eseményeit, a politikai intézményrendszer (katonai közigazgatás, államforma, kormányzói jogkör, választási rendszer, választójog stb.) kialakulását vizsgálta 1977-es munkájában. A kormányzóválasztás körülményeit nemcsak terjedelmi lehetőségei, hanem szemlélete miatt is árnyaltabban mutatta be. Ugyan támaszkodott Nemes Dezső 1962-ben megjelent könyvére, de annak értékeléseivel alapvetően szakított. Számos levéltári dokumentumra, naplóra, visszaemlékezésre és cikkekre támaszkodva árnyalta a korszak kezdetéről alkotott képet. Így a nemzetközi tényezők és a győztes hatalmak támogatásának ténye is hangsúlyosan jelent meg, tehát nem a fehérterror tekintette az egyedüli magyarító tényezőnek.¹⁵¹ Megalapozottnak tekinthető az a következtetése, hogy „amíg 1920–1921-ig inkább Horthy, addig 1921 után elsősorban Bethlen elképzelései valósultak meg a rendszer kiépítése során”.¹⁵² Pölöskei ismerteti elsőként a kormányzó szerepét az 1922-es választójogi rendelet elfogadásában.¹⁵³ A korszak szereplői közötti differenciált, árnyalt különbségtétel jegyében mutatta be a szerző a Bethlen és Horthy politikai elképzelései közötti eltéréseket, miként az együttműködésüket is. Ennek ellenére találhatók a könyvben olyan állítások, amelyek gyengítik a munka kiegyensúlyozottságát. Ilyen szerencsétlen megfogalmazás például, hogy „Horthy 1919. augusztus elején elindult Szegedről véres terrorútjára”¹⁵⁴ vagy hogy a „terror kiépítése Horthy nevéhez

148 Uo. 1171.

149 Uo.

150 *Ránki György–Pintér István*: Kísérlet a háborúból való kiválásra. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1188.

151 *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere [1919–1922]. Kossuth, Bp., 1977. 29., 41., 43–44., 47–48., 50.

152 Uo. 47.

153 Uo. 187–188.

154 Uo. 47.

fűződik”.¹⁵⁵ Máshol arra utal a szerző, hogy akkorra „a fővezérség irányítása alatt kiépült a fasiszta hatalom”, később „fasiszta jellegű államrendszerről” ír.¹⁵⁶ A leleplező szemlélettel való eltávolodás tehát egy folyamat eredménye volt, aminek egyik fontos állomása Pölöskei Ferenc e munkája. A szakszerződés következtében idővel nemcsak a szemléletmód és a szóhasználat változott, hanem az újabb kutatások eredményeként folyamatosan bővült az ismeretanyag is, illetve a korábban már ismert források ártértékelésére is sor került.

Romsics Ignácnak, az MTA TTI munkatársának *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című, 1982-ben megjelent munkája elsősorban Bethlen István tevékenységének tisztázásához és újraértékeléséhez járult hozzá az addigi kutatásokra építve, azokat árnyalva és számos új kutatási eredménnyel kiegészítve. A vizsgált korszakot és a kormányzó szerepét kiegyensúlyozottan értékelte, miután megérteni és nem megítélni akarta.¹⁵⁷ Horthy hatalomra jutásának körülményei kapcsán a bel- és a külpolitikai tényezőket is arányosan mutatta be, komplex magyarázatot adott arra, hogy miért is Horthy Miklós lett Magyarország kormányzója. Eszerint az antanthatalmak támogatása, a fővezér pragmatikus döntései (amelyeket már Pölöskei is hangsúlyozott), a megfelelő helyi érteken kezelt – tehát nem túlhangsúlyozott – fehérterror és a kormányzójelölt személye körüli propaganda együttesen eredményezte Horthy kormányzóvá választását.¹⁵⁸ Kritikai észrevételként az fogalmazható meg, hogy a cattarói matrózlázadást¹⁵⁹ Horthy Miklós nem verhetette le, miután nem tartózkodott akkor Cattaróban.¹⁶⁰ A IV. Károly 1921-es visszatérési kísérleteiről és a bethleni konszolidációról szóló fejezetek több ponton is érintik a kormányzó tevékenységét. Például a fajvédők kormánypártból történő kilépése kapcsán megtudjuk, hogy Horthy Miklós „erre az időre politikailag már jelentős mértékben eltávolodott” tőlük, és egy ideje már „teljes hatalmával és tekintélyével Bethlent támogatta”.¹⁶¹ A Bethlen–Horthy-kapcsolat egyik fontos új elemeként itt jelent meg először, hogy a kormányzó már 1920 tavaszán Bethlen Istvánt kívánta miniszterelnöknek kinevezni.¹⁶² (Erre Romsics

155 Uo. 22.

156 Uo. 41., 109.

157 Így értékelt az egyik recenzens is: „A szerzőnek az a törekvése, hogy a Bethlen-kormány tevékenységéről reális, higgadt és a történeti megértésből következő kritikai képet adjon, az egész kötetre rányomja bélyegét. Az összkép korrekt, sok tekintetben túllép a megszokott sztereotípiákon”. *L. Nagy Zsuzsa*: Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció: a Horthy-rendszer első tíz éve*. [Ismeretetés.] Századok 118. (1984) 585.

158 *Romsics Ignác*: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat, Bp., 1982. (Magyar História) 57., 60., 72–73., 85.

159 Uo. 35.

160 Az az állítás, amely szerint Horthy Miklós verte le a cattarói matrózlázadást, hosszú ideig tartotta magát. Ld. pl. *Dombrándy Lóránd*: Horthy Miklós, „a legfelső hadúr”. *Társadalmi Szemle* 41. (1986) 12. sz. 43.

161 *Romsics I.*: *Ellenforradalom és konszolidáció* i. m. (158. jz.) 189., 192.

162 Uo. 103.

részletesebben később, a Bethlen István 1901–1921 közötti politikai pályáját bemutató könyvében tért ki.)¹⁶³

Az 1980-as években több könyv jelent meg a Horthy-korszakról, ezek azonban – egy kivétellel – csak érintőlegesen foglalkoztak Horthy személyével és tevékenységével. L. Nagy Zsuzsa a liberális pártok és politikusok 1919 és 1945 közötti szerepét tekintette át két kötetben. Ezekben kitért a korszak liberálisainak Horthy Miklóshoz fűződő viszonyára is, ami tovább árnyalta az addigi kutatási eredményeket.¹⁶⁴ Pritz Pál a Gömbös-kormány külpolitikájáról szóló könyvében pontosan, szakszerűen mutatta be az államfő szerepét. 1932–1936 között Horthy Miklós főként a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele és az Olaszország elleni szankciók ügyében játszott szerepet a külpolitikában. Emellett a Horthy–Hitler-találkozó is lényeges, amikor Horthy Miklós először hagyta el az ország területét.¹⁶⁵ A francia kormánynak a trianoni béke megkötésében betöltött szerepéről szól Ormos Mária *Padovától Trianonig* című, levéltári kutatásokra támaszkodó munkája, amely Horthy Miklós kapcsán a francia kormány hozzá való viszonyulása, a győztes nagyhatalmak vitái – tehát az ország sorsát meghatározó nemzetközi tényezők – szempontjából lényeges.¹⁶⁶ Az alapvetően kiegyensúlyozott szóhasználat azonban sérül, amikor a szerző Horthy „bandáiról” ír.¹⁶⁷ Ugyancsak Ormos Mária az 1987-ben megjelent *Nácizmus – fasizmus* című könyvében a politikai rendszert továbbra is diktatúrának nevezte, amelyben a kormányzó „hatalmi helyzete lehetővé tette volna, hogy saját maga gyakoroljon egyszemélyi diktatúrát”.¹⁶⁸ Ormos ugyanakkor megállapította, hogy a kormányzó „a fasiszta népezér figurájához az idők során nem közeledett, hanem távolodott tőle”, olyannyira, hogy 1944-ben kezdeményezte „a németekkel való szakítást”. A szerző a kormányzót tekintette „a sajátos, fasizmussal dúsitott konzervatív és úrias magyar rendszer” megteremtőjének.¹⁶⁹ Sipos Péter a szociáldemokrata párt és a kommunisták Horthy-kori történetét bemutató könyvében számos ponton, például a hatalomra jutása, a fehérterror és 1944 kapcsán írt Horthyról is.¹⁷⁰ Sipos alapvetően helytálló megállapításai közül méltánytalanul kilóg, amikor a fehérterror kapcsán „horthysta hordákról” ír.¹⁷¹ A szerző szerint

163 *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921. Magvető, Bp., 1987. 225–226., 236–241., 260.

164 *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931). Akadémiai, Bp., 1980. 17–24., 87., 149–153.; *Uő*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Akadémiai, Bp., 1986. 26., 96–97.

165 *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp., 1982. 12., 143–147., 235–236., 266–269.

166 *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. 2., változatlan kiad. Kossuth, Bp., 1984. 357–368.

167 Uo. 363.

168 *Ormos Mária*: Nácizmus – fasizmus. Magvető, Bp., 1987. 465.

169 Uo. 465–466.

170 *Sipos Péter*: Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944. Gondolat, Bp., 1988. (Magyar História) 24–26., 33., 51–53., 318–319.

171 Uo. 25.

a korszak elején Horthy katonai diktatúra megteremtésére törekedett, amiről azonban az antant nyomására letett.¹⁷² A késő Kádár-korszak szakirodalmi terméséből az említett egyetlen kivétel Szinai Miklós könyve, amely lényegében Horthy Miklósról szól. Szinai könyve a Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttérének feltárása és a szerző ezzel kapcsolatos hipotézisének felállítására miatt ma is alapvető szakmunka. Szinai hipotézise szerint ugyanis nem Horthy Miklós adta a végső lökést a gyilkossághoz, hanem Friedrich István, aki így igyekezett a fővezér kormányzóvá történő megválasztását megakadályozni.¹⁷³

A Kádár-korszak utolsó éveiben is megjelent egy szintézis, benne a Horthy-korszak történetének új összefoglalásával. Az 1985-ben, majd 1986-ban újból kiadott *Magyarország a XX. században* című kötetnek a Horthy-korszakkal foglalkozó szerzői, Romsics Ignác és Pritz Pál szakítottak a „fasiszta” jelzővel.¹⁷⁴ Gömbös törekvéseinek bemutatásakor Pritz a „totális faszizmus” helyett „fehér radikalizmusról” írt.¹⁷⁵ Horthy Miklós fővezéri és kormányzói szerepének árnyalt, kiegyensúlyozott, az addigi kutatási eredményeket összegző értékelése olvasható a kötetben. A „fasiszta” minősítést akkor már lehetett mellőzni, egyre sokszínűbb lett a történelmi értékelés.¹⁷⁶ Berecz János, az MSZMP KB ideológiai titkára mindenestre szükségesnek tartotta a pártálláspontra megfelelően újra kifejtetni, hogy a „Horthy-rendszer fasisztoid jellege”, a „magyarországi fináncióke hol nyíltabb, hol burkoltabb diktatúrája” vitathatatlan tény, illetve a Horthy névvel fémjelzett „uszító, sovíniszta” és „reakciós politika számára [...] nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentetetést”.¹⁷⁷ A rendszerváltásig azonban a párt álláspontja is módosult. Az MSZMP elméleti és politikai folyóirata, a *Társadalmi Szemle* az 1989. évi 1. különszámában publikálta a *Történelmi utunk* című tanulmányt, amelyet a Berend T. Iván, az MTA elnöke vezetett munkabizottság készített. Ennek tagja volt Horn Gyula, Ormos Mária és Tőkei Ferenc. Az állásfoglalás nem tartotta „fasisztának” a korszak – „centralizált”, időnként „markánsan diktatórikus” – politikai rendszerét.¹⁷⁸

172 Uo. 53.

173 *Szinai Miklós*: Ki lesz a kormányzó? A Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttére. Kossuth, Bp., 1988. (Népszerű történelem) 14–15., 37–55., különösen 43–47.

174 *Romsics Ignác*: A konszolidáció befejezése. In: *Magyarország a XX. században*. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth, Bp., 1985. 151.

175 *Pritz Pál*: Gömbös Gyula kísérlete egy fehér radikális Magyarország megteremtésére. In: *Magyarország a XX. században* i. m. (174. jz.) 174.

176 *Romsics I.*: A Horthy-rendszer jellegéről i. m. (110. jz.) 346–350.

177 *Berecz János*: Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. *Társadalmi Szemle* 41. (1986) 6. sz. 5–6.

178 *Történelmi utunk*. *Társadalmi Szemle* 44. (1989) 1. különszám 10.

Összegzés

A koalíciós időszak viszonylagos pluralizmusát követően, a kommunista hatalomátvétel után a marxizmus dogmatikus és vulgarizált változatának egyeduralmáról lehet beszélni, amiben a történetírás politikai propagandaszerepet töltött be. Ebből következően a leleplező szemlélet hegemon pozícióban volt, Horthy Miklós megítélése a magyar történetírásban az 1960-as évek elejéig homogénnek tekinthető. A radikális politikai, társadalmi változásokból és a berendezkedő hatalom legitimációs igényeiből következett Horthy 1945 utáni démonizálása, lejáratása, így az 1919–1944 közötti kultusz lebontása. A kommunista propaganda – és ennek részeként az akkori történetírás – a Horthy-korszakot és a kormányzót a lehető legnegatívabban igyekezett ábrázolni, ugyanis – egy gyakori legitimációs technika eredményeként – így a berendezkedő hatalom a saját szerepét jóval pozitívabb színben tüntethette fel. A Horthy-korszakot a magyar történelem mélypontjának tekintették, amikor csakis kárhozatos dolgok történtek. Ezzel összefüggésben Horthy érdemeit elvitták, kiegyensúlyozottságra törekvés nélkül ítélték meg szerepét és felelősségét. Személyéhez a „fasiszta”, „nemzetrontó”, „országvesztő” és „hazaáruló” jelzőket társították. Horthy bűnbakká, a magyar történelem egyik „legsötétebb” alakjává vált. Ha megnézzük, hogy kik is voltak azok a történetírók, akik a fenti Horthy-képet közvetítették, akkor azt látjuk, hogy elsősorban olyan személyek, akik a Horthy-korszakban meggyőződésük, politikai nézeteik miatt emigrálni kényszerültek, akiket szabadságvesztésre ítélték vagy akik a zsidóellenes intézkedések áldozatává váltak. Esetükben mindez emberileg érthető is. E személyes okokon túl a politikai hatalom elvárásai határozták meg meg a volt kormányzó megítélését.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hosszabb távú hatásaként a kádári konszolidáció után jelentős változás történt: enyhült a társadalomra és a történettudományra nehezedő nyomás, így a Horthy-korszak értékelése egyre kevésbé töltött be legitimációs szerepet. A politikai és ideológiai szempontok lassan háttérbe szorultak. Emiatt a történeti kutatások eredményeképpen idővel megjelenhettek Horthy Miklós életének, tevékenységének tudományos igényű, árnyaltabb megközelítései is. Miután a leleplező szemlélet elsősorban az 1919–1921 és 1938–1944 közötti időszakra koncentrálna értékelte Horthy szerepét, így az 1950-es években kanonizálódott Horthy-képtől való eltávolodás értelemszerűen ezen időszak kutatásai kapcsán mutatható ki. Így a korszak eleje esetében Vargyai Gyula, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Szinai Miklós és L. Nagy Zsuzsa, míg a korszak utolsó éveinek vonatkozásában főként Lackó Miklós, Sipos Péter és Ránki György végzett ezen a téren jelentős munkát. A külpolitikai témájú kutatások kapcsán Juhász Gyula és Pritz Pál említendő. A fokozatosan árnyaltabbá váló Horthy-kép nem volt összhangban a leleplező szemlélet állításaival, amelyek ugyan továbbra is léteztek, azonban elveszítették a történettudományon belül a hegemon, majd idővel már domináns pozíciójukat is. Bizonyos keretek között lehetővé vált a különféle álláspontok közötti vita is. Egy folyamat során valósult meg a leleplező szemlélettől való eltávolodás: a szakmunkák szerzői egymásra támaszkodva törekedtek egy

kiegyensúlyozott Horthy-kép megjelenítésére, amely eredményeként idővel megváltozott a szóhasználat, tehát eltűntek az 1950-es években rutinszerűen alkalmazott szófordulatok. Emellett megváltoztak, illetve összetettebbé váltak az alkalmazott érvek és magyarázatok is. A megváltozott Horthy-képet az 1970-es, 1980-as években monografikus feldolgozás keretei között egy történész sem foglalta össze. Ennek a Horthy-képnek a rekonstruálása a fővezér, a kormányzó szerepével eltérő mértékben foglalkozó – egymással így nehezebben összevethető – munkákon keresztül végezhető el.

Az 1989–1990-es rendszerváltozást követően tovább folytatódott a Kádár-korszakban megkezdődő – e tanulmányban ismertetett – folyamat: a Horthy megítélését még korlátozó tényezők akkor ugyanis eltűntek. Horthy megítélésében tehát fontos szerepet játszott a rendszerváltozás, ugyanis teljesen plurálissá váltak a szakmai és közéleti keretek, azonban az 1956 előtt kanonizálódott Horthy-képet lényegében már 1989 előtt lebontotta a magyar történettudomány. Ebből a szempontból nem 1989, hanem a kádári konszolidáció jelentett fordulópontot.

DÁVID TURBUCZ

THE IMAGE OF HORTHY IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY (1945–1989)

After 1945 the judgement of Miklós Horthy went through a radical transformation with regard to the preceding cult which could not fail to influence Hungarian historiography. In the period between 1945 and 1989 three distinctive interpretations concerning Horthy can be identified in the Hungarian historical scholarship. The efforts of bourgeois historians in the coalition period failed, on account of the political situation and the actual positions of power, to influence effectively the prevailing image of Horthy.

The denouncing narrative, however, which at first emerged as part of communist party propaganda, played as a matter of fact a dominant, and, under the Rákosi regime, hegemonic influence. This narrative aimed to depict the Horthy period and the governor himself in the most unfavourable terms possible. It presented the whole period between 1919 and 1944 as a basically homogenous era, the all-time nadir of Hungarian history, when nothing but damnable things happened. All the merits of Horthy were negated, and his role and responsibility were judged without the slightest empathy. Horthy was consequently turned into a scapegoat, one of the darkest figures of Hungarian history.

One of the long-term consequences of the 1956 revolution was to bring about a change in this respect: with the easing of the pressure on the historical science under the consolidated Kádár regime, the assessment of the Horthy regime gradually lost its legitimizing role. Although the denouncing narrative by no means disappeared, it lost first its hegemonic, and then its dominant position. Thank to sustained research, more nuanced, strictly scientific approaches to the life and political activities of Horthy could find their way to the press, which were increasingly free of all propagandistic purposes. One of the corollaries of this process was specialisation and the consequent rejection of the denouncing narrative: relying on each other's works, the scholars aimed at offering a more balanced image of Horthy, which, in turn, changed the vocabulary itself by removing definitively the phrases routinely used in the 1950s. In addition, the arguments and explanations applied likewise changed and became more complex.

Észrevételek Varga Bálint: *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon* című tanulmányához

A *Történelmi Szemle* ez évi második számában jelent meg Varga Bálint tanulmánya, mely a dualizmus kori vármegyei történetírás kutatása kapcsán a vármegyei múzeumokkal, a helyi történeti társaságokkal és a megyemonográfiákkal foglalkozik, és ezek vizsgálatán keresztül kívánja értékelni, hogy miként éltek a vármegyék a tudományos reprezentáció eszközeivel, és hogyan mutatták be saját történetüket a külvilág felé.¹

A mű Zemplén vármegyét „a történettudományban való megjelenést ignoráló megyék” közé sorolja (190.), miközben bevallottan nem törekszik – egy tanulmány keretein belül nem is törekedhet – teljes körű felmérésre. (181.) A megállapítás azért zavaró, mert Zemplénben korántsem volt ennyire rossz a helyzet. Bár a megyének külön vármegyei múzeuma ekkor valóban nem volt, de levéltára – más levéltárakhoz hasonlóan – „régiségek (zászlók, pecsétek, fegyverek s egyéb tárgyak) tárházának” is számított. E mellett pedig a levéltár könyvtára nemcsak közigazgatási, statisztikai, hanem történeti műveket is gyűjtött, így „vármegyei könyvtárnak” is tekinthető.²

1 *Varga Bálint*: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 179–202.

2 A szerző figyelmébe ajánlom *Csorba Csaba*: Helytörténeti kutatás. In: Magyarország a XX. sz. században. V. Tudomány. 2. Társadalomtudományok. Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 2000. 409–441. c. tanulmányát, amely már foglalkozott a vármegyékben zajló történettudományi kutatásokkal. Zemplén vármegye muzeális értékű, a dualizmus korában még a levéltárban őrzött régiségeiről (emlékpénzek, pecsétek, nemesi felkelési zászlók) ld.: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaiúj helyi Fióklevéltár (= MNL-BAZML SFL) IV. 2419/a. Zemplén vármegyei titkos letétek levéltári gyűjteménye 1626–1950 (1962), Letéti okmányok 1626–1950 (1962), Letéti okmányok 1. dob. „Titkos letétek feljegyzés és tárgymutatója”. Benne: „Zemplén Megye Levéltárába különös szekrénybe tartatott és átadott arany, ezüst emlékpénzeknek és más egyéb eredeti okmányoknak összeírása (Számsoros jegyzék 1–561 számig)”. A vármegye megyeházán őrzött zászlóinak fényképét ld.: Zemplén vármegye és Sátoraljaiúj hely r. t. város. Bp., [1905]. (Magyarország vármegyéi és városai) 432–433. között; *Oláh Tamás*: Kazinczy Ferenc kapcsolata Zemplén vármegye levéltárával. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 16/1. (2011) 63–92. http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2011_tom_XVI_1/63.pdf. A vármegyei múzeumokkal kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy gyűjteményük részben a vármegyei levéltárakból származott. Erre példa a szomszédos Borsod vármegye is, ahol 1902-ben rendelte el a törvényhatósági bizottság, hogy Magasházy Béla levéltárnok adja át a levéltárban őrzött múzeumi jellegű tárgyakat a Borsod-Miskolci Múzeum Egyesületnek. Ld.: *G. Jakó Mariann*: Levéltár és levéltáros a XX. század első felében. Adalékok Borsod vármegye levéltárának 1900–1950 közötti történetéhez. *Levéltári Évkönyv (Miskolc)* 12–13. (2005) 169–198.

„Zemplén Vármegye Levéltára” a 18. század végétől a történeti kutatások szolgálatában is állt, irataiban már Szirmay Antal, Kazinczy Ferenc vagy Kazinczy Gábor is végzett kutatásokat. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, mivel a tanulmány szerzője azt fogalmazza meg, hogy „a vármegyei történetírás alapvetően három intézménnyel rendelkezett: a múzeummal, a monográfiával és a történeti egyesülettel”. (183.) Kimaradt azonban a felsorolásból a vármegyekutatások mindmáig alapvető forrásbázisa és intézménye, a vármegyei levéltár. A hiány azért is feltűnő, mivel néhány 19. századi megyemonográfia szerzője volt korábbi vagy aktív vármegyei tisztviselő, levéltárnok. Szirmay Antal, 1777–1785 között Zemplén vármegye főjegyzője és a levéltár logikai rendjének kialakítója például két, Zemplén vármegyéről készült műve³ megírásához bizonyíthatóan használta a levéltár iratanyagát, amit a kötetekben található jelzetek is igazolnak. Korponay János, volt ’48-as honvédezeredes, hadosztályparancsnok, 1844-től az MTA levelező tagja,⁴ Abauj vármegye 1866–1878 között megjelent monográfiájának szerzője a kötetek megírása idején vármegyei levéltárnoki tiszteletet viselt.⁵

A vármegyei levéltárak egyébként ebben az időszakban válnak a tudományos kutatás számára is – bár nem a mai, állampolgári jogon járó formában, de mégis bizonyos mértékig – nyitottabbá, amint arról a dualizmus kori megyei szabályrendeletek tanúskodnak. Zemplén vármegye 1873. évi szervezési szabályrendeletének a levéltárnok feladatköréről szóló fejezete erről így rendelkezik: „239. §. A közgyűlési jegyzőkönyveknek, vagy egyéb közérdekű okmányoknak megtekintése s olvasása a levéltárban a levéltárnok felügyelete alatt kinek-kinek megengedtetik. 240. §. A levéltár hétköznapokon délelőtt 9 órától 12 óráig, d. u. 2 órától 5 óráig a közönség használatára nyitva áll. Ez a hivatalos munkaidő tartama.” Az 1897. évi szervezési szabályrendelet e kérdést a következőképpen szabályozza: „172. §. A közgyűlési jegyzőkönyveknek, vagy egyéb közérdekű okmányoknak megtekintése vagy olvasása a levéltárban a levéltárnok felügyelete alatt kinek-kinek díjmentesen megengedtetik. 173. §. A levéltár hétköznapokon d. e. 9 órától 12 óráig, délután 2 órától 5-ig a közönség használatára nyitva áll. Iratoknak eredetiben való betekintését csak is az alispánnak esetleg szóbeli engedélye mellett en-

3 *Antonius Szirmay*: Notitia Topographica, Politica inclyti Comitatus Zempléniensis. Budae, 1803.; *Uő*: Notitia Historica Comitatus Zempléniensis. Budae, 1804.

4 Itt hívom fel a figyelmet, hogy már 1861-ben Abauj vármegye levéltárnoka. Ld.: MNL-BAZML SFL IV. 2250/a. Zemplén vármegye főispáni helytartójának iratai 1861–1865, Általános iratok 1861–1865 55/1862. Abauj vármegye tisztikarának névjegyzéke és járásainak felosztása. Kassa, 1861. december 30. Életrajzi szócikkét ld.: *Bona Gábor*: Tábormokok és törzsisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Heraldika, Bp., 2000. 453–454.

5 Kazinczy Gábor 1848. február végén, nem sokkal a forradalom előtt búvárkodott a vármegye anyagában, és ezt írta a IV. 2001/b. Loc. 96. Nr. 81. jelzetű iratra: „használhatatlan. Java a Historicumok közé. S. Ujhely, febr. 27d. 1848 Kazinczy Gábor”. MNL-BAZML SFL IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898), Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratok – Acta Politica 1214–1786 (1848) Loc. 96. Nr. 81.; *Oláh T.*: i. m. (2. jz.) 63–92.

gedheti meg. Eredeti iratokat csak tisztviselőknek, ezeknek is csak az alispán által láttamozott téritmény mellett szolgáltatathat ki.”⁶

Látható ugyanakkor, hogy az 1870-es évek kevésbé körülírt szabályozásához képest a vármegyei iratokba történő betekintést az 1890-es években már alispáni engedélyhez kötik. Hasonló a helyzet Szatmárban is. Itt a központi tisztviselők, valamint a segéd-, kezelő- és szolgálatszemélyzet eljárási, ügykezelési és szolgálati szabályait megállapító 1895. évi szabályozás levéltárnokra vonatkozó része kimondja: „53. §. A levéltárnok kötelessége a levéltárban megőrzés végett elhelyezett ügyeket és okmányokat évfolyam szerint rendezni, illetőleg rendben tartani. A történelmi esetekkel bíró okmányok kikeresésére és rendezésére is kiváló gondot fordít. 54. §. A levéltárban megőrzés végett elhelyezett okmányt, vagy iratot eredetiben a feleknek kivinni, vagy kiadni nem lehet. Ily okmányoknak másolatban való kiadására és tudományos célú kutatására az alispán ad engedélyt [...]”⁷

Bár nem a dualizmus korának vármegyei tudományos reprezentációjához tartozik, mégis meg kell említeni előzményként, hogy Szirmay Antal kétkötetes művének megjelenését 1803-ban Zemplén vármegye közgyűlése anyagi támogatásban részesítette, vagyis már ekkor fontos volt számára a tudományos reprezentáció. Az 1803. július 18-án gróf galántai Esterházy József főispán elnöklete alatt Sátoraljaújhelyen megtartott megyegyűlés Szirmay Antal műveinek támogatásáról az alábbi határozatot hozta: „No. 364 Fel olvastatott Méltóságos Udvari Tanácsos Szirmay Antal Instantiaja mellyel jelenti, hogy ezen Megyének Historiáját emlékeztetre méltó Történetit részeit Fekvése [!] szorgalmatosan össze szedvén ’s leirván, azt kinyomtattatni, és Két Tomusba kiadni szándékozna, Kérvén a Megyétől maga Instántiajában előadott okokból az Instantionális Cassából valamely pénzbeli segítséget az Kinyomtatásra resolváltatni. Melyre az Megye Rendei egyenlő akarattal az Insurrectionális Cassának Fundussából ötszáz R[hénes] f[orinto]kat resolváltak meghagyván azon Cassa Perceptorának, hogy azon summát kifizetni, ’s arról ily formán számolni tartsa kötelességének.”⁸

6 Zemplén vármegyének az 1870-ik évi XLII-ik törvénycikk alapján szerkesztett szervezete és szabályrendelete. Összeáll. Viczmándy Ödön. Sárospatak, 1873. 77.; Zemplén-vármegye szervezete és ügyrend szabályai. Sátoraljaújhely, 1897. szeptember 30. Zemplén-vármegye szabályrendeletei. I–II. Összeáll. Dókus Gyula. Sátoraljaújhely, 1898. I. 60. Az 1870-es évekbeli zempléni levéltár-használati szabályozáshoz hasonló figyelhető meg a szomszédos Ung vármegyében is 1889-ben: „176. §. A közgyűlési jegyzőkönyveknek, vagy egyéb közérdekű okmányoknak megtekintése vagy olvasása a levéltárban, a levéltárnok felügyelete alatt mindenkinek megengedtetik. 177. §. A levéltár hétköznapiokon délelőtt 10. órától 12-ig, délután 3-tól 5 óráig a közönség közhasználatára nyitva áll.” Ld. Ung vármegye szervezési és ügyrend szabályrendelete. 131. (6110)/közgy. 1889. Ung vármegye szabályrendeletei. I. Kiadta Tabódy Jenő. Ungvár, 1890. 57. Borsodra vonatkozóan ld.: *G. Jakó M.*: i. m. (2. jz.) 170–171.

7 Szatmár vármegye szabályrendelete a központi tisztviselők-, segéd-, kezelő-, és szolgálatszemélyekre kötelező eljárási, ügykezelési és szolgálati szabályok megállapításáról. Nagykaroly, 1895. április 6. Szatmár vármegye szabályrendeletei és területi beosztása. Összeáll. Komoróczy Iván. Nagykaroly, 1898. 32.

8 MNL-BAZML SFL IV. 2001/c. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898), Közgyűlési jegyzőkönyvek 1790–1813,

A dualizmus idején többek között bizonyíthatóan kutatott Zemplén vármegye levéltárában a sátoraljaiújrhelyi születésű Bunyitay Vince,⁹ korának kitűnő történésze, amit a Bocskai István fejedelem 1605. és 1606. évben kelt két levelén olvasható feljegyzései is tanúsítanak,¹⁰ de a Borovszky-sorozat Zemplén vármegyei kötete részben ma is visszaazonosítható levéltári hivatkozásai szintén igazolják, hogy a megyei levéltár iratait használták a kötet megírásához. A monográfia helyi szerzői közül pedig Matolay Etele Zemplén vármegyei alispán¹¹ és Dongó Gyárfás Géza¹² későbbi vármegyei főlevéltárnok igen fontos szerepet játszottak a helytörténeti kutatások művelésében.¹³

Zemplénben a dualizmus idején valóban nem működött vármegyei szintű, ki-mondottan történeti kutatásokat folytató egyesület vagy múzeum. Komoly egyházi gyűjtemények azonban voltak a megyében, hogy a családi levéltárakat, főúri és nemesi kastélyok, úrilakok gyűjteményeit ne említsük. Sárospatakon működtek a Református Kollégium nagy hírű (és a szerző által nem említett) gyűjteményei (1918 előtt: nagykönyvtár, levéltár, fizikai múzeum, éremtár, természetrajzi gyűjtemény, „Szépészeti és Műrégészeti Múzeum”). Itt kapott helyet a Sárospataki Református Kollégium és a Tiszáninneni Református Egyházkerület 1890-ben egyesített levéltára, amelynek 85 349 darabot számláló iratanyagát épp a vizsgált időszakban, 1890–1918 között rendezte, tette könnyen kutathatóvá és áttekinthetővé Zsoldos Benő gimnáziumi tanár. A megyeszékhelyen a piarista gimnáziumban is volt jelentős értéket képviselő könyvtár,¹⁴ illetve muzeális gyűjtemény. Mindezekon túl pedig létezett egy, a „történettudományos reprezentációban” hosszú ideig fontos szerepet játszó, 1895–1928 között, a vármegye által (anyagilag is) támogatott folyóirat, az *Adalékok Zemplénvármegye történetéhez*, amelyről a tanulmány teljesen megelégedezik.¹⁵

Protocollum Politicum Comitatus Zempleniensis 28. köt. (Prot. 129.) 1803. nr. 364., jegyzőkönyvi sz. 283–284.

9 Életrajzát ld.: Sátoraljaiújrhely lexikona. Szerk. Kováts Dániel. Sátoraljaiújrhely, 2001. 60–61.

10 Ld. erről: Oláh Tamás: A Bocskai-felkelés forrásai Zemplén Levéltárában. Levéltári Évkönyv (Miskolc) 14. (2006) 60–77.

11 Életrajzát ld.: *Komporday Levente*: Jeles újrhelyiek a köztetetőben. Életrajzok. Sátoraljaiújrhely, 2006. 34.; Sátoraljaiújrhely lexikona i. m. (9. jz.) 259–260.

12 Életrajzát ld.: *Komporday L.*: i. m. (11. jz.) 18.; Sátoraljaiújrhely lexikona i. m. (9. jz.) 87.

13 Zemplén vármegye és Sátoraljaiújrhely r. t. város i. m. (2. jz.). Ld. ezen belül is: *Reiszig Ede*: A mohácsi vésztől a nemzeti fellendülés korszakáig. 1526–1815. Uo. 383–439.; *Matolay Etele*: A legújabb kor. 1815–1849. Uo. 440–483.; *Dongó Gyárfás Géza*: Az elnyomatás és felszabadulás kora. 1850–1867. Uo. 485–502.; *Uő*: Az alkotmányos újjászervezés kora. 1867–1905. Uo. 503–516. – Itt szeretném megjegyezni azt is, hogy a szerző hibásan teszi 1900-ra a kötet megjelenését (186.), vö. *Dongó Gyárfás G.*: Az alkotmányos újjászervezés kora i. m.

14 A könyvtár részben ma is helyben található.

15 Értékeléseit ld.: *Csorba Csaba*: Zemplén történetének kutatása és az Adalékok. In: Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez. Bibliográfia, dokumentumok, adattár. Összeáll. Högye István–Csorba Csaba–B. Balsai Jolán. Miskolc, 1989. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 25.) 163–176. – Csorba Csaba tanulmánya jól bemutatja a lap történetét, valamint a vármegye tudományos életének korabeli alakulását. A térség historiográfiai kutatásaihoz jó alapot nyújt: *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. 1. Általá-

A folyóirat 1895-ös indulásakor szerkesztőbizottsági elnöke Dókus Gyula,¹⁶ ekkor Zemplén vármegye főjegyzője, majd alispánja (magángyűjteményéből alakult meg a Zemplén Vármegyei Múzeum 1928-ban), egyébként maga is rendszeres munkatársa volt a lapnak. Szerkesztője 1928-ban bekövetkezett haláláig az a Dongó Gyárfás Géza, aki ekkor vármegyei számvevő, 1885-től a *Zemplén* című politikai hírlap munkatársa, 1891-től tizenhat évig szerkesztője, 1908-tól pedig főlevéltárnok.¹⁷

A huszonhat évfolyamot megélt (1917. március–1925. július között szünetelt) *Adalékok* és Dongó Gyárfás Géza neve egybeforrt története során. Első, 1895. október 1-jén megjelent számától kezdve szerkesztette és az utolsó, 1928. július–szeptemberi szám a nekrológiájával indult, míg e számot mintegy keretbe foglalta a lap másik nagy támogatójának, a szerkesztőbizottság elnökének, csabacsüdi Dókus Gyulának, „Nagyzemplén vármegye utolsó alispánjának” nekrológja. Haláluk után, 1928 őszén megszűnt e patinás vármegyei történeti folyóirat.¹⁸

A lapot Zemplén vármegye a kezdetektől támogatta, így mindenképpen fontos szerepe volt annak tudományos reprezentációs eszköztárában. Ezt támasztja alá a törvényhatósági bizottság 1895. október 1-jén hozott határozata: „308/20156. Az »Adalékok Zemplénvármegye történetéhez« című irodalmi vállalat a mű folyó évi Október 1stén megjelent első füzetének három példányát bemutatván, egyszersmind a vállalathoz a törvényhatóság erkölcsi támogatása iránt kéri fel a törvényhatósági közgyűlést.

A vállalat által kitűzött azon cél, mely vármegyénk eseménydús múltjából, a történelmi jelentőséggel bíró mozzanatok, és földrajzi adatok felhasználását és ismertetését tűzte feladatául, míg egyrészt a vármegye mai nemzedékének érdeke és tanulságos irodalmi művet szolgáltat, úgy nem különben hivatva lesz a nemzet politikai története a vele rokon szaktudományok munkásai részére becses segéd forrásokat termelni, a törvényhatóság teljes elismerésével és méltánylásával találkozván, egyszersmind a mutatvány példányért a vállalat szerkesztősége és a füzetten felsorolt munkatársak a kitűzött hazafias célok megvalósításának reményére is

nos rész I–II. Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 409.; *Uő*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. Osiris–Magyar Országos Levéltár, Bp., 2008. 606.; Sátoraljaújhely lexikona i. m. (9. jz.) 10. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiről ld.: A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárának fond- és állagjegyzéke 1294–1990. I–II. Összeáll. Diénes Dénes–György Kosztik Gábor. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1996.; *Hörcsik Richárd*: A Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye Levéltárának története (1531–1966). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985) 409–480.; *Szentimrei Mihály*: A Kollégium tudományos gyűjteményei. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1981. 275–299.

16 Életrajzát ld.: *Komporády L.*: i. m. (11. jz.) 17.; Sátoraljaújhely lexikona i. m. (9. jz.) 86–87.

17 Sátoraljaújhely lexikona i. m. (9. jz.) 10.

18 *Gulyás József*: Dongó Gyárfás Géza. *Adalékok Zemplénvármegye történetéhez* 26. (1928) 3. sz. 91.; sz. n.: Dókus Gyula. Uo.

feljogosítanak és arra garanciát nyújtanak, a közgyűlés az irodalmi vállalat kitelhető erkölcsi támogatásába részesíteni határozta el.

Mennyiben pedig a szerkesztőség előterjesztése szerint a Zemplén könyvnyomda a mű kiadását anyagi veszteség mellett is kész volt elvállalni, így a szerkesztőség mint a kiadó buzdítására, a megindított folyóirat a vármegye hivatalos lapja útján vármegyénk művelt és hazafias közönségének pártfogásába melegen ajánlatik, egyszersmind a járások főszolgabírái felkértek, hogy a vármegyei közéletünkre is műbeccsel bíró ezen vállalatnak minél számosabb műbarátokat szerezni igyekezzenek.

Miről a vállalat azzal értesítettik, hogy a bemutatott tisztelet példányok a vármegye levéltárába helyeztetnek.”¹⁹

A folyóiratot minden kétségtelen hiányossága ellenére megfelelő forráskritikával ma is haszonnal lehet forgatni, így gyakorló levéltárosként és kutatóként magam is osztom Csorba Csaba és Hógye István azon 2001-ben tett megállapítását a lapról, mely szerint: „Nemcsak a maga idejében, de azóta is az egyetlen olyan vidéki, megyei folyóirat, amely negyedszázadnál hosszabb időt élt meg magas színvonalú közleményekkel. Ma is nélkülözhetetlen a Zemplén vm. és Újhely város múltjával foglalkozó történészeknek, valamint a társtudományok művelőinek.”²⁰

E hosszú időn keresztül fennállt, nagyszámú szerzőgárdának teret adó helytörténeti folyóirat megléte miatt indokolatlannak tartom Zemplént az alacsony reprezentációjú, „a történettudományban való megjelenést ignoráló” megyék közé sorolni. Zemplén megyén túl tekintve továbbá szükséges lett volna a helyi reformkori és azt megelőző, valamint az abszolutizmus kori történeti kutatásokat is számba venni. Ezek ugyanis nem kis hatással voltak arra, hogy a dualizmus korában hol folytatták a történeti kutatást a vidéki történetbúvárok.

19 MNL-BAZML SFL IV. 2402/a. Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai 1872–1950, Közgyűlési jegyzőkönyvek és fogalmazványok 1872–1947 24. köt. 1895. évi thb. jegyzőkönyv. 308/20156. thb. jegyzőkönyvi sz. 180–181.

20 Sátoraljaiújhely lexikona i. m. (9. jz.) 10.

VARGA BÁLINT

Válasz Oláh Tamásnak

Köszönöm Oláh Tamásnak, hogy tanulmányomat számos ponton kiegészítette, pontosította. Észrevételeinek nagy része azonban – bár a zempléni helytörténetíráshoz számos érdekes adalékot szolgáltatnak – nem kapcsolódnak a tanulmányomban felvetett kérdésekhez, azaz a *vármegyei történeti reprezentációhoz*. A vármegyei levéltárak ugyanis hiába képezik a helytörténeti kutatások alapját, nem a reprezentáció eszközei. Ez egyébként az Oláh által citált szövegből is egyértelmű, hiszen a zempléni levéltár, hasonlóan bármely más levéltárhoz, a dokumentumokat csak gyűjtötte, de nem reprezentált egy múlttól szóló elbeszélést. (Ráadásul csak alispáni engedéllyel volt látogatható, ami pedig mindenképpen ellentmond a polgári korszak nyilvánosságésszméjének.) A levéltárral szemben az Oláh által említett másik intézménytípus, a múzeum már a reprezentáció igényével lép fel. A Zemplén területén levő múzeumi gyűjtemények azonban nem a tanulmány tárgyát képező vármegye, hanem egy család, iskola vagy egy református egyházkerület tulajdonában voltak, és így nem a vármegye történetét reprezentálták. A reformkori előzmények pedig – bár mindenképpen kutatásra méltóak – nem képezték tanulmányom tárgyát, mivel azok még a tudományos történetírás korszaka előtt keletkeztek, így a régió és a nemzet kapcsolatának modern problematikájához nem nyújtanak támpontot.

Oláh Tamás megjegyzései közül azonban kifejezetten relevánsnak tartom, hogy felhívja a figyelmet az *Adalékok Zemplénvármegye történetéhez* című folyóiratra. Ez a folyóirat azért nem került be az adatbázisba, mert ott csak a történeti egyesületek mint a legjobban megfogható intézmények kiadványait vettem számba. Az *Adalékokat* nem egyesület, hanem a vármegye adta ki, ennek ellenére megfelel a vármegyétörténeti folyóirat tartalmi kritériumainak. Az *Adalékokkal* együtt így Zemplént valóban lehetséges a közepes reprezentációs igénnyel fellépő vármegyék közé számítani. Ez az apró módosítás azonban tanulmányom lényegét nem érinti, annál is inkább, mert a Bács-Bodrog megyei, illetve a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat is hosszabb ideig adott ki történeti folyóiratot (lásd tanulmányom 189. oldalát), és ezek, illetve az erdélyi szász, a szepesi és az abaúj-tornai folyóiratok is jelentősen magasabb színvonalat képviseltek, mint a zempléni *Adalékok*.

Lucian Boia: Primul război mondial.
Controverse, paradoxuri, reinterpretări
[Az első világháború. Viták, paradoxonok,
újraértelmezések]

Humanitas, București, 2014. 117 o.

Lucian Boia, a Magyarországon is legismertebb román történész szerint az I. világháború volt a mai Európa szülőanyja. Különösen igaz ez Romániára. Ha nincs a világháború, nincs a mai Románia sem, az egyetlen olyan ország Európában, mely ma is nagyjából azok közt a határok közt létezik, melyeket a háborút lezáró békeszerződések alkalmával állapítottak meg. Románia úgy lett abszolút nyertese a világháborúnak, hogy kétszer tagadta meg szövetségeseit: 1916-ban, mikor hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, mellyel 1883-ban kötött szövetséget, és 1918-ban, mikor az antanthatalmakkal 1916-ban kötött szerződést szegve meg, békét kötött korábbi ellenségeivel és legyőzőivel, Németországgal és a Monarchiával. Emellett Románia katonai szempontból 1918-ban vereséget szenvedett. Ezért mondta Petre P. Carp román politikus (1837–1919, a konzervatív párt tagja, több kormányban kultusz-, ipari és földművelésügyi miniszter, kétszer még miniszterelnök is), egyébként a háború alatt megrögzött németbarát, azt a Boia által is idézett szállóigét, hogy „Romániának akkora szerencséje van, hogy nincs is szüksége politikusokra”. Ennek ellenére a mai Romániában a háború kitörése századik évfordulójának évében sem élénkültek meg különösebben a világháborúra vonatkozó történettudományi kutatások. Újat mondani természetesen nem könnyű, hisz Románia egyik alapmítoszáról van szó, melyhez megcsontosodott közhelyek tapadnak. Lucian Boia, a román történelmi mítoszok legnagyobb kutatója azonban nem a mítoszrombolás, hanem egy közös európai történeti diskurzus megteremtésének a szándékával írta meg könyvét. Ebben a diskurzusban román szempontból különös jelentősége van a magyar történelemnek is, hisz a román identitás meghatározásában még ma is elsődleges szerepet játszik a románoknak a magyarokhoz való viszonya. Boia könyve ezért is különösen érdekes számunkra.

A szerző rögtön az előszóban leszögezi, hogy számára nem utópia úgy megírni az I. világháború történetét, hogy az minden benne részt vevő fél számára elfogadható legyen. Boia szerint eddig ilyen nem történt, helyette a különböző nemzetekhez tartozó történészek tovább folytatták a harcot a történelemtudomány eszközeivel. Mindenki megalkotta saját nemzeti igazságát, de csak azért, hogy azzal legyőzze a másikat. Nem lehetne kialakítani egy olyan közös igazságot, melyet mindkét fél képes lenne elfogadni? – teszi fel a kérdést Boia. A válasz szerinte

adott is: a franciáknak és a németeknek sikerült létrehozniuk egy közös történelemkönyvet. Vajon mikor jutunk el mi, magyarok és románok is erre a szintre? Ez a kérdés azonban már Boia könyvében is válasz nélkül marad. Az előjelek mindenestre nem túl biztatóak – egyelőre. Gondoljunk csak a közös magyar–szlovák történelemkönyv útvesztőire, vagy arra, hogy nemrég bukaresti nagykövetségünk, aki egyébként a román történelem kiváló ismerője, sem látta még a lehetőségét egy ilyen tankönyv létrehozásának.

A múltat mindig a jelenből értelmezzük – írja Boia könyve első, elméleti jellegű fejezetében – azaz a múlt lezárt, mozdulatlan, ezért úgy véljük, hogy ami megtörtént, annak szükségszerűen meg is kellett történnie, és úgy is kellett történnie, ahogyan megtörtént. Ezért a történész mindig óvakodik a *mi lett volna, ha* kérdés feltevésétől. Ez viszont azzal a veszéllyel jár, hogy csak azokat a történéseket, eseményeket, ok-okozati összefüggéseket emeli ki, melyek megerősítik azt, hogy ami megtörtént, annak úgy is kellett történnie. A többi mozzanat homályban marad, és netán el is felejtjük azokat idővel. Boia jelen könyvében arra vállalkozik, hogy fényt vessen az I. világháború eddig homályban maradt eseményeire is. Már a könyv elején, a háború okait elemezve bemutatja, hogy mennyire is nehéz válaszolni egy olyan egyszerű kérdésre: miért is tört ki a világháború? 1914 nyara végre nyugodtnak ígérkezett, a bukaresti békével (1913) lezárult a balkáni háború, és valójában senki sem akart újból háborúzni. „A háború nem a »nagy« okok (nacionalizmus, imperializmus, gazdasági érdekkellentétek stb.) közvetlen, automatikus és elkerülhetetlen összecsapásának az eredménye volt. [...] Beláthatatlan események kombinációja, és néhány szerencsétlen döntés vezetett a háború kitöréséhez” – állapítja meg Boia. (23.) „A történelmet nyilván az emberek csinálják – folytatja –, de ugyanakkor sohasem uralhatják azt. A végén mindig saját alkotásuk (a történelem) uralja őket, azaz alkotójukat.” (24.) A történelmi tényezők komplex és véletlenszerű kombinációból olyan események születnek, melyeket nem vagyunk képesek ellenőrizni. Ez történt az I. világháború esetében is.

Ennek egyik oka az – Boia szerint –, hogy az ember nem képes közvetlenül a „nyers valóság” alapján cselekedni. A valóság csak a reprezentáció, a róla kialakított kép révén (gondolkodás) jut el az emberhez, aki valójában a valóságról kialakított képek alapján cselekszik. Ha a történelemről beszélünk, akkor sohasem a történelmi valóságról, hanem arról a módszerről beszélünk, ahogyan mi felfogjuk azt (azaz a történelmi valóságot). Az I. világháborúról a politikusok (akik részt vettek benne) és később a történészek (akik értelmezték azt) általában a következő képzetek alapján alkották meg diskurzusukat: elkerülhetetlen, szükséges és rövid lesz a háború. Utólag könnyű belátni, hogy ezek a képzetek teljesen hamisak voltak. Nem volt sem szükségszerű, egyáltalán nem volt rövid, és nem volt elkerülhetetlen sem. Ennek ellenére Boia szerint ezek a „hamis” képzetek sokkal nagyobb szerepet játszottak a háború kitörésében, mint a történelmi valóság úgynevezett nagy tényezői.

Ha a háború kitöréséhez néhány hamis képzet és szerencsétlen döntés elég volt, mi kellett annak lezárásához? A németek mindvégig úgy gondolták, hogy nem veszíthetik el a háborút. Erre meg is volt a nyomós okuk: Németország a világ

második gazdasági nagyhatalma volt 1914-ben (Európában egyenesen az első), és az európai országok közül a legnagyobb számú lakossággal rendelkezett (67–68 millió, míg Franciaország 40 millió, Nagy-Britannia 45 millió). A német tudomány és irodalom virágzott. Mégis a német gondolkodást is meghatározta egy alapvető frusztráció: hiába nagyhatalom Németország, a többiek (főleg Nagy-Britannia és Franciaország) mégsem kezelik fontosságához és nagyságához méltóan. Ismét csak a képzetek alkották az események mozgatórugóját, és nem a valóság. 1914-ben még a német szocialisták is megszavazták a háborúra fordítandó hitelek felvételét. A szocialisták a Reichstagban 28%-kal a legnagyobb pártot alkották, és annak ellenére, hogy meggyőződéses háborúellenesek voltak, úgy látták (képzelték), hogy a haza veszélyben van. Habár Németország legfőbb szövetségese, a Monarchia katonailag gyenge volt és etnikai feszültségek terhelték, Boia szerint a német és az osztrák–magyar hadsereg szinte minden fronton fölényben volt. Igaz ugyan, hogy a Hindenburg–Ludendorff kettős által Nagy-Britannia megtörésére indított tengeralattjáró-hadjárat nem az angolok megtörését, hanem az Amerikai Egyesült Államok hadba lépését eredményezte Németország ellen, de a keleti fronton így is jelentős sikereket értek el a németek. 1918. március 3-án Szovjet-Oroszország kénytelen volt aláírni egy számára nagyon előnytelen békét Németországgal. Nemsokára Románia is hasonló helyzetbe került. 1916. augusztus 27-én régi szövetségesei (Németország és a Monarchia) ellen támadt, de az Erdélybe beözönlő román csapatokat a németek gyorsan visszaverték, sőt még ugyanazon év december 6-án az ország fővárosát, Bukarestet is elfoglalták. Moldvában a román hadsereg hősiiesen ellenállt, de 1918. május 7-én Románia mégis kénytelen volt különbékét kötni Németországgal, az Oszmán Birodalommal, Bulgáriával, és nem utolsósorban a Monarchiával. Egyszóval Németország és szövetségesei félig megnyerték a háborút. Németország elérte egyik legfontosabb célját: nem kellett már egyszerre két fronton harcolnia. Minden adott volt, hogy az összes erejét a nyugati frontra (Franciaország) összpontosítsa. Ennek ellenére Németország a kétfrontos háborút megnyerte, de az egyfrontost elvesztette: az 1918. március 21-én kezdődött német offenzíva idején még úgy tűnt, Németország ezzel az utolsó rohammal megnyeri a háborút, ennek ellenére néhány hónap múlva nemcsak a német front, hanem az egész ország pillanatok alatt omlott össze. Ilyen látványos szétesést produkált, Boia szerint, a Monarchia is. Az osztrák–magyar állam 1918 őszéig figyelemreméltó kohézióról tett tanúbizonyságot. Már-már úgy tűnt, hogy igazából nincs is realitása azoknak a hangoknak, hogy erős etnikai ellentétek feszülnek a soknemzetiségű Monarchiában, ahol a különböző etnikumok mind az ország szétrombolásán mesterkednek. 1918 őszén azonban az addig csodálatos egységet mutató birodalom pillanatok alatt esett szét.

Számunkra a könyv legerdekesebb fejezete természetesen a Romániáról szóló. Az I. világháború körüli román történelmi diskurzus mítoszoktól terhelt. Ez természetes is, hisz ekkor teljesült be az „évszázados álom”, az összes román egy országba került, és megszületett Nagy-Románia. Az I. világháború történetét a románok természetesen a győztesek szempontjából írták meg mindig. Hogy néz ki a Boia által előadott másik történet? Azt, hogy 1916 augusztusában a Ionel Brătianu

vezette kormány (a királlyal egyetértésben) az antant oldalán lépett harcba, és hadat üzent Németországnak, valamint a Monarchiának, később minden román történész és politikus teljesen jogos és megalapozott lépésnek tartotta. Ekkor a román vezetőréteg többsége úgy vélte, hogy Erdélyt csak harccal lehet megszerezni, és ezt a gondolatot a román politika nem is titkolta már legalább 1867 óta. Ionel Brătianu apjáról, Ion C. Brătianuról (1821–1891) 1869-ben a következőket mondta Andrásy Gyula miniszterelnök Alexandru Románnak, az akkori pesti egyetem román tanszéke tanárának: „nyughatatlan, ambiciózus, erőszakos, vörös-forradalmár, akit jól ismerek. Az a fixa ideája, hogy Erdélyt, de még Magyarországnak is azt a részét, ahol románok laknak egészen a Tiszáig a Temesi bánsággal együtt Romániához csatolja. Amikor egy személyes beszélgetés alkalmával megjegyeztem neki, hogy a magyarok Erdélyről soha sem fognak lemondani, akkor ő azt válaszolta: ilyesmit nem is szoktak ajándékba csak úgy odaadni, de mi el fogjuk azt venni.”

Boia szerint azonban Románia hadba lépése a központi hatalmak ellen teljesen felelőtlen tett volt. A háború kimenetele még egyáltalán nem látszott, Románia volt szövetségesei ellen támadt, ráadásul egy teljesen felkészületlen hadsereggel. Boia szerint Brătianu tizenkilencre húzott lapot, hisz 1916-ban azért üzent hadat a Monarchiának, mert meg volt győződve, hogy a végén az antanthatalmak fognak győzni. Brătianu valójában szerencsétlenségbe taszította Romániát, sok veszteséget és szenvedést okozva az országnak, de mindezt a későbbi korok emlékezetében felülírta a győzelem. A győzelem, ami viszont nem azért következett be, mert „Brătianu 1916-ban zseniálisan előrelátta azt, hanem azért, mert 1918-ban úgy döntött a Történelem” – írja Boia. (68.)

„Vajon mindenki egyformán lelkesedett a nagy nemzeti ideálért: azaz Erdély, Besszarábia és Bukovina Romániához csatolásáért”? – teszi fel a kérdést Boia. (92.) Korántsem – adja is meg nyomban a választ. Már csak azért sem, mert Románia lakosságának nagy része nem is értesült arról, hogy létezik egy ilyen nemzeti ideál, amelyért harcolnia kellene. 1916-ban Románia népességének 80%-a falun élő paraszt volt, emellett az összlakosság 60%-a nem tudott sem írni, sem olvasni. Nyilván fontosabb volt számukra a mindennapi betevő előteremtése, semmint elérhetetlennek és érthetetlennek tűnő nemzeti eszmékért csatába indulni – érvel Boia. Az úgynevezett román közvélemény tehát egy nagyon szűk réteg (politikusok, papok, tanítók, tanárok, újságírók stb.) opinióiból állt össze. Kétségtelen, hogy a közvélemény-formálók táborában mennyiségileg többségben voltak azok, akik az antant mellett érveltek. Számukra Erdély volt a legkívánatosabb, ezért cserébe Bukovina és Besszarábia megszerzéséről szívesen lemondtak. Jóllehet a későbbi román történeti mitológiában ez a magatartás úgy kanonizálódott, hogy „a románok békés emberek, akik sohasem kívánták a másét, csupán saját földjeiket szerették volna végre visszaszerezni” (értsd: Erdély ősi román föld, amit a magyarok elhódítottak), Boia kimutatja, hogy e mögött valójában a korra oly jellemző expanziós gondolkodás munkált. Az 1916-ban kötött titkos megállapodásban ugyanis az antanthatalmak mindent megígértek Romániának a „Dnyesztertől a Tiszáig” (tehették, hisz az már egyáltalán nem volt biztos, hogy ígéreteiket be is kell majd tartá-

niuk, minthogy a háború vége még egyáltalán nem látszott). Egyszóval olyan területeket is, melyeken egyáltalán nem voltak többségben a románok (például a mai szerbiai Bánságot, valamint Románia nyugati határaként a Tiszát). Nyilvánvaló, hogy a Mihai Eminescu által kitalált és imént idézett metaforán kívül (*de la Nistru pân'la Tisa*) semmi jogalapja nem volt Romániának ezeket a területeket is magáénak követelni.

A román politikai és értelmiségi elit egy része (az akadémikusoknak, egyetemi tanároknak, a leghíresebb íróknak pedig egyenesen a fele) azonban vagy Románia semlegessége, vagy éppen az antant elleni politika mellett érvelt. A kortársak gúnyosan filogermanistáknak nevezték őket, de olyanok voltak köztük, mint a már említett Petre P. Carp, Titu Maiorescu (a legfontosabb 19. századi román irodalomkritikus és kultúrpolitikus) vagy Alexandru Marghiloman (miniszterelnök), akik még a német megszállás alatt is Bukarestben maradtak. De ugyanígy tett a besszarábiai származású liberális politikus, a román értelmiségi elit jeles tagja, a iași-i egyetem rektora, Constantin Stere is. Még eklatánsabban fejezték ki német- és Monarchia-barátságukat az írók, akik közül jó néhányan erdélyi származásúak voltak: Georghe Coșbuc, Liviu Rebreanu stb. Mind közül a legérdekesebb a Világoson született regényíró Ioan Slavici esete. A Budapesten és Bécsben tanult Slavici aktív publicisztikát folytatott a magyarországi és erdélyi románság érdekében, olyannyira, hogy néhány írásáért egy évig (1888–1889) a váci börtön vendégszeretét is élvezte. Ki más lehetett volna elhivatottabb a magyarok által elnyomott románok érdekeit képviselni és teljes mellszélességgel Magyarország megtámadása mellett érvelni, mint ő? Ráadásul 1890-ben még Romániába is áttelepült az üldöztetések elől. Mégis élete végéig, ha nem is magyar-, de megrögzött Monarchia- és császárbarát maradt, aki az 1907. évi romániai parasztlázadás brutális vérbefojtása láttán a következőket írta Nicolae Iorgának: „Kultúra tekintetében a Habsburg Birodalomban élő románok előbbre vannak, mint romániai testvéreik. Romániában a szegénység következtében a parasztság tömegesen degenerálódik, a felépítményt pedig (ahogy Eminescu mondaná [azaz a bojárságot és a polgárságot]) zabolálansága teszi tönkre. Te tudhatod, hogy néhány zsidók által megszállt vidéket leszámítva, ez nincs így sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a Bánságban, sem Bukovinában. Romániában a paraszt látástól vakulásig dolgozik, a bojár pedig, ahogy a németek mondják, Raubwirthschaftot [rablógazdálkodást] művel, a végsőig kiszipolyozva úgy a földet, mint annak megmunkálóját. [...] Nincs semmi, amit a hegyeken túli [azaz erdélyi] románok eltanulhatnának itteni testvéreiktől, és mentse meg őket az Isten attól, hogy netán abba a helyzetbe kerüljenek, amilyenben ezek vannak. Ami az erkölcsi kultúrát illeti, jobb, ha behunyjuk a szemünket, hogy ne is lássuk, mi minden megtörténhet Romániában, ahol már semmi sem szent, és ahol a becsületes embert nem elismerik, hanem megvetik.”

Nem csoda hát, ha 1910-ben az immár Bukarestben élő Slavici nyíltan kiállt a Tisza István Munkapártjának jelöltjeként parlamenti mandátumot szerzett erdélyi román érsek, Vasile Mangra (1852–1918) mellett. Mangra, a Román Akadémia tagja, a román nemzeti törekvések élharcosa „az évszázados magyar elnyomás” ellen küzdő román értelmiségiek szemében nyomban a megalkuvó áruló prototí-

pusa lett. Vele együtt természetesen Slavici is, akiről Octavian Goga *Meghalt egy ember: Ioan Slavici* címmel írt kérelmelhetetlen szenvedélyű, gyilkos újságcikket. Pedig több megértést kellene tanúsítani a császár- és helyenként bizony magyarbarát erdélyi román politikusok és értelmiségiek iránt, figyelmeztet Boia. Először is kutatni kellene tevékenységüket – ajánlja –, mert a román történetírás (és nyugodtan hozzátehetjük, némiképp a magyar is) szinte teljesen ignorálta azokat a gondolkodókat és politikusokat, akik nem Románia, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia keretei közt képzelték el az erdélyi és magyarországi románok sorsát. „A nemzetiségek (és nem csak a románok) részéről a birodalom iránt, a háború folyamán végig, egészen az utolsó pillanatig mutatott hűség egyenesen meglepő” – írja Boia. (82.) És valóban, 1917 februárjában, néhány hónappal Románia hadba lépése után kétszáz erdélyi és magyarországi román politikus, egyházi személy és értelmiségi – köztük Vasile Mangra, Miron Cristea (aki 1925–1939 között az immár naggyá vált Románia első ortodox pátriárkája lesz), Iosif Siegescu (görög katolikus püspök, a budapesti román tanszék vezetője) – nyilatkozatban fejezte ki hűségét a magyar korona iránt. „Mi, magyarországi románok körömszakadtáig ragaszkodunk ahhoz, hogy a magyar korona alatt maradjunk. E megingathatatlan akaratumk jeleként véreznek el fiaink ezrével a csatatéren, bizonyítva ezzel azt, hogy a román nép minden testi és lelki erejével harcolni fog a hazáért” – állt a nyilatkozatban. Iosif Siegescu a román hadüzenet hallatára pedig ezeket a sorokat vetette papírra: „A túlnan levő románok jöttek most ellenünk, hogy elpusztítsák s megsemmisítsék Erdélyt, ahonnan ők is könyvre (kultúrára) szomjas lelküket hűsítették. Elkapatva népünk söpredékeitől – amint Vlád, volt képviselő, nevezte Gogát és Lucaciut – hozzák fejünkre ezt a csapást is, amelytől Isten segítségével nem sokára megszabadulunk. [...] Goga és Lucaciut pópa szégyene, akik ma kést ragadtak, hogy szent királyukat és országukat leszúrják, amelyben őseik sírjai fekszenek. Az ő fejükre kell hogy szálljon a szégyen. Az ő bűnük nagyobb, mint azé, aki anyját gyilkolja meg. [...] Föl a lelkekkel! Azok a románok, akik most lopva jöttek be országunkba, hatalmas falra találnak testünkből. [...] Minket akarnak fölmenteni, akik itt békén, boldogan élünk? Ezt a békét és szabadságot meg fogjuk védeni szilárd elhatározással, mert nem akarunk úgy élni, mint ők, akik jobbágyok országukban. Mikor lesújtottuk őket, jusson eszükbe, hogy az Isten verte meg őket azért az ártatlan vérért, amelyet most ontani fognak a románok lakta fennsíkon.” Kemény szavak, de mint Boia is figyelmeztet, kérdéses, mennyire őszinték. Siegescu ugyan 1920 után is Bukarest helyett Budapestet választotta, ahol egészen haláláig (1929) maradt, de a többi román politikusról nem mondható ez el. Aurel Vlad, a Román Nemzeti Párt színeiben magyar országgyűlési képviselő, aki az Adyval való levélváltás kapcsán a magyar irodalomban is jól ismert Octavian Gogát és Vasile Lucaciut (görög katolikus pap) söpredéknek nevezte, amiért a háború kitörésekor Bukarestbe emigráltak, és ott folyton a Monarchia ellen izgattak, 1918 után minden lelkiismeret-furdalás nélkül állt át a román oldalra: 1919–1920-ban már pénzügyminiszter Bukarestben. Az erdélyi és magyarországi román politikusok és értelmiségiek Románia és a Monarchia közt oszcilláló magatartása sokkal komplexebb jelenség annál, semhogy néhány leegyszerűsítő kijelentéssel el lehet-

ne intézi. A magyarországi román politikai vezetők igyekeztek elkerülni a háború alatt azt, hogy konfliktusba keveredjenek a magyar hatóságokkal, hisz tudták, hogy annak keserű levét az egész magyarországi románság inná csak meg. Ez persze nem jelentette azt, hogy ha választaniuk kellett volna Budapest és Bukarest között, ne választották volna minden habozás nélkül az utóbbit. Boia szerint, ha a választás Bukarest és Bécs között lett volna, akkor sokkal komolyabb dilemma előtt állottak volna az erdélyi román politikusok, de miután 1918. november 16-án Magyarország kikiáltotta függetlenségét, a románok pánikszerűen Bukarest mellett tették le a voksot. A dualista Monarchia keretein belül szívesen megmaradtak volna, de egy független Magyarországon már nem.

Mivel érveltek a regáli filogermán politikusok és értelmiségiek, akiknek nem kellett tartaniuk a magyar hatóságok retorzióitól? Boia szerint komplex és koherens érvrendszerük volt, melyet már csak ezért is érdemes figyelembe venni. Elsősorban is nem illik Romániának hátba támadnia szövetségeseit – mondták (Románia 1883-ban csatlakozott a központi hatalmakhoz). Legfőbb érvük azonban az volt, hogy elsősorban Besszarábiát kell Romániának megszerezni, és nem Erdélyt. Erre szerintük Romániának megvolt a történelmi joga is, hisz 1812-ig Besszarábia a Moldvai Fejedelemséghez tartozott. Erdély viszont sohasem volt román föld. „Azzal lehetett vádolni a magyarokat, hogy elnyomják és diszkriminálják az erdélyi románokat, de azzal nem, hogy valaha is elrabolták volna Erdélyt a románoktól” – írja Boia. (74.) Emellett Besszarábiában sokkal kritikusabb volt a románok helyzete, mint Erdélyben, mind gazdasági, mind kulturális téren. Félő, hogy ha most nem szerzi meg Románia Besszarábiát – érveltek a filogermanisták –, akkor a románok számára örökre el fog veszni a tartomány. Annak ellenére, hogy a magyar politikai elit mindent megtett a románok bosszantására, „Magyarország mégiscsak egy parlamentáris és alkotmányos jogállam volt. Ezzel szemben Oroszország egy autokratikus birodalom, mely módszeresen és hatékonyan folytatta eloroszosító politikáját a besszarábiai románok körében is” – állapítja meg Boia. (73.) Erdélyben tehát nem kell féltetni a románságot, hisz az nem fog eltűnni, mivel komoly iskolahálózata (igaz, önálló román egyetem nélkül), egyházi (görög katolikus és ortodox érsekséggel), gazdasági (bankok) és kulturális (folyóiratok) szervezete van. Mindezekről a besszarábiai románok még csak nem is álmodhatnak. Erdélyt tehát ráér megszerezni később is, Besszarábia viszont az utolsó órában van már. Emellett jobb egy német és egy osztrák–magyar szövetséges, mely, ha kitarunk mellette, ajándékként Bukovinát önként fel fogja ajánlani (egyébként erről voltak is titkos egyezkedések), mint Oroszország, mely attól sem riadna vissza, hogy Romániát bekebelezze. Boia szerint azt, hogy ez az okoskodás egyáltalán nem volt légből kapott, épp a II. világháború után bekövetkezett események igazolták. Besszarábia, úgy tűnik, végleg elveszett a románok számára, és 1945 után a filogermanisták oroszfóbiája is beigazolódott: Közép- és Kelet-Európa szovjet befolyás alá került, a balti államok pedig egyenesen szovjet tagköztársaságokká lettek.

Mi más is lehetne a könyv utolsó fejezetének témája, mint a Párizs környéki békeszerződések. Ezeknek a jelentősége óriási, hisz a mai Európa alapjait teremtették meg. Boia finom elemzésének nem az a célja, hogy a békeszerződések jo-

gosságát vagy jogtalanságát, igazságos vagy igazságtalan voltát firtassa, hanem az, hogy azok árnyaltabb értelmezése révén a mai Európát, az abban elfoglalt helyzetünket és szerepünket jobban megértjük. A háborút lezáró béke egyik legnagyobb problémája az volt, hogy Németországot aránytalanul büntették (a franciák egyenesen fel is szerették volna osztani az országot apró államocskákra), aminek természetes következménye lett a II. világháború. Emellett az új határok meghúzása során a wilsoni nemzeti önrendelkezési elvet egyáltalán nem tartották be, és ahelyett, hogy az eredeti célnak megfelelően többé-kevésbé homogén nemzetállamokat hoztak volna létre, nemzetiségi problémákkal terhelt országok születtek. Csehszlovákiában például több német volt, mint szlovák, és Románia is messze volt attól, hogy egységes nemzetállam legyen. Erdélyben az 1910. évi népszámlálás alapján ugyan valóban többségben voltak a románok (53,8%), de ez nagyon kicsiny előny volt. Az 1930. évi, immár román népszámlálás alapján is a magyarok és a németek aránya Erdélyben 34,2% volt. Épp ezért a gyulafehérvári nemzetgyűlés 1918. december 1-jei határozata csak román szempontból mondta ki egyhangúlag Erdély egyesülését Romániával. Az erdélyi magyarokat és szászokat (azaz az erdélyi lakosság majdnem felét) senki sem kérdezte meg arról, hogy mit akarnak. Valószínűleg egy népszavazás is ugyanezt az eredményt hozta volna – írja Boia –, hisz a románok azért többségben voltak Erdélyben, de mégsem lett volna ennyire egyhangú az eredmény. Sőt ha Erdély Románián belüli státusáról rendeztek volna népszavazást, akkor – Boia szerint – többségben lettek volna még a románok közt is azok, akik Erdély autonómiája mellett voksoltak volna. Kezdetben az erdélyi román politikusok kacérkodtak is ezzel a gondolattal, de aztán hamar feláldozták azt az egységes román nemzetállam oltárán.

A béke legnagyobb hibája azonban az volt Boia szerint, hogy a békekötők a kontinens biztonságát egyáltalán nem vették figyelembe. Ennek meg is lett az eredménye: a II. világháború és két totalitárius rendszer (a náciizmus és a kommunizmus) tündöklése és bukása. Ugyanakkor ezzel a két háborúval kezdődött Boia szerint Európa hanyatlása is. Nehéz eldönteni a jövőt, de a szerző szerint a kelet-európai kisállamok nyomorúságán talán enyhíthetne az, ha képesek lennének egy közös európai szempontból elmesélni történelmünket.

Boia nemcsak ebben a könyvében, hanem szinte egész munkássága során számos gesztust tett a magyarok felé. Ez nem is maradt visszhangtalan, hisz két könyve is megjelent magyarul, műveiről pedig neves magyar történészek (Trencsényi Balázs és Miskolczy Ambrus) írtak recenziókat. Ennek ellenére, tudtommal, még soha nem vett részt egyetlen konferencián sem, és nem tartott egyetlen előadást sem Magyarországon. Talán nem ártana egyszer egy ilyen találkozót szervezni, és Boiát meghívni Magyarországra (is).

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet